

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het
Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres:
Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XXXIII**

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN PROF. DR J. C. G. M. JANSEN

VAN GORCUM, ASSEN/MAASTRICHT, 1988

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/uitg. Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. - Dl. 4 (1959) - . . . - Assen [etc.]: Van Gorcum

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XXXIII-1988/onder red. van Remigius Dieteren en J.C.G.M. Jansen

SISO limb 938 UDC 949.294(058) NUGI 502

Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken.

ISBN 90 232 2411 6

INHOUD

Woord Vooraf	VII
E. Koch, Aspecten van de kloosterintrede van adellijke vrouwen in de late Middeleeuwen; het Norbertinessenklooster van Sint Gerlach te Houthem, circa 1202-1600	1
J.H.M. Janssen, Van lokale markt tot internationale handel. De commercialisatie van de landbouw in Heythuysen, 1850-1914	62
W.J.M.J. Rutten, Volksgeneeskunde in sociaal-historisch perspectief. Limburg in het laatste kwart van de 19e eeuw	100
M. Brylka, De bestuurlijke elite van Heerlen 1890-1930	114
Limburgs Biografisch Repertorium, aflevering I	150
Jaarverslag 1987 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	201
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	238
Begunstigers en Contribuanten	239

WOORD VOORAF

Het XXXIIIe deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg is omvangrijker geworden dan zijn onmiddellijke voorgangers. Het uitvoeren van een regeling tot behoud c.q. verbetering van beroepskwalificaties van werkloze historici door ons instituut heeft geleid tot medewerking van een flink aantal jonge historici. Zij schreven boeiende artikelen over aspecten van de Limburgse sociale en economische geschiedenis die tot nu toe onvoldoende aan bod kwamen.

Esther Koch bestudeerde in haar bijdrage over de kloosterintrede van adellijke vrouwen in de late Middeleeuwen de vraag, welke adellijke dames hun leven destijds doorbrachten in het Norbertinessenklooster van Sint Gerlach bij Valkenburg. Zij trachtte hun motieven om in het klooster te gaan te achterhalen.

J.H.M. Janssen sloot aan bij studies die vele jaren geleden in het Jaarboek verschenen over de landbouw in Midden- en Noord-Limburg. Hij onderzocht tegen de achtergrond van een aantal recente theorieën over de modernisering van de landbouw, de vraag hoe de landbouw in Heythuysen in de ban raakte van de markten voor landbouwproducten.

Willibrord Rutten, hoofd van de afdeling onderzoek van het Sociaal Historisch Centrum, publiceert een korte studie over de geneeskundige zorg in Limburg in het laatste kwart van de 19e eeuw. Wat bracht de Limburgers er destijds toe zich bij ziekte tot een gekwalificeerd medicus te wenden en de traditionele vormen van volksgeneeskunde en zelfmedicatie geleidelijk af te zweren?

Marcel Brylka sloot aan bij het onderzoek naar elitevorming zoals zich dat de laatste jaren heeft ontwikkeld. Hij onderzocht de bestuurlijke elite van Heerlen en ging na hoe als gevolg van de uitbouw van het mijnbedrijf de samenstelling van de groep bestuurders veranderde.

Een initiatief van wijlen gouverneur Dr L. Roppe heeft alsnog geleid tot concrete resultaten. Zijn streven een Limburgs Biografisch Woordenboek in meerdere delen uit te brengen, bleek te hoog gegrepen. Een wat eenvoudiger opzet, een repertorium in afleveringen, bleek beter haalbaar. De eerste aflevering is dit jaar in de Studies opgenomen. Het ligt in de bedoeling tenminste tot in het begin van de jaren negentig jaarlijks een dergelijke aflevering uit te brengen.

Zoals gebruikelijk besluiten het jaarverslag, de lijst van bestuursleden en het overzicht van begunstigers en contribuanten het boek.

Deel XXXIII van de Studies is opgedragen aan de nagedachtenis van Drs J.H.A.E. Cornips. Jan Cornips werd in 1949 de eerste directeur van het Sociaal Historisch Centrum. Hij bouwde in hoog tempo een uniek documentatiecentrum voor Limburg op en publiceerde tegelijk een aantal opmerkelijke studies. Zijn onderzoeken naar de geschiedenis van de Bouwvereniging Sint Servatius, de Spaarbank Limburg en de Maastrichtse Apothekersschool worden nog altijd met vrucht geconsulteerd. Na zijn benoeming tot directeur van een instelling voor maatschappelijk werk in 1954 trad hij toe tot het bestuur van het S.H.C. Vele jaren lang diende hij het S.H.C. als penningmeester. Ook voor de verdere uitbouw van het instituut verwierf hij zich zo grote verdiensten. Te vroeg is hij ons ontvallen.

De redactie

ASPECTEN VAN DE KLOOSTERINTREDE VAN ADELLIJKE
VROUWEN IN DE LATE MIDDELEEUWEN; HET
NORBERTINESSENKLOOSTER VAN SINT GERLACH
TE HOUTHEM, CIRCA 1202-1600

I

Het grote aantal religieuze vrouwen in de late middeleeuwen is een opmerkelijk fenomeen. In de 12de-13de eeuw neemt in een relatief korte periode het aantal vrouwenkloosters opzienbarend toe. Dit verschijnsel heeft dan ook de nodige wetenschappelijke aandacht getrokken.¹

Sedert enkele decennia is eveneens onderzoek op gang gekomen naar de maatschappelijke positie van vrouwen en de veranderingen daarin sinds de 12de eeuw.² Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de toetreding van vrouwen tot kloosters en andere religieuze gemeenschappen, zij het meestal terloops. Niet zelden worden daarin uitspraken gedaan over het verband tussen de geconstateerde – voor vrouwen meestal ongunstige – maatschappelijke veranderingen en de toetreding van vrouwen tot kloosters.³ Nader onderzoek hiernaar is wenselijk.

Invalshoek van dit onderzoek is daarom de volgende vraag: zijn er in de late middeleeuwen, afgezien van religieuze motieven, ook andere motieven aannemelijk te maken, die de kloosterintrede van adellijke vrouwen hebben begunstigd, en zo ja welke? Het is aannemelijk, dat een complex van factoren, betrekking hebbend op de maatschappelijke en demografische

¹ Daarbij is voornamelijk de religieuze kant van de zaak bestudeerd, zie bijvoorbeeld: H. Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter. Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik*, Berlin 1935¹, Darmstadt 1977⁴ en J. Greven, *Die Anfängen der Beginen, ein Beitrag zur Geschichte der Volksfrömmigkeit und des Ordenswesens im Hochmittelalter*, Vorreformationsgeschichtliche Forschungen VIII, Münster 1912.

² Onder andere: G. Duby, *Le chevalier, la femme et le prêtre. Le mariage dans la France féodale*, Paris 1981.

³ Ibidem, 171 en ook: D. Herlihy, 'Life Expectancies for Women in Medieval Society', in: R.T. Morewedge (ed.), *The Role of Women in the Middle Ages*, New York 1975, 1-22, aldaar 16.

positie van adellijke vrouwen, invloed heeft gehad op de kloosterintrede.⁴ In deze bijdrage gaat de aandacht uit naar enkele aspecten van dit complex van factoren, die hier vanuit het perspectief van één klooster, namelijk het Norbertinessenklooster van Sint Gerlach te Houthem in de periode tussen 1202 en 1600, zullen worden bestudeerd. Deze deelaspecten betreffen de omvang van de gezinnen waaruit de monialen afkomstig zijn en de vererving van hun bezittingen. Eveneens komen in dit verband de afkomst van de monialen, de leeftijd bij de kloosterintrede en de verblijfsduur aldaar aan de orde.

Daar het hier één klooster betreft, heeft het onderzoek een oriënterend karakter. Er zal worden nagegaan in hoeverre de archieven van het klooster van Sint Gerlach licht kunnen werpen op de te bestuderen aspecten van gezinsomvang en vererving van de goederen.

Alvorens tot de bespreking van de resultaten hiervan (paragraaf V-VIII) over te gaan zal ik eerst het kader aangeven, waarin de stichting van het klooster te Houthem plaatsvond en tevens de positie van vrouwenkloosters binnen de Premonstratenzer orde bespreken (paragraaf II). Ook komen de stichting van het klooster (paragraaf III) en de bewoners zelf (paragraaf IV) aan de orde. Dit zal noodzakelijkerwijs beknopt gebeuren.

Een woord vooraf over het belangrijkste bronnenmateriaal. Voor het onderzoek zijn in hoofdzaak de oorkonden van het klooster van Sint Gerlach gebruikt. Deze zijn deels bewaard gebleven en deels overgeleverd in de vorm van afschriften. De meeste oorkonden en afschriften zijn geheel of in regestvorm uitgegeven door G.D. Franquinet in 1877. Franquinet heeft daarbij tevens gebruik gemaakt van archivalia die later verloren zijn gegaan, zoals een cartularium, dat in het kerkarchief van Houthem berustte. J.A.K. Haas, die het archief inventariseerde, heeft tevens de oorkonden betreffende de periode tot 1500 uitgegeven in de vorm van regesten. Deze twee uitgaven waren van dien aard, dat hiervan voornamelijk gebruik is gemaakt. Het archief van het klooster bevat tevens een register van afschriften van oorkonden in twee delen uit de 18de eeuw.⁵ Deze verzameling bevat in

⁴ De kloosterintrede van vrouwen, niet alleen adellijke vrouwen, wordt vaak gerelateerd aan haar positie op de huwelijksmarkt, die in de late middeleeuwen verslechterde. Deze positie en daarmee ook de kloosterintrede werd door een aantal factoren beïnvloed. Zie hiervoor: E. Koch, 'De positie van vrouwen op de huwelijksmarkt in de middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13, no. 2, 1987, 150-172 en de daar genoemde literatuur.

⁵ Haas, inv.no. 1: 'Privilegiën ende register der obligatiën en andere erffcontracten des adelycken cloosters van Sint-Gerlach, begonst anno 1735' en inv.no. 2: 'Privilegiën ende register der obligatiën en andere erffcontracten des adelycken cloosters van Sint-Gerlach.'

totaal 341 afschriften van oorkonden betreffende de periode 1202-1737 en 1339-1766, die gedeeltelijk nog in originele vorm voorhanden zijn. Enkele van deze afschriften zijn noch door Franquinet, noch door Haas gepubliceerd. Na een vergelijking met de originelen, althans waar mogelijk, bleken de afschriften redelijk betrouwbaar te zijn.

Daarnaast is gebruik gemaakt van het door J. Habets in 1869 gepubliceerde en later eveneens verloren gegane fragment van het necrologium van het klooster.⁶ Dit fragment betreft een periode van 21 mei tot en met 11 oktober. Habets vermeldt dat de oudste aantekeningen zijn overgenomen uit een ander handschrift en dat de namen der zusters in gotische letters zijn geschreven.⁷ Het necrologium bleek, gezien het feit dat er slechts enkele sterftedata in worden genoemd, die bovendien veelal betrekking hebben op een latere periode dan hier wordt bestudeerd, nauwelijks bruikbaar voor dit onderzoek. Een beperkt aantal van de monialen, die in de oorkonden voorkomen, kan worden teruggevonden in het necrologium. Ook uit de volgorde waarop de namen per datum zijn gerangschikt kon niet worden afgeleid in welke periode de betreffende personen hebben geleefd.

Tevens hebben Habets en Franquinet een lijst van proosten en priorinnen uitgegeven, die vermoedelijk is opgemaakt tussen 1756 en 1765. Deze lijst is voor de eerste eeuwen van het bestaan van het klooster zeer gebrekkig. Waar mogelijk is de lijst gecorrigeerd.⁸

II

In 1120 sticht Norbert van Xanten, telg uit het adellijke geslacht Van Gennep, te Prémontré zijn eerste klooster. In 1126 krijgt de orde der Premonstratenzers of de Norbertijner orde, die uit deze stichting is ontstaan, officiële erkenning van paus Honorius II.

Het is één van de hervormingsgezinde orden, die in het kielzog van de Gregoriaanse hervorming zijn ontstaan in de 11de en 12de eeuw. De Gregoriaanse hervorming kenmerkt zich onder meer door verzet tegen de secularisering van kerk en klooster en de invloed van leken op het kerkelijk leven.

Tomus secundus 1737'.

⁶ Habets 1869, 173-196.

⁷ Ibidem, 172.

⁸ Ibidem, 156-170; Franquinet, 266-281. Ook deze lijst komt nu niet meer voor in de archivalia.

Zie voor een uitvoeriger bespreking van de archieven van het klooster van Sint Gerlach: Haas, 17-19.

Deze hervormingsgezindheid heeft al eerder een aanvang genomen met de beweging van Cluny, die vanaf de 10de eeuw een grote invloed heeft gehad op de monastieke wereld in Noordwest-Europa. In de 11de en 12de eeuw hebben de hervormingsgezinde orden – zoals die der Cisterciënzers en Premonstratenzers – grote invloed.⁹

De orden van de Cisterciënzers en Premonstratenzers genieten een enorme populariteit onder de bevolking, niet in de laatste plaats bij vrouwen en met name adellijke vrouwen.¹⁰ Deze overweldigende belangstelling voor het monastieke leven en andere vormen van religieus leven van vrouwen in deze eeuwen, wordt ook wel aangeduid als de ‘religieuze vrouwenbeweging’.

De orden leggen ieder hun eigen zwaartepunten, maar over het geheel genomen zou men kunnen stellen dat hun gemeenschappelijke kenmerken en idealen een terugkeer naar de oorspronkelijke regel (observantie) en een naleving van Christus (imitatio Christi) zijn.

Norbert van Xanten staat een gemeenschap voor ogen, die zich naast de gebruikelijke besloten levenswijze van een kloostergemeenschap ook bezig houdt met zielzorg; een verbinding van het comtemplatieve met het actieve leven (vita mixta).¹¹ De Premonstratenzers volgen de regel van Augustinus. Het klooster, dat hij in 1120 te Prémontré sticht, is een dubbelklooster, een klooster voor zowel mannen als vrouwen. Het verschijnsel van een dubbelklooster is zeker niet nieuw in de monastieke wereld van de middeleeuwen. De vroege middeleeuwen hebben een bloeiperiode van dubbelkloosters in de 7de en 8ste eeuw gekend.¹² De vrouwen in de dubbelkloosters van de Norbertijner orde leggen zich volgens Erens toe op de verzorging van hun mannelijke medebewoners en handenarbeid.¹³ Het is de tweeledige taak van de vrouwen in de Norbertijner dubbelkloosters van

⁹ Zie voor deze periode en de hervormingsbeweging: C. Brittain Bouchard, *Sword, Miter, and Cloister, Nobility and the Church in Burgundy, 980-1198*, Ithaca, London 1987, met name hoofdstuk 3 en 4, 90-124.

¹⁰ Zie voor de groei van het aantal Cisterciënzervrouwenkloosters in Nederland: J.J. van Moolenbroek, ‘De stichting van Cisterciënzervrouwenkloosters in Nederland tot 1300’, in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 27, 1985, 169-214, aldaar 195-196.

¹¹ J. Ehlers, ‘Adelige Stiftung und persönliche Konversion. Zur Sozialgeschichte früherer Prämonstratenserkonvente’, in: *Geschichte und Verfassungsgefüge. Frankfurter Festgabe für Walter Schlesinger*, Frankfurter Historische Abhandlungen, Band 5, Wiesbaden 1973, 32-55, aldaar 33-34.

¹² P. Hagemeyer, ‘Samen maar wel apart. Vrouwen en dubbelkloosters in de Noordelijke Nederlanden, 1100-1400’, in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 1984, 111-130, aldaar 113.

¹³ A. Erens, ‘Les Soeurs dans l’Ordre de Prémontré’, in: *Analecta Praemonstratensia*, V, 1929, 5-26, aldaar 14.

de beginperiode – namelijk handenarbeid en contemplatie – die vragen opwerpt omtrent de status van deze vrouwen. Het zijn geen conversen in de zin van lekezusters, die een verzorgende taak hebben ten behoeve van monniken of monialen. De vrouwen zijn immers gebonden aan een strenge clausuur. Noch zijn zij volledig monialen, dat wil zeggen geheel toegewijd aan het contemplatief leven van zang en gebed.¹⁴

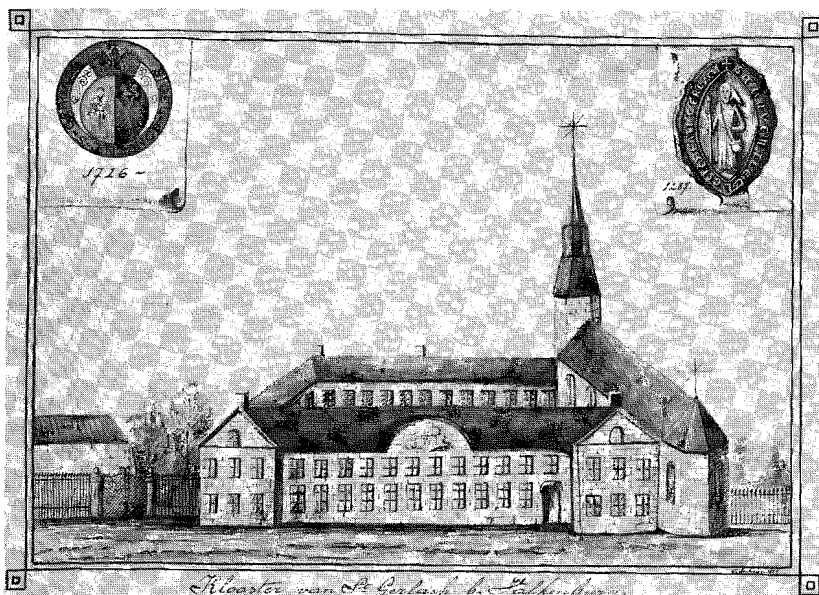
Het samenleven van mannen en vrouwen in één gemeenschap heeft niet lang na de eerste stichtingen al veel stof doen opwaaien. Rond 1140 komen discussies op gang omtrent de handhaving van deze situatie. De argumenten, die de tegenstanders van dubbelkloosters aandragen zijn veelal van morele aard: het samenleven van vrouwen en mannen acht men ongepast en indiscreet.¹⁵

Of het verwijderen van vrouwen uit de dubbelkloosters een besluit is geweest van het Generaal Kapittel van de Norbertijner orde, is niet geheel duidelijk. Wel blijkt dat vanaf circa 1140 vrouwen uit verschillende dubbelkloosters naar elders worden verplaatst. Rond 1180 neemt het Generaal Kapittel het besluit – dat paus Innocentius in 1198 bevestigt – geen vrouwen meer op te nemen in de orde. Naar alle waarschijnlijkheid betreft dit besluit echter alleen dubbelkloosters en niet de opnemings van vrouwen als zodanig. Gedurende de periode 1198-1250 namelijk kent de Norbertijner orde in de Noordelijke Nederlanden haar grootste bloei met niet minder dan zeventien stichtingen, waarin vrouwen terecht kunnen.¹⁶ Volgens Degler-Spengler heeft de verwijdering van vrouwen uit de dubbelkloosters plaatsgevonden onder druk van het toenemend aantal zusters in de orde. Zij is van mening, dat het verbod op de toetreding van vrouwen van 1180 niet al te letterlijk moet worden opgevat. Het Generaal Kapittel heeft volgens haar niet een

¹⁴ Zie over deze discussie: P. Hagemeyer, *Ruimte binnen het kloosterslot. Vrouwen en kloosters in de Noordelijke Nederlanden 1100-1400*, ongepubl. doctoraalscriptie V.U., Amsterdam 1983, 90-91. Zie voor de status en positie van Norbertinessen in de beginperiode ook: T. van Schijndel, 'De premonstratenzer koorzusters: van dubbelkloosters naar autonome konventen', in: E. Stapper (red.), *Gedenkboek Orde van Prémontré 1121-1971*, Averbode 1971.

¹⁵ B. Degler-Spengler, 'Die religiöse Frauenbewegung des Mittelalters. Konversen – Nonnen – Beginen', in: *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte*, Band 3, 1984, 75-88, aldaar 78; en Erens, o.c., 9-10, noot 20. Niet alleen de dubbelkloosters van de Norbertijner orde hadden te lijden onder de aantijgingen over het samenleven van mannen en vrouwen. Robert van Arbrissel, wiens volgelingen eveneens uit mannen en vrouwen bestonden, had dit ook ondervonden. In het dubbelklooster te Fontevraud, dat hij in het begin van de 12de eeuw stichtte, waren de vrouwen dan ook streng gescheiden van de mannen; zie hiervoor: J. Dalarun, *Erotiek und Enthaltzaamheit. Das Kloster des Robert van Arbrissel*, Paris 1986, Frankfurt a.M. 1987, 66 e.v., 80-82.

¹⁶ Hagemeyer, 'Samen maar wel apart', o.c., 127-128.

Het klooster van Sint Gerlach te Houthem. Tekening van C. Lahaye, 1889.
 Rijksarchief in Limburg, Maastricht, Inventaris van het archief van het Norbertines-
 senklooster van Sint Gerlach (inv. nr. 2).
 Foto: Fototechnische dienst van het Rijksarchief in Limburg.

strikt verbod voor ogen gestaan, maar eerder getracht een politiek te voeren ter beperking van het aantal vrouwenconventen. In 1230 besluit het Kapittel dat alleen nog koorzusters kunnen worden opgenomen. Uit de werkgemeenschappen van mannen en vrouwen zijn monialenconventen geschapen, nu de vrouwen eenmaal verwijderd zijn uit de dubbelkloosters.¹⁷ Hierop kom ik nog terug.

Overigens wordt het verbod op dubbelkloosters niet overal even snel uitgevoerd. Pas na 1214 bijvoorbeeld, worden de zusters van het Norbertijner dubbelklooster Mariënweerd overgeplaatst naar de vrouwenproosdij Zennewijnen. De zusters van het dubbelklooster te Averbode komen in 1246 naar de proosdij te Keizersbosch.¹⁸ De vrouwen hebben na overplaatsing de volledige status van monialen.

¹⁷ Degler-Spengler, o.c., 79-81. Zij vermeldt uitdrukkelijk, dat deze opvatting nog nader onderzoek vereist.

¹⁸ Hagemeyer, Ruimte binnen het kloosterslot, o.c., 138-139.

Circa 1201-1202 sticht Goswijn IV, heer van Valkenburg, in samenwerking met proost Theodericus van het klooster te Heinsberg, het klooster van Sint Gerlach op de plaats waar de gelijknamige kluisenaar zou hebben gewoond.¹⁹ Het klooster te Heinsberg is rond 1140 als Norbertijns dubbelklooster gesticht door Goswijn II, heer van Heinsberg en Valkenburg.²⁰ Volgens Haas heeft het klooster te Heinsberg een uitstekende reputatie.²¹ In 1201 blijkt, dat de bezittingen van het klooster te Heinsberg onvoldoende zijn om het aantal religieuzen te onderhouden.²² Overplaatsing van een aantal van hen zal dan ook zeer gewenst zijn geweest. In een oorkonde van 1202 wordt het klooster van Sint Gerlach voor het eerst genoemd. Goswijn van Valkenburg schenkt dan, ter afkoop van zijn gelofte aan een kruistocht deel te nemen, zijn hof te Munstergeleen aan de kloosters van Heinsberg en Sint Gerlach.²³

Volgens Haas is het klooster te Houthem, net als het moederklooster te Heinsberg, ongetwijfeld een dubbelklooster geweest tot in het laatste kwart van de 13de eeuw. Pas na ongeveer 1279 als er geen koorheren meer worden genoemd in de oorkonden, zou het klooster van Sint Gerlach uitsluitend voor vrouwen bestemd zijn.²⁴ Bij deze opvatting van Haas wil ik de volgende kanttekeningen plaatsen. In verscheidene oorkonden, deels ook aangehaald door Haas, wordt uitsluitend gesproken over vrouwen. In 1221 neemt paus Honorius III de kloosters te Houthem en Heinsberg in bescherming. In deze oorkonde wordt geen melding gemaakt van mannen.²⁵ In 1232 kiest men Clementia van Geilencirchin uit de zusters om goederen uit de handen van de abdis van Thorn te ontvangen. In een oorkonde uit hetzelfde jaar wordt gesproken van monialen, die vanuit het klooster van Heinsberg te

¹⁹ Haas, 3-4. Volgens N. Backmund, *Monasticon Praemonstratense. Id est historia circariorum atque canostrarum candidi et canonici ordinis praemonstratensis*, Dl. 1.1 Berlijn 1983², 216, stichtte Goswijn II van Heinsberg in 1201 het klooster.

Zie voor de heilige Gerlachus: C. Damen, 'Studie over Sint-Gerlach van Houthem', in: *PSHAL*, 92-93, 1956-1957, 49-113, en Geutjens, 18-29.

²⁰ Volgens Geutjens, 51-52 werd het klooster te Heinsberg pas in 1194 of zelfs later in 1221 Norbertijns. Opmerkelijk is, dat in de twee oorkonden die Geutjens bespreekt alleen sprake is van vrouwen.

²¹ Haas, 4.

²² Geutjens, 30.

²³ Franquinet, no. 1.

²⁴ Haas, 4-5.

²⁵ Geutjens, 51.

Houthem zijn gaan wonen. In 1233, als paus Gregorius IX het klooster van Sint Gerlach in bescherming neemt, richt hij zich tot de monialen van Sint Gerlach. Ook in een oorkonde uit 1270 is uitsluitend sprake van vrouwen te Sint Gerlach.²⁶

Haas baseert zijn opvatting op een aantal oorkonden, waarin inderdaad naast vrouwen ook sprake is van mannelijke religieuzen naast de proost.²⁷ Ook de vita en de miracula van Sint Gerlach maken gewag van lekebroeders en kanunniken in de stichtingsperiode van het klooster. Volgens Geutjens hebben deze tot taak gehad het verzorgen van de eredienst en het zieleheil van de kloosterbewoners en de pelgrims, evenals de zorg voor de materiële welvaart van het klooster.²⁸

De aanwezigheid van mannen, naast een proost, die het tijdelijk beheer over de kloostergoederen heeft, is in middeleeuwse vrouwenkloosters niet vreemd. Dit betekent niet direct dat het klooster dan ook een dubbelklooster is.²⁹ Elk Cisterciënzer vrouwenklooster, bijvoorbeeld, is aangewezen op de steun van mannen. De conventsmis moet worden opgedragen, de biecht gehoord en zware handenarbeid verricht.³⁰ Dergelijke zaken kunnen en mogen de monialen niet zelf uitoefenen. Een dergelijke afhankelijkheid van mannen zal in het klooster van Sint Gerlach ook zeker geweest zijn, zoals

²⁶ Franquinet, no. 4: 1232: '...Clementiam de Geilincirchin de numero virginum. in ea domino famulancium. elegit que predicta bona de manu abbatisse Thorensis...'; Habets 1869, no. 4, 206: '...quod super praediis et possessionibus Heinsbergensi Ecclesiae in receptione puellarum nunc apud sanctum Gerlacum consistentium collatis,...'; Franquinet, no. 5: 1233: '...Dilectis in Christo filiabus Conventui Monialium monasterii sancte Marie de sancto Gerlaco premontratis ordinis Leodiensis diocesis...'; Franquinet, no. 14: 1270: '...Want ghehorsam vrouwen des convents van sint Gerlach by Valkenborch des ordens van premonstreit...'

²⁷ Franquinet, no. 1: 1202: '...et cenobium beate Marie virginis de Heynsberg. ex religiosis fratribus et sancti monialibus feminis divino servicio deditum...'; Franquinet, no. 17: 1273: '...religiosis personis preposito Magistre ac conventui Sancti Gerlaci...'; Haas, 5: 1273: '...virorum religiosorum prepositi et conventus ecclesie predictae...' en 'fratrum Tibodonem, canonicum ecclesie sancti Gerlaci...' (zie ook Franquinet, no. 18); Franquinet, no. 19: 1279: '...vendidimus viris religiosis. preposito et conventui sancti Gerlaci...'; Haas, 4: in 1218 spreekt aartsbisschop Engelbertus van Keulen over de '...intimam devotionem tam fratrum quam sanctimonialium...' van de kloosters te Sint Gerlach en Heinsberg.

²⁸ Geutjens, 35-36 en 47-49.

²⁹ Hagemeijer, 'Samen maar wel apart', o.c., 112-113: De eerste voorwaarde waaraan een klooster moet voldoen, wil het volgens Hilpisch een dubbelklooster zijn, is dat er 'monialen en monniken bijeen zijn. Een klooster bewoond door monialen en lekebroeders of kanunniken is geen dubbelklooster' en 'een klooster bewoond door monniken en lekezusters evenmin'.

³⁰ Van Moelenbroek, o.c., 187.

het bovenstaande al enigszins aangeeft. Van het klooster van Sint Gerlach is bekend, dat zij in de 13de eeuw het patronaatsrecht heeft over verschillende kerken, zoals die te Munstergeleen en Oirsbeek.³¹ De missen daar worden door mannen opgedragen. Tibodo, kanunnik van de kerk van Sint Gerlach, bijvoorbeeld, wordt in 1273 als zieleherder van de kerk te Oirsbeek genoemd.

Het is aannemelijk, dat met de mannelijke religieuzen, genoemd in de oorkonden van 1273 en 1279 dergelijke kanunniken worden bedoeld. Dit is eveneens mogelijk in het geval van de broeders en kanunniken, die in de vroegere oorkonden en in de vita worden vermeld. Hun aanwezigheid in het klooster doet dan echter geen afbreuk aan het vrouwelijke karakter van het klooster van Sint Gerlach.³²

Een tweede argument tegen de door Haas veronderstelde feminisatie van het klooster van Sint Gerlach pas na 1279 baseer ik op de algemene ordespolitiek. Mocht inderdaad het besluit door het Generaal Kapittel in 1180 genomen een verbod op dubbelkloosters betreffen, dan lijkt het mij onwaarschijnlijk, dat pas ongeveer een eeuw na dit besluit het klooster van Sint Gerlach uitsluitend voor vrouwen is bestemd. Reeds in 1140 verplaatsen de abten van de dubbelkloosters de vrouwen naar elders. De stichting van het klooster te Houthem vindt plaats in een periode waarin de scheiding van mannelijke en vrouwelijke religieuzen volop aan de gang is. Ik kan mij moeilijk voorstellen, dat pas na 1279 het klooster heeft toegegeven aan de druk van buitenaf. Habets' en Geutjens' opvattingen, dat het klooster van Sint Gerlach rond de jaren twintig van de 13de eeuw is gefeminiseerd, lijken mij in het licht van het bovenstaande aannemelijker.³³

Een derde argument, dat evenals het eerste mogelijk het bestaan van een dubbelklooster te Houthem vanaf de stichtingsperiode in twijfel trekt, levert Backmund. Naar zijn mening is het dubbelklooster te Heinsberg, reeds in 1194 een vrouwenklooster.³⁴ Mocht dit juist zijn, dan is het niet waarschijnlijk, dat het klooster van Sint Gerlach, circa 1201-1202 gesticht vanuit Heinsberg, een dubbelklooster is geweest. De mannelijke religieuzen, die in de eerste oorkonden zijn vermeld, zouden dan evenals in latere perioden daar verblijven ter ondersteuning van de vrouwen. Dergelijke

³¹ Franquinet, no. 1: 1202; no. 17: 1273.

³² Hanteren we hier de definitie van Hilpisch (zie noot 29), dan zou dit betekenen, dat het klooster te Houthem geen dubbelklooster was.

³³ Habets 1869, 96 volgens hem is het klooster tussen 1218 en 1232 een vrouwenklooster geworden. Geutjens, 49-50.

³⁴ Backmund, o.c., 214; zie ook Geutjens, 41: in 1194 neemt paus Celestinus III de priorin en de zusters van Heinsberg in bescherming.

priesters en kapelaans kent het klooster ook in de 14de en 15de eeuw. In een oorkonde uit 1364 is naast een proost sprake van priesters, welke drie altaren bedienen.³⁵ In 1418 treden Henricus Pistoris en Gerardus Brakel, beide priester en kapelaan te Sint Gerlach, op als getuigen.³⁶

In het kader van deze bijdrage kan niet verder worden ingegaan op deze problematiek. Een nader onderzoek naar het karakter van het klooster van Sint Gerlach in de beginperiode lijkt niettemin wenselijk.

Tot circa 1232 blijven de kloosters van Heinsberg en Sint Gerlach nauw met elkaar verbonden. Hoewel volgens Geutjens reeds in 1223 een begin wordt gemaakt met de scheiding, is deze pas in 1232 definitief.³⁷ In dat jaar vindt een scheiding plaats tussen de goederen van de twee kloosters. Het Generaal Kapittel van de Norbertijner orde bepaalt onder meer, dat het klooster te Houthem dat te Heinsberg als moederklooster moet erkennen.³⁸ In 1233 verleent paus Gregorius IX het klooster zijn bescherming en bevestigt het in zijn eigendommen.³⁹ Volgens Haas hebben beide kloosters tot ongeveer 1257 nog wel een gezamenlijke proost.⁴⁰

De stichting van het klooster van Sint Gerlach staat niet op zichzelf. In dit gebied zijn er vele vrouwenkloosters van deze orde, onder andere die te Keizersbosch, Reichenstein bij Monschau, Wenau bij Düren, en Engelsport bij Cochem aan de Moesel.⁴¹

IV

Behalve een proost, als vertegenwoordiger van de abt, priesters en kapelaans voor de geestelijke ondersteuning, heeft het klooster van Sint Gerlach een priorin of magistra, die de dagelijkse leiding heeft. Dit is het hoogste ambt, dat een moniale binnen de Norbertijner orde kan bekleden. De subpriorin staat de priorin in haar taken ter zijde of vervangt haar bij haar afwezigheid. In de archieven van Sint Gerlach komt naast bovengenoemde ambten, ook nog het ambt van kelnerin voor.⁴² Deze heeft de zorg voor de

³⁵ Franquinet, no. 51.

³⁶ Ibidem, no. 101.

³⁷ Geutjens, 42.

³⁸ Habets 1869, no. 4, 206.

³⁹ Franquinet, no. 5.

⁴⁰ Haas, 6, zie ook: Backmund, o.c., 215, 218.

⁴¹ Zie ook voor andere kloosters A. Zak, 'Iter Praemonstratense' (Miscellanea), in: *Analecta Praemonstratensia* V (1929), 261-266, aldaar 263; en Habets 1869, 89, en noot 1.

⁴² RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr. 185 en afschr. 216, resp. 1545 en 1548. Deze kelnerin was Anna van Schaloen, zie ook bijlage I, no. 72.

materiële zaken van het klooster.⁴³

Het klooster van Sint Gerlach heeft in de beginperiode klaarblijkelijk een grote populariteit genoten. Reeds in 1293 bepaalt Walram, heer van Monschau en Valkenburg, dat het aantal monialen te Sint Gerlach moet worden teruggebracht tot dertig. Willem, abt van Prémontré, keurt deze beslissing goed. Het klooster heeft te weinig middelen om meer dan dertig monialen te onderhouden.⁴⁴ In 1345 en 1346 herhalen respectievelijk Dirk en Jan, heren van Monschau en Valkenburg, dit besluit.⁴⁵ Waarschijnlijk is het aantal nonnen aan het einde van de 13de eeuw groter geweest dan het gestelde maximum van dertig. En de bevestigingen van het besluit van 1293 doen vermoeden dat ook in de eerste helft van de 14de eeuw de druk op het klooster om meer vrouwen op te nemen nog groot is geweest.

In de daarop volgende eeuwen vermindert het aantal monialen. In 1555 en 1575 is er sprake van 21 nonnen.⁴⁶ Waarschijnlijk zint dit de generale abt van de Norbertijner orde niet. Bij zijn aanstelling als proost maant de abt Erasmus Goye onder meer het getal der monialen te vermeerderen.⁴⁷ Blijkens een afschrift uit 1737 is dit gelukt: in 1597 telt het klooster niet minder dan 37 maagden.⁴⁸

Het aantal monialen kan, zoals de eerdergenoemde oorkonde van 1293 reeds doet vermoeden, te maken hebben gehad met de materiële basis van het klooster. Deze is niet altijd even florissant geweest.⁴⁹ Regelmatig komen er klachten naar voren over zware schulden, waarmee het klooster is belast. In de 16de eeuw ondervindt het klooster veel schade van oorlogshandelingen. In 1575 brandt het zelfs af.⁵⁰

De religieuze toewijding van de 'God gewijde maagden' van Sint Gerlach, laat gedurende deze eeuwen soms eveneens te wensen over. Hun taak is om '...alle daghe goits dyensten vroich ende spaede devoitlick ende tzemelick...' te onderhouden, zoals Philips van Bourgondië het in 1446 uitdrukt.⁵¹ Dat deze taak niet altijd met evenveel overtuiging is uitgevoerd en ook de

⁴³ Zie voor de ambten in middeleeuwse vrouwenkloosters en de betekenis daarvan: P. Hagemeijer, Ruimte binnen het kloosterslot, o.c.

⁴⁴ Franquinet, no. 28.

⁴⁵ Ibidem, no. 41.

⁴⁶ Backmund, o.c., 217; Habets 1869, 110.

⁴⁷ Franquinet, no. 161: 1575.

⁴⁸ Ibidem, no. 246.

⁴⁹ Zie voor een overzicht van het kloosterdomein tot 1400: Geutjens, hoofdstuk V, 78-103.

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Franquinet, no. 14: 1270; 39: 1333; 160: 1575; 162: 1581 en RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr. 162: 1505.

⁵¹ Franquinet, no. 113 (119).

orderegel niet altijd even strikt is nageleefd, moge blijken uit de volgende voorbeelden.⁵² In 1418 verklaren Johanna van Retersbeke en Anna van Kenswilre, monialen te Sint Gerlach, dat zij in hoger beroep zullen gaan bij de paus naar aanleiding van een vonnis, dat Petrus, abt van Prémontré, over hen heeft uitgesproken.⁵³ Waarop het vonnis van deze abt betrekking heeft gehad is niet duidelijk. Habets vermeldt echter, dat Anna van Kenswilre het klooster heeft verlaten en te Maastricht is gaan wonen.⁵⁴ Het is goed mogelijk, dat het vonnis op deze ongeoorloofde afwezigheid van Anna van Kenswilre betrekking heeft gehad. De rol van Johanna van Retersbeke blijft echter onduidelijk.

Aan het einde van de 15de eeuw blijkt, dat de vrouwen in het klooster van Sint Gerlach de clausuur niet naleven. Pogingen om de kloostertucht en de clausuur te herstellen onderneemt men in 1480, na de visitatie van Johannus van Altena, abt van Steinveld. Deze hervormingen zijn slechts voor een geringe duur succes beschoren. Rond 1516, tijdens het bestuur van proost Henricus Engelen, worden andermaal pogingen ondernomen de orde te herstellen. Ditmaal is de weerstand groter. Niet alleen de monialen, maar ook de edelen uit de regio bieden heftige tegenstand. Uiteindelijk biedt de inmenging van keizer Karel V soelaas.⁵⁵

Veranderingen met betrekking tot de naleving van de orderegel zijn nog nodig in 1560 en 1575. De al eerder genoemde proost Erasmus Goye, krijgt bij zijn aanstelling de opdracht mee van de generale abt niet alleen het getal der monialen te vermeerderen, maar hen ook in het vroom en godsdienstig leven te houden.⁵⁶

Klachten over verval van de kloostertucht in de 14de en 15de eeuw zijn

⁵² Zie voor de strenge regel waaraan de Norbertinessen waren gebonden: Geutjens, 71-73.

⁵³ Franquinet, no. 101.

⁵⁴ Habets 1869, 103.

⁵⁵ Franquinet, 257, noot 1 en 270-271: 'Hermannus Blijoff ab anno 1465 praefuit et anno 1480 visitationem canonicam a Joanne de Altena abbate Steinveldensi recepit. Jejunia, abstinentiam, clausuram et statutorum observatiam, quae nonnihil in Parthenio labefacta erant, restituit et ad pristinum vigorem revocavit....' en: 'Henricus Engelen de Ellentz, Steinfeldensis canonicus ex priore Niderehano electus anno 1516 praepositus sancti Gerlaci, disciplinam diffluere passus, emendatus est a Godefrido Kessel abbate Steinveldensi, visitatore a Domino Praemonstratensi deputato, ut (ac) reformationem et clausuram restitueret. Obsistentibus (forte ad monialium inductionem) proceribus et nobilibus patriae, Carolum V caesarem territorii Falcoburgensis dominum adiit Henricus praepositus anno 1522 et reformationem ab eo comprobati obtinuit....'

⁵⁶ Franquinet, 257, noot 1, no. 161.

zeker niet uitzonderlijk. Het is een algemeen beeld voor vele kloosters in de late middeleeuwen.⁵⁷ Het is mogelijk, dat de observatiebeweging van de late middeleeuwen hier haar invloed heeft doen gelden. Als reactie op het verval en de secularisering in kloosters, wenst men terug te keren naar de oorspronkelijke regel. Het voorkomen van klachten over de tucht in het klooster van Sint Gerlach juist in de 15de en 16de eeuw kan dus meer te maken hebben gehad met de tijdgeest dan dat de vermindering van de kloostertucht in deze periode betrekkelijk nieuw is geweest. In een eerdere periode hoeft men een versoepeling van de orderegel te Sint Gerlach niet als verval te hebben ervaren. Duidelijk is dat noch de monialen zelf noch hun familieleden aan het begin van de 16de eeuw een al te strikte naleving van de orderegel hebben gewenst.

Behalve de reeds genoemde personen, zijn in het klooster nog anderen aanwezig ten behoeve van het onderhoud van de monialen. Het overgebleven fragment van het necrologium maakt melding van lekezusters, vrouwelijk en mannelijk dienstpersoneel, een rentmeester en een tuinman.⁵⁸ Of dergelijke personen ook in de hier bestudeerde periode voorkomen, is op grond van het necrologium niet geheel met zekerheid vast te stellen, daar vrijwel geen jaartallen worden genoemd. Naar alle waarschijnlijkheid geldt voor de eerste vier eeuwen van het bestaan van het klooster van Sint Gerlach hetzelfde als voor de periode daarna.

V

Richten wij nu de aandacht op het karakter van het klooster te Houthem, waarvan algemeen wordt aangenomen, dat het uitsluitend adellijke vrouwen heeft opgenomen. In de archieven zijn hieromtrent geen directe aanwijzingen te vinden. Statuten, die eventueel vermelden hoeveel adelskwartieren een candidate bij intrede behoort te overleggen, zijn voor het klooster van Sint Gerlach niet voorhanden. Uit enkele opmerkingen in

⁵⁷ Zie ook: C. Vanja, 'Klosterleben und Gesellschaft: Lebensläufe von Nonnen und Stiftsfrauen in spätmittelalterlichen hessischen konventen', in: W.H. Schröder (Hrsg.), *Lebenslauf und Gesellschaft zum Einsatz von kollektiven Biographien in der historischen Sozialforschung*, Historisch-Sozialwissenschaftliche Forschungen, Band 18, Stuttgart 1985, 18-27, aldaar 18-19.

⁵⁸ Habets 1869, 173-196, zie onder andere op 24, 25, 26 en 31 mei, 7 en 19 juni, 24, 25 en 26 augustus en 30 september.

verschillende oorkonden zou men kunnen opmaken, dat het klooster vrouwen uit de adel recruteert. In 1446 blijken er 'Jouffrouwen' van 'erbaeren staete' te wonen. In 1581 is het klooster door opgelopen schade gedwongen goederen te verkopen omdat anders 'die adeliche personen sich irem stande nach' niet kunnen onderhouden. En blijkens een afschrift uit 1737 leven er in de 16de eeuw vrouwen van 'primae nobilitatis'.⁵⁹

Dergelijke opmerkingen geven echter niet altijd een even juist beeld van de geboortestand. Wat men onder adel verstaat verschilt in de loop der eeuwen. In de middeleeuwen bestaat het stratum dat men over het algemeen als adel kwalificeert uit verschillende groepen, die ik hier voor het gemak onderscheid in 'hoge' en 'lage' adel. In de middeleeuwen kent men dit onderscheid overigens niet. De 'lage' adel wordt voornamelijk gevormd door ministerialen – onvrije dienstlieden – en niet-edele vrijgeborenen; de 'hoge' adel bestaat uit edelvrij geborenen. De leden van deze drie verschillende geboortestanden kunnen toetreden tot de ridderschap. Deze is aanvankelijk tot stand gekomen vanuit de groep van ministerialen en verkrijgt in de 13de eeuw een dusdanig prestige, dat ook de adel vanaf deze periode de riddertitel gaat dragen.

De verbreiding van de ridderschap beperkt zich niet alleen tot landelijke gebieden. In de late middeleeuwen treedt ook gedeeltelijk het stadspatriciaat toe tot de ridderschap. De ridderschap bewerkstelligt zodoende een functionele samensmelting van vrijen en onvrijen, zonder de standen die in de ridderschap zijn vertegenwoordigd op te heffen. Het behoren tot de ridderschap is, volgens Van Winter, op zichzelf geen adels criterium.⁶⁰ Ook is de ridderschap in de 14de en 15de eeuw geen militaire beroepsgroep bij uitstek meer: bestuur en beheer zijn dan gezochte en lucratieve bezigheden voor diegenen, die tot de ridderschap behoren.⁶¹ Tegen het einde van de middeleeuwen gaat men deze groep geleidelijk als adel beschouwen.⁶²

De hierboven vermelde opmerkingen uit de oorkonden van het klooster van Sint Gerlach geven dus in het licht van het bovenstaande geen inzicht in de afkomst van de vrouwen die daar wonen in de periode tussen circa 1200 en 1600. Met behulp van de familienamen van de monialen is dit misschien wel te achterhalen. Daarbij ga ik er dan van uit, dat personen met eenzelfde

⁵⁹ Franquinet, no. 113, no. 162 en no. 246.

⁶⁰ J.M. van Winter, 'Adel en aristocratie in de Middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG) 93, no. 3, 1980, 357-376, aldaar 372-374, en J.M. van Winter, *Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen*, Groningen 1962, 73-95 voor de ontwikkeling van de ridderschap en de verschillende geboortestanden, die daartoe behoorden.

⁶¹ Van Winter, 'Adel en Aristocratie', o.c., 373.

⁶² *Ibidem*, 376.

familienaam bepalend zijn voor de afkomst van de monialen, ook als een directe verwantschap niet aantoonbaar is. Van de in totaal 84 gevonden namen van monialen, die allen vrijwel zeker in de door mij bestudeerde periode in het klooster van Sint Gerlach hebben geleefd, is ongeveer 24% voor mij van onbekende afkomst gebleven.⁶³ Het merendeel van de overige 76% is van riddermatige herkomst. Een deel van deze in Sint Gerlach voorkomende riddermatige geslachten bekleedt ook bestuursfuncties in de steden en in het land van Valkenburg. Slechts van een relatief gering aantal monialen is mij de geboortestand bekend. Jutta Kenterken, moniale in 1289, is van vrije geboorte (*libere conditionis*) en hoogstwaarschijnlijk van burgerlijke herkomst. Haar broer is schepen van Maastricht (zie bijlage I, no. 57). Van zes vrouwen is vrijwel zeker, dat zij uit ministerialengeslachten afkomstig zijn, dat wil zeggen van onvrije geboorte zijn. Dit betreft Catharina van Blitterswijk, alias Passaert, moniale te Sint Gerlach van 1594 tot circa 1653 (zie bijlage I, no. 11), en de vrouwen uit het geslacht van Houthem (zie bijlage I, no. 47 t/m 51). Vermoedelijk zijn de twee monialen uit het geslacht Van Strijthagen, waarvan overigens niet met zekerheid vast te stellen is of zij ook daadwerkelijk ingetreden zijn in het klooster van Sint Gerlach, eveneens van onvrije geboorte (zie bijlage I, no. 77 en 78). Het geslacht Van der Straeten heeft in de middeleeuwen een edelvrije en een onvrije tak. Het is dus niet geheel duidelijk of Margriet van der Straeten, priorin in 1471, van edelvrije of onvrije geboorte is (zie bijlage I, no. 76). Hetzelfde geldt voor de monialen uit het geslacht Van Haren. Volgens Wenzel zijn de heren van Haren 'Freiherrn' of graven. Vrouwelijke leden van dit geslacht komen ook voor als kanunnikes in het hoogadellijke stift te Thorn. Volgens Geutjens echter is Van Haren een riddermatig ministerialengeslacht (zie bijlage I, no. 33 t/m 36). Van edelvrije geboorte zijn de vrouwen uit de geslachten (Huyn) Van Amstenrade, Van Schaesberg en Van Schinnen. In totaal betreft dit vijf vrouwen (zie bijlage I, no. 2, 3, 70, 71 en 73).

Een duidelijk inzicht in de afkomst van de monialen te Houthem levert het onderzoek met behulp van geslachtsnamen dus niet op. Misschien is het karakter van het klooster van Sint Gerlach ook enigszins te bepalen, als wij de familienamen vergelijken met de voorkomende geslachtsnamen in een aantal kloosters uit de regio. Zo valt op, dat het kapittel te Thorn weinig overeenkomsten vertoont met het klooster te Houthem. Alleen de familienaam Van Haren komt daar ook voor onder de kanunnikessen in de periode

⁶³ Zie bijlage I. Van onbekende afkomst bleven 20 vrouwen.

tussen circa 1200 en 1550.⁶⁴ De vrouwen te Thorn dienen van edelvrije afkomst te zijn, voort te komen uit illustere geslachten, vorsten-, graven- of andere 'dynasten'-geslachten en – zoals in 1531 wordt vastgesteld – maar liefst zestien adelskwartieren te overleggen bij intrede.⁶⁵ Het merendeel van de vrouwen, die in het klooster van Sint Gerlach zijn ingetreden, zijn naar alle waarschijnlijkheid van een te geringe afkomst om in Thorn een plaats te kunnen bemachtigen.

Meer gelijkenis vertoont het klooster van Sint Gerlach met het kapittel van Sint Salvator te Susteren en de Cisterciënzerinnenkloosters te Roermond en Gravendaal, althans wat betreft de standssamenstelling van de daar levende nonnen. Het aantal familienamen, dat in deze drie kloosters voorkomt vertoont een grotere overlapping met Sint Gerlach dan met het kapittel te Thorn.⁶⁶ Van het kapittel van Sint Salvator is bekend, dat in 1579 de opzweving van acht adelskwartieren bij intrede is vereist.⁶⁷ Het leeuwedeel van de vrouwen, die in de laat-middeleeuwse periode in deze drie kloosters voorkomen, is afkomstig uit riddermatige onvrije en vrije geslachten. Slechts een gering percentage in deze kloosters is van edelvrije geboorte.⁶⁸

⁶⁴ P. Wenzel, 'Het stift Thorn', in: *Limburg, Limburg's Jaarboek* 1911, 121-141 (gedeeltelijke overdruk van: *Drei Frauenstifter der Diözese Lüttich nach ihrer ständischen Zusammensetzung bis zum XV Jahrhundert*, Bonn 1909), aldaar 129-130. Het betreft hier twee vrouwen uit het geslacht Van Haren voorkomend in de periode tot 1500.

⁶⁵ J. Habets en J.B. Sivré, 'De oude landregten en andere geregelijke documenten van het voormalige sticht en rijksvorstendom Thorn', in: *PSHAL* 8 (1871), 195-298, aldaar 281.

⁶⁶ Voor Susteren: J.A.K. Haas, *Inventaris van de archieven van het kapittel van Sint Salvator*, Rijksarchief in Limburg, Maastricht 1971. Van de in totaal 31 bekende kanunnikessen in dit klooster in de periode tussen circa 1250-1550 komen de volgende geslachten, die eveneens te Sint Gerlach waren vertegenwoordigd voor: Van Rittersbeke: 2x; Van Opheym: 1x; Van Beysel tot Gymnich: 1x; Van Tzevel: 1x; Van Horrich: 2x. Voor Roermond: M.K.J. Smeets en W.E.S.L. Keyser-Schuurman, *Inventaris van het archief van de Munsterabdij te Roermond 1220-1797*, Rijksarchief in Limburg, Maastricht 1974; K.W.L. Romen, *Oorkonden en bescheiden betrekking hebbende op de adellijke abdij der Cisterciënserorde van de O.L.V. Munster te Roermond van 1220 tot 1797*, Sittard z.j.; en J.B. Sivré, 'Het necrologium der adellijke abdij van O.L. Vrouwe Munster te Roermond', in: *PSHAL* 13 (1876), 171-281. Van de 118 vrouwen kwamen de volgende geslachten voor: Van Schaesberg: 2x; Van Blitterswijk: 1x; Van Amsterrade: 2x; Broek van Hoensbroek: 2x. Voor Gravendaal: R. Scholten, *Das Cisterciënserinnen-Kloster Grafenthal oder Vallis comitis zu Asperden im Kreise Kleve*, Kleve 1899, Geldern 1984², 257-269; van de 173 vrouwen kwamen de volgende geslachten voor: Van der Straten: 2x; Van Blitterswijk: 3x; Van Cortenbach: 1x.

⁶⁷ J. Habets, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de voormalige stad Susteren en van de adellijke vrouwenabdij Sint Salvator aldaar', in: *PSHAL* 6 (1869), 441-568, aldaar 558.

⁶⁸ E. Koch, 'Vrouwenkloosters en adel in Gelre en Zutphen (1250-1550)', in: *Spiegel Historiae* 21 (1986), 339-343, aldaar 342.

Eenzelfde gelijkenis geldt met betrekking tot het vrouwenklooster te Hocht, waar volgens De Crassier vier tot acht adelskwartieren een vereiste is geweest in de laat-middeleeuwse perioden en na 1574 definitief acht adelskwartieren.⁶⁹ Op grond van het onderzoek via de familienamen van de te Sint Gerlach levende monialen en een vergelijking met een aantal kloosters uit de regio, lijkt het mij aannemelijk, dat de vrouwen te Houthem afkomstig zijn uit de zogenaamde 'lage' adel. De vele riddermatige families, die zijn vertegenwoordigd in dit klooster, zijn naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit de onvrije geboortestand van de ministerialen en het stedelijk patriciaat. Het is mogelijk, dat te Sint Gerlach een opzwering van minstens vier adelskwartieren bij intrede gebruikelijk is geweest.

Deze gebondenheid met de 'lage' adel en gedeeltelijk het patriciaat is ook vast te stellen voor de beginperiode van het klooster. Van de acht uit de 13de eeuw bekende monialen zijn er twee van onbekende herkomst, drie afkomstig uit riddermatige geslachten, één van vrije geboorte, één van edelvrije en één van of edelvrije of onvrije geboorte (zie bijlage I, no. 1, 22, 32, 36, 57, 61, 73, 75).

Een dergelijk recruteringspatroon van vrouwenkloosters van de Premonstratenzer orde en ook andere orden in de late middeleeuwen, is ook elders vastgesteld.⁷⁰ Vragen naar de achtergronden van dit fenomeen en naar de redenen van intrede zijn dan ook vrijwel onmiddellijk gerezen bij iedere historicus die zich hiermee bezig heeft gehouden. Het aantal verklaringen is hieraan evenredig. In het onderstaande zal ik een aantal daarvan nader toelichten, die ik in het kader van deze bijdrage van belang acht.

Grosso modo zijn er twee 'groepen' te onderscheiden. Een aantal historici staat in meerdere of mindere mate afwijzend tegenover sociaal-economische en politieke verklaringen voor de kloosterintrede van adellijke vrouwen in de late middeleeuwen. Grundmann, bijvoorbeeld, acht economische verklaringen ontoereikend. Het enthousiasme van adellijke vrouwen voor de Premonstratenzer en ook Cisterciënzer orden in de 12de en 13de eeuw

⁶⁹ L. de Crassier, 'Histoire de la Noble Abbaye Cistercienne de Sainte Agathe à Hocht', in: *PSHAL* 62 (1926), 55-245, aldaar 73-74; 77-192: lijst van abdisen en monialen. In deze abdij komen de volgende familienamen voor die ook te Sint Gerlach zijn vertegenwoordigd in de hier bestudeerde periode: Van Beusdael: 2x; Van den Bosch: 2x; Van Cortenbach: 2x; Hulsberg gen. Schaloen: 1x; Van Ophem: 1x.

⁷⁰ Zie bijvoorbeeld: C. Vanja, *Besitz- und Sozialgeschichte der Zisterzienserinnenklöster Caldern und Georgenberg und des Prämonstratenserinnenstiftes Hachborn in Hessen im späten Mittelalter*, Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte 45, Darmstadt, Marburg 1984, 129-131 en 139-145. Vooral de zogenaamde 'oude orden', die der Benedictijnen, Cisterciënzers en Norbertijnen, zouden adellijke vrouwen aantrekken.

komt zijns inziens voort uit een diep religieus besef, een vlucht voor rijkdom, een afkeer van het huwelijk en een vrijwillig afzien van maatschappelijk aanzien.⁷¹

Murray gaat nog een stapje verder. Zijns inziens zijn sociaal-economische verklaringen te eenvoudig en worden zij ook te gemakkelijk aangenomen, om de massale deelname van de middeleeuwse adel aan de kerk en het kloosterleven te begrijpen.⁷² Hij zoekt de verklaring meer op het psychologische vlak, en wel als volgt. Tegen de verleidingen en het morele gevaar, die de aan de adel gekoppelde waarden van macht, weelde en eer met zich meebrengen, ontwikkelt deze groep een ethiek van grootmoedigheid, die onder de juiste omstandigheden een positieve stimulus is voor religieus gedrag.⁷³ Het concept van grootmoedigheid en grootsheid krijgt in de middeleeuwen een religieuze variant: een 'aardse' held kan ook heroïsch zijn op religieus gebied. Daarnaast leiden psychologische problemen van jonge adellijken, geconfronteerd met overvloedige rijkdom en seksuele frustraties, tot een afkeer van wereldse zaken en kunnen zij een stimulans vormen voor religieuze bekering. De gevolgen van oorlog en geweld, waarbij in de middeleeuwen de adel bij uitstek is betrokken, hebben eenzelfde effect.⁷⁴ De middeleeuwse religie vormt aldus volgens Murray een antithese op de adellijke trots; een uitwerking van een moreel verbod op zelfverheerlijking.⁷⁵ Met andere woorden: de specifieke conditie en waarden waaraan de middeleeuwse adel is blootgesteld, maakt deze groep gevoeliger voor religie; zij is in die zin 'religieuzer'.

Ook Bouchard opteert voor een dergelijke verklaring. Zij beperkt zich daarbij echter uitdrukkelijker dan Murray tot de religieuze beweging van de 12de en 13de eeuw.⁷⁶

Murray's betoog is interessant en verhelderend, maar verklaart mijns inziens slechts ten dele de grote toeloop van de adel tot middeleeuwse kloosters en andere kerkelijke instellingen. Hoewel enigszins vooruitlopend op wat in deze bijdrage nog aan de orde zal komen, wil ik hier toch enkele kanttekeningen plaatsen bij de opvattingen van Murray.

Vele middeleeuwse kloosters, gesticht in de periode van de religieuze beweging van de 12de en 13de eeuw, vormen in latere perioden geen fel contrast

⁷¹ Grundmann, o.c., 188-192.

⁷² A. Murray, *Reason and Society in the Middle Ages*, Oxford NY 1978¹, 1985², 346-347.

⁷³ Ibidem, 355.

⁷⁴ Ibidem, 355-382, in het bijzonder 381.

⁷⁵ Ibidem, 354-355; zie ook de bespreking van Murray's studie door A.H. Bredero in: *TvG* 93 (1980), 605-608, aldaar 606-607.

⁷⁶ Bouchard, o.c., 244-245, 252.

meer met het leven van de adel 'in de wereld'. De kloosters blijven adellijke zonen en dochters trekken. Ten tweede veronderstelt zijn verklaring een zeker bewustzijn bij de ingetreden, evenals een bepaalde mate van vrijwilligheid. De hervormingsgezinde orden hebben zich inderdaad in eerste instantie gericht op volwassen bekeerlingen.⁷⁷ In latere perioden echter, zakt in veel gevallen de leeftijdsgrens bij intrede dermate, dat aan een bewuste en vrijwillige intrede sterk kan worden getwijfeld.⁷⁸

Andere onderzoekers daarentegen leggen meer nadruk op sociaal-economische achtergronden van de kloosterintrede. Deze vallen uiteen in enerzijds verklaringen betreffende de standsgebondenheid van de kloosters en anderzijds de achtergronden van de kloosterintrede van adellijke vrouwen.

Degler-Spengler verklaart de grote toeloop van vrouwen tot het monastieke leven en andere vormen van religieus leven in het algemeen vanuit de veronderstelde slechte positie van vrouwen op de huwelijksmarkt in de late middeleeuwen. Naar haar mening is er een overschot aan vrouwen.⁷⁹ De specifieke standsgebondenheid van onder meer Premonstratenzer vrouwenkloosters is volgens haar een gevolg van de ordespolitiek. Door verwijdering van vrouwen uit de dubbelkloosters en de vereisten van een strenge clausuur, kunnen alleen rijk begiftigde vrouwenconventen overleven. De vrouwen kunnen immers gezien hun gebondenheid niet zelf zorgen voor de economische basis van het klooster. Hun taak is het voor het zieleheil te zorgen door zang en gebed. Voor hun voortbestaan zijn dergelijke conventen afhankelijk van goederen verkregen door middel van schenkingen of medegaven bij intrede. Deze laatste zijn zo omvangrijk, dat alleen de hogere strata ze kunnen opbrengen.⁸⁰ Op deze wijze selecteert de

⁷⁷ Ibidem, 49 en noot 8: in 1134 bepaalde de Cisterciënzer orde dat niemand novice kon worden die jonger was dan 15 jaar; later steeg de leeftijd naar 18 jaar. Ook: M. de Jong, *Kind en klooster in de vroege middeleeuwen. Aspecten van de schenking van kinderen aan kloosters in het Frankische Rijk (500-900)*, Amsterdamse Historische Reeks 8, Amsterdam 1986, 3-5.

⁷⁸ In 1287 staat het Generaal Kapittel van de Cisterciënzer orde toe meisjes vanaf hun 10de jaar in een klooster op te nemen, zie: Vanja, *Besitz- und Sozialgeschichte*, o.c., 146, noot 113. In 1348 besluit het kapittel te Thorn, dat de minimumleeftijd voor de verkrijging van een prebende aldaar 5 jaar is, zie: Habets/Sivré, o.c., 273. Volgens Scholten werden kinderen vaak op 6-jarige leeftijd in het klooster te Gravendaal ondergebracht: zie: Scholten, o.c., 33. Zie voor de vaak zeer jonge leeftijden bij intrede in de 16de eeuw: R. R. Post, 'De roeping tot het kloosterleven in de 16e eeuw', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Afd. Letterkunde*, n.r.dl.13, 3, 1950, 31-76, aldaar 60-62.

⁷⁹ Degler-Spengler, o.c., 85-86; zie ook: Duby, o.c., 171.

⁸⁰ Degler-Spengler, o.c., 79-81; zij ziet dit als een voorlopige verklaring, omdat deze berust op onderzoek naar de Cisterciënzers.

Premonstratenzer orde zijn vrouwenconventen en maakt deze uitsluitend toegankelijk voor vrouwen uit de bovenlaag van de middeleeuwse samenleving.

Ook volgens Vanja leidt de ordespolitiek tot een selectie van vrouwen uit de hogere strata. Door het verbod van 1198 om vrouwen op te nemen in de orde, neemt de druk op vrouwenkloosters van onder meer de Premonstratenzer orde dermate toe, dat zij in financiële nood geraken. Dit leidt in de 13de en 14de eeuw tot het opnemen van uitsluitend vermogende personen.⁸¹

Dieperliggende oorzaken van de kloosterintrede van adellijke vrouwen als zodanig zijn volgens haar te vinden in de huwelijkspolitiek en het erfrecht. Een huwelijk van dochters is duurder dan een kloosterintrede en dit laatste is eveneens gunstig omdat dan het familiebezit niet al te zeer wordt aangetaast. Door het bestaan van een deelbaar erfrecht – in dit geval in de regio Hessen – zou door uithuwelijking van een te groot aantal dochters het familiebezit sterk onderhevig zijn aan fragmentatie. Kloosterintrede van een aantal kinderen zou dit kunnen voorkomen.⁸²

Ramackers tenslotte, meent, op basis van zijn onderzoek naar een aantal Premonstratenzer mannenkloosters, dat de standsgebondenheid van de kloosters van deze orde moet worden gezocht in de stichting van de conventen door leden van de adel. Hij wijst eveneens op de hoge intredegeden. De enorme toeloop van adellijke personen tot het kloosterleven, is volgens hem te verklaren vanuit de 'algemeine Lage' van de adel, die dermate slecht is, dat deze graag een deel van zijn omvangrijke kinderschaar onderbrengt in kloosters.⁸³

Samenvattend zou men naar aanleiding van het bovenstaande kunnen opmaken, dat een recruiteringspatroon als dat in het klooster van Sint Gerlach het gevolg is van een zeer hoge betaling bij intrede en dat de redenen voor deze intrede moeten worden gezocht in de slechte positie van de vrouwen op de huwelijksmarkt, een bepaalde huwelijkspolitiek en verervingspolitiek en in de demografische situatie van de adel.

⁸¹ Vanja, *Besitz- und Sozialgeschichte*, o.c., 120-122.

⁸² *Ibidem*, 147-152; zie met betrekking tot een vergelijking van huwelijksbruidsschat en kloostermedegave ook: E. Koch, 'Kloosterintrede, huwelijk en familiefortuin. De kosten van klooster en huwelijk voor adellijke vrouwen in zuidoost-Nederland in de late middeleeuwen', in: N. Lettinck en J.J. van Moolenbroek (red.), *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland aangeboden aan prof.dr. A.H. Bredero*, Utrecht 1986, 242-257, aldaar 250-257.

⁸³ J. Ramackers, 'Adelige Praemonstratenserstifte in Westfalen und am Niederrhein', in: *Analecta Praemonstratensia* V (1929), 200-238, 320-343 en VI (1930), 281-332, aldaar V, 219-227.

Wil men echter de kloosterintrede vanuit een dergelijke optiek benaderen, dan zal zowel de maatschappelijke positie van vrouwen – met name die op de huwelijksmarkt – als de maatschappelijke en demografische situatie waarin de adel verkeert – en vooral de situatie van adellijke vrouwen – diepgaand moeten worden onderzocht, waarbij aandacht wordt besteed aan de effecten hiervan op de kloosterintrede.⁸⁴ Dergelijk onderzoek heeft tot nu toe niet of nauwelijks plaatsgevonden.⁸⁵

In deze bijdrage wil ik mij beperken tot een aantal aspecten van deze problematiek, die vanuit het perspectief van de vrouwen in het klooster van Sint Gerlach nader kunnen worden belicht.

VI

Hoe oud zijn de vrouwen in het klooster van Sint Gerlach bij hun intrede? Het archiefmateriaal levert op deze vraag niet direct een kant en klaar antwoord. Uit een aantal gegevens zou men echter kunnen opmaken, dat de vrouwen, die in dit klooster treden nog zeer jong zijn, te jong om een bewuste en vrijwillige keuze te maken.⁸⁶

Voor twee vrouwen, die in de 16de eeuw zijn ingetreden, is het mogelijk enigszins de leeftijd bij intrede te bepalen. Merrie en Lysbet Hoen van Herhoensbroek, dochters van Roelman en Elsbet van Hulsberg, zijn bij hun intrede in 1538 jong. Als hun ouders inderdaad in 1521 zijn gehuwd, dan zijn Merrie en Lysbet bij hun intrede maximaal tussen de twaalf en zestien jaar oud geweest, waarschijnlijk jonger (zie bijlage I, no. 41 en 42).⁸⁷

Een andere indicatie voor de leeftijd bij intrede van de vrouwen te Houthem is de verblijfsduur van de vrouwen aldaar.

De verblijfsduur in het klooster van Sint Gerlach is te achterhalen voor 35 van de 84 vrouwen, waarbij echter moet worden aangetekend, dat niet alle gegevens even zeker zijn. Precieze intrede- of sterftedata is voor een aantal

⁸⁴ Zie voor deze problematiek Koch, *De positie van vrouwen, o.c.*, en de daar aangehaalde literatuur.

⁸⁵ Zie voor Frankrijk: Duby, *o.c.*

⁸⁶ De meerderjarigheidsgrens voor meisjes ligt in de middeleeuwen bij 12 jaar: P. Ketsch, *Frauen im Mittelalter Bd. 2: Frauenbild und Frauenrechte in Kirche und Gesellschaft*, (A. Kuhn, hg), Düsseldorf 1984, 162, 173. Of zij dan ook de leeftijd des onderscheids hebben bereikt valt te betwijfelen. In kerkelijke kringen achtte men 14 jaar als de leeftijd des onderscheids, zie: De Jong, *o.c.*, 4.

⁸⁷ Het echtpaar had 5 kinderen. Als men er van uitgaat, dat vanaf het eerste huwelijksjaar ieder jaar één kind werd geboren, dan zijn Merrie of Lysbet op z'n vroegst in 1522 en op z'n laatst in 1526 geboren.

van hen niet voorhanden. Anderzijds geldt voor die monialen, waarvan wel exact is vast te stellen wanneer zij monialen zijn in het klooster, dat zij mogelijk eerder zijn ingetreden of een langer verblijf in het klooster hebben gehad, dan op grond van de bekende data is te berekenen. Als men bedenkt, dat de levensverwachting in de middeleeuwen relatief laag is geweest,⁸⁸ dan is het aannemelijk op grond van hun verblijfsduur, dat een aantal monialen op jonge tot zeer jonge leeftijd is ingetreden. De bovengenoemde Merrie en Lysbet Hoen van Herhoensbroek verblijven bijvoorbeeld vermoedelijk beide 41 jaar in het klooster van Sint Gerlach, waar zij ook sterven. Johanna van Retersbeke is er 48 jaar, Mechtildis van Elen 36, Katharina van Honnis en Maria van Tzevel ieder 25 jaar (zie bijlage I, no. 23, 41, 42, 43, 68, 83).⁸⁹ Op grond van deze gegevens, lijkt het mij aannemelijk dat een aantal vrouwen, zo niet het merendeel, op een dermate jonge leeftijd in het klooster van Sint Gerlach is getreden, dat van een bewuste vrijwillige intrede niet of nauwelijks sprake is geweest. Deze veronderstelling lijkt temeer gerechtvaardigd als men kijkt naar de gestelde minimumleeftijd bij intrede van andere kloosters, die uit eenzelfde stratum hun bewoners recrutereren.⁹⁰

Eveneens lijkt de stelling gerechtvaardigd, dat de ouders tot de kloosterintrede van hun dochters hebben besloten. Roelman Hoen van Herhoensbroek, bijvoorbeeld, bekend, dat hij na overleg met zijn 'vrienden', zijn twee dochters in het klooster van Sint Gerlach 'inne gedaen hait'. In 1461 beslissen de ouders van Elisabeth van Horrich, na hun eerste dochter Eva te hebben uitgehuwelijkt, dat zij 'oeck weltlich bliven sall'. Haar drie overige zussen zijn nonnen, waarvan één te Sint Gerlach. Ik kan mij moeilijk voorstellen dat zij, in tegenstelling tot Elisabeth, wel inspraak hebben gehad in hun toekomstplannen (zie bijlage I, no. 41, 42, 46).

De meisjes of jonge vrouwen, die te Sint Gerlach worden ondergebracht verblijven daar permanent. Van een kloosterschool, waar jonge meisjes een opleiding ontvangen en waarbij permanent verblijf in het klooster niet per se noodzakelijk is, maken de archieven geen gewag. De verblijfsduur van de meeste monialen is eveneens te lang om nog een huwelijk mogelijk te maken. Hoewel nader onderzoek naar de huwelijksleeftijd van vrouwen in

⁸⁸ Zie hiervoor: P. Ketsch, *Frauen im Mittelalter Bd. 1: Frauenarbeit im Mittelalter*, (A. Kuhn, hg), Düsseldorf 1983, tabel 5, 6 en 7, 19-20.

⁸⁹ De verblijfsduur van die monialen waarbij twee precieze data bekend zijn is: 3, 11, 36, 20, 9, 19, 25, 15, 1, 12, 48, 11, 3, 3, 13, 6, 25 en 13 jaar. De vermoedelijke verblijfsduur van de overige 17 monialen is: 34, 59, 38 (30), 19, 46, 23 (57), 53, 57, 41, 41, 28, 19, 40, 31, 14, 7 en 34 jaar. Zie bijlage I.

⁹⁰ Zie noot 78.

de late middeleeuwen wenselijk is, ga ik er vooralsnog van uit dat deze voor adellijke vrouwen rond de 20 jaar ligt.⁹¹ Deze leeftijd wordt door vele vrouwen in het klooster van Sint Gerlach overschreden. Ook al wordt de orderegel te Sint Gerlach niet altijd even strikt nagevolgd in de periode tussen 1200 en 1600, het klooster heeft niet het karakter van een wereldlijk stift gekregen, zoals bijvoorbeeld dat te Thorn, waar de kanunnikessen de mogelijkheid hebben het klooster te verlaten en een huwelijk te sluiten.⁹² Het vermoeden, dat de religieuze motivatie bij de monialen voor een intrede zeer gering is geweest, wil niet zeggen, dat deze in het geheel geen rol heeft gespeeld. Immers, de ouders kunnen vanuit een religieuze motive-ring hun kinderen aldaar hebben ondergebracht. Er is geen dwingende reden aan te nemen, dat de religieuze achtergronden van het wijd verspreide gebruik in de vroege middeleeuwen van kinderschenking aan kloosters in de late middeleeuwen totaal zijn verdwenen.⁹³ Zeker zullen dergelijke overwegingen deels ook een rol hebben gespeeld in de late middeleeuwen. Toch is er reden aan te nemen, dat niet-religieuze overwegingen bij het onderbrengen van meisjes in kloosters in de late middeleeuwen een grotere rol hebben gespeeld dan voorheen misschien het geval is geweest. In de hoge middeleeuwen is een aversie tegen de opnemng van al te jonge kinderen waarneembaar. De Jong is van mening dat de eerste decennia van de 12de eeuw een belangrijke fase vormen in de overgang van recrutering van kinderen naar recrutering van volwassenen. De schenking van kinderen aan kloosters verdwijnt weliswaar niet onmiddellijk, maar door het toenemen van het aantal volwassenen, raakt de oblatio puerorum in discrediet. Niet alleen de kloosterorden zelf nemen maatregelen tegen het opnemen van kinderen; in 1430 schaft paus Martinus V de kinderschenking officieel af.⁹⁴ Het is in het licht van deze ontwikkeling dan ook een opmerkelijk verschijnsel, dat in de late middeleeuwen een intrede van vrouwen op jonge tot zeer jonge leeftijd praktijk is gebleven in vele kloosters. In het hiernavolgende zal worden nagegaan in hoeverre de omvang van de gezinnen waaruit de monialen van Sint Gerlach afkomstig zijn en de positie van de klooster-

⁹¹ J.C. Russell, *Late Ancient and Medieval Population*. Transactions of the American Philosophical Society; New Series, Vol. 48, dl. 3, Philadelphia 1958, 19; huwelijksleeftijden van vrouwen in de middeleeuwen verschilden nogal per stratum en naar regio: zie E. Koch, De positie van vrouwen, o.c., 159-162 en 171-172.

⁹² J. Habets en A.J.A. Flament, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn*, 2 dln., Den Haag, 1889-1899, dl. 1, no. 111: 1310: '...tam plures Abbatisse quam plurime domicelle claustrales predictae a predicta ecclesia recesserunt et contraxerunt matrimonia,...

⁹³ Zie voor deze achtergronden: De Jong, o.c., 152-157.

⁹⁴ Ibidem, 3-5, 156; zie ook noot 77.

ling binnen het erfrecht, op de intrede van de vrouwen invloed hebben gehad.

VII

Zoals reeds eerder vermeld achten enkele historici de invloed van de gezinsomvang van de adel op de omvangrijke kloosterintrede van leden uit dit stratum groot. Volgens Ramackers zou de adel gezien zijn weinig florissante 'algemeene Lage' een deel van zijn al te talrijke kroost graag in een klooster hebben ondergebracht. Een dergelijke stellingname vereist echter onderzoek naar deze 'algemeene Lage' van de adel. In deze bijdrage wil ik mij beperken tot een onderzoek naar de gezinsomvang. De vragen welke moeten worden beantwoord zijn: wat is de omvang van de gezinnen waaruit de monialen te Sint Gerlach afkomstig zijn en welke invloed zou deze kunnen hebben gehad op de kloosterintrede van deze vrouwen?

Een dergelijk onderzoek is echter problematisch. Genealogische literatuur levert gegevens op voor slechts een beperkt deel van de monialen. En vaak laat de juistheid van de gegevens uit deze literatuur veel te wensen over. Waar mogelijk zijn dan ook enige verbeteringen aangebracht of zijn de resultaten aangevuld. Ook kan een aantal gezinnen met behulp van het beschikbare archiefmateriaal van het klooster van Sint Gerlach worden gereconstrueerd. De resultaten hiervan zijn echter mogelijk niet helemaal volledig. Er wordt wel een aantal broers of zussen genoemd, maar of daarmee ook het volledige gezin in kaart is gebracht is niet na te gaan. In een aantal gevallen kan op basis van deze archieven een minimale omvang van de gezinnen worden vermoed. Zo heeft Margaretha Fosseroul, moniale in 1589, volle broers en zussen en half-broers en -zussen. Ik ga er van uit, dat zij minstens twee broers en twee zussen heeft gehad. Goblio van Schinnen wenst in 1288, dat één van de dochters van Godefridus van Spabeek wordt opgenomen in het klooster te Houthem. Godefridus heeft dus minstens twee dochters gehad. En Aleijt Passart, moniale in 1548, ontvangt van haar broer en zus met toestemming van hun nog onmondige broers en zussen een jaarrente. Daaruit kan men concluderen, dat Aleijt uit een gezin met minstens zeven kinderen komt (zie bijlage I, no. 31, 67 en 75). De resultaten van dit onderzoek betreffen dan ook meer het aantal bekende of vermoedelijke familieleden van de monialen, dan de gezinnen waaruit zij afkomstig zijn. In totaal levert het onderzoek voor 28 van de 84 monialen gegevens op. Daarbij zijn acht monialen, waarvan uitsluitend een zus, eveneens moniale in het klooster van Sint Gerlach, bekend is, niet meegere-

kend (dit betreft no. 8, 9, 29, 30, 50, 51, 77, 78, zie bijlage I).

In onderstaande tabel zijn de resultaten betreffende deze 28 monialen bijeen gezet.

Periode	Aantal gezinnen	Aantal dochters	Waarvan aantal non	Aantal zonen	Totaal aantal kinderen	Gemiddeld aantal kinderen
1200-1300	2	4	2	1	5	2,5
1300-1400	8	19	12	11	30	3,7
1400-1500	4	11	6	5	16	4
1500-1600	11	30	21	26	56	5
totaal	25	64	41	43	107	4,2

Bron: zie bijlage I

Gezien de geringe betrouwbaarheid en de lange periode waarop zij betrekking hebben, kunnen de resultaten slechts een indicatie geven. Zij geven echter wel aanleiding tot een aantal overwegingen.

De gemiddelde gezinsomvang van de betrokken families lijkt niet zo groot te zijn, dat deze van doorslaggevende invloed is geweest op de kloosterintrede van de vrouwen, in ieder geval niet in die mate, waarin Ramackers dat suggereert. De gezinnen kunnen uiteraard groter zijn geweest. Maar ook niet alle gezinnen, waarvan de omvang enigszins zeker is, zijn even kinderrijk. Zo heeft Marie van Horrich vier zussen, Yeven van Koessler komt eveneens uit een gezin met vijf kinderen en Jutta Kenterken heeft slechts één broer en één zus (zie bijlage I, no. 46, 57, 58).

Opvallend is ook het onevenredige aandeel van kerkelijk celibataire dochters. Te verwachten is, dat tenminste 28 dochters (circa 44%) van het totaal aantal dochters kerkelijk celibatair zijn; zij zijn immers moniale te Sint Gerlach. Van de in totaal 64 dochters zijn er echter maar liefst 41 (circa 64%) kerkelijk celibatair, terwijl de dochters 59% uitmaken van het totaal aantal kinderen.

Dit aandeel van kerkelijk celibataire dochters lijkt niet afhankelijk te zijn van de gezinsomvang. Onder de gevonden gezinnen zijn er vijf die zes of meer kinderen hebben. Bij deze grote gezinnen lijken vooral de dochters te zijn voorbestemd voor een monastiek leven. Catharina Hoen, bijvoorbeeld, afkomstig uit een gezin met twaalf kinderen, heeft vier zussen, die eveneens

monialen zijn (zie bijlage I, no. 65). In totaal hebben deze vijf gezinnen 40 kinderen, waarvan 22 dochters. Maar liefst 15 van hen (circa 68%) zijn kloosterling. Dit percentage is in de overige gezinnen niet veel geringer. De 20 minder omvangrijke gezinnen hebben gezamenlijk 67 kinderen, waarvan 42 dochters. Het aantal nonnen bedraagt hier 26 (circa 62%). Het verschil tussen de grote en de kleine gezinnen is gering. Men zou op grond van het bovenstaande tot de voorzichtige conclusie kunnen komen, dat ongeacht de gezinsomvang, ongeveer tweederde van de dochters in een klooster wordt ondergebracht. De gezinnen kunnen inderdaad meer dochters hebben gehad, maar daarmee is de mogelijkheid, dat dan meer van deze dochters kloosterling zijn, ook groter. Heeft dit percentage van kerkelijk celibataire dochters te maken met de positie van deze vrouwen binnen het gezin? Voor een antwoord op die vraag kunnen wij kijken naar het erfrecht.

VIII

Over de invloed van het erfrecht op de kloosterintrede in de middeleeuwen bestaan verschillende opvattingen. Enerzijds is men van mening, dat de kloosterintrede geen enkel economisch voordeel heeft opgeleverd voor de betrokken familie. Ieder kind, dus ook een kloosterling, heeft recht op een erfdeel. De ingetreden en staan echter hun erfdeel af aan het klooster – hetgeen althans gebruik is in de vroege middeleeuwen – dat de eigenaar wordt van deze goederen. Een kloosterintrede is dus niet per definitie gunstig voor de familie en vooral voor de instandhouding van het familiebezit.⁹⁵

Anderzijds is men van mening, dat de structuur van het erfrecht wel invloed heeft op de kloosterintrede, vooral wat betreft die van adellijke vrouwen. Adellijke vrouwen komen onder meer onder invloed van de feodalisering in de late middeleeuwen in een ongunstige erfrechtpositie terecht. Door huwelijk brengen zij de erfgoederen buiten de familie, goederen die mede bepalend zijn voor de politieke macht van een familie. Derhalve sluit men in veel gevallen met name de dochters uit van vererving van de ouderlijke goederen. Hierdoor geraken zij in een slechte positie op de huwelijksmarkt.⁹⁶ Verstoken van hun erfdeel en de gevolgen daarvan, is een deel van de adellijke vrouwen genoodzaakt een onderkomen te zoeken in een klooster.

⁹⁵ Ibidem, 82, 152; en Bouchard, o.c., 59-60.

⁹⁶ Zie Koch, De positie van vrouwen, o.c., 157-158 en de daar genoemde literatuur.

Toch vindt uitsluiting van dochters van vererving van de ouderlijke goederen niet overal doorgang.⁹⁷

Kennis van de erfrechtpositie van adellijke vrouwen en die van kloosterlingen is dus van belang om na te gaan wat de invloed hiervan is geweest op de kloosterintrede van de vrouwen te Sint Gerlach.

Een diepgaand onderzoek naar de vereringsstructuur van de regionale adel is wenselijk, maar gaat evenwel het bestek van deze bijdrage te boven. Aangaande het erfrecht in de regio Valkenburg baseer ik mij hier op de 'Coustume van het manhuis van Valkenburg' van 28 mei 1570.⁹⁸ Betreffende de successie in rechte lijn verklaren de stadhouder en de aanwezige mannen van leen, dat alle goederen, hetzij leengoederen of andere, komende van ouders of grootouders stokgoederen zijn. Alle leengoederen, renten en dergelijke zijn gelijk deelbaar tussen broers en zussen met uitzondering van het stamhuis met omringende grachten of dammen, alsmede de heerlijkheid, die aan de oudste zoon, en in het geval er geen zonen zijn, aan de oudste dochter voorbehouden zijn.⁹⁹ Op basis van deze costumen ga ik er voorsnog van uit, dat in de betreffende regio een deelbaar erfrecht gewoon is. Het recht namelijk, dat deze costumen de eerstgeborene toekent inzake het stamhuis en de heerlijkheid, hoeft niet te betekenen, dat de ouderlijke nalatenschap ongelijk wordt verdeeld onder de kinderen. Andere goederen kunnen evenveel of meer waard zijn. Ook ga ik er van uit, dat dit erfrecht in de periode voor 1570 gebruik is.

Volgens Habets zijn enkele edelen, met name de heren van Hoensbroek, Elsloo en Schinnen, van mening, dat deze erfgevoonte niet in het belang is van hun stamhuizen. Zij willen grotere voordelen voor de eerstgeborenen.¹⁰⁰ Hun bezwaar is begrijpelijk. De door de costumen – in theorie – gewaarborgde gelijke behandeling van alle kinderen in het erfrecht, bevordert de fragmentatie van het erfgoed, waardoor de kans groot is dat de economische en politieke positie van de familie verzwakt, hetgeen bij primogenituur minder het geval zou zijn geweest.

In het licht van de familiebelangen op dit gebied zou de kloosterintrede van dochters een speciale functie kunnen hebben, waardoor het ouderlijk bezit zo veel mogelijk in stand kan worden gehouden.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Geplubliceerd door: J. Habets, 'De leenen van Valkenburg', in: *PSHAL* 22 (1885), 3-395, aldaar 326-333.

⁹⁹ Ibidem, 327, punt 1 en 2.

¹⁰⁰ J. Habets, 'De leenen van Valkenburg', in: *PSHAL* 21 (1884), 153-440, aldaar 177.

Een analyse van het bezit van de monialen te Sint Gerlach, de voorwaarden waaronder zij goederen of gelden van familie ontvangen en de vererving van hun goederen is in dit verband noodzakelijk.

De goederen of inkomsten van monialen kunnen volgens Schuller in de late middeleeuwen bestaan uit een drietal elementen: 'dos', 'prebende' en 'peculium'. Dit onderscheid is enigszins schematisch omdat op den duur deze inkomsten in elkaar overlopen. De 'dos' bestaat uit goederen of gelden, die de familie van de non bij intrede betaalt. Deze medegave komt ten goede aan het klooster, dat op zijn beurt voortaan zorgt voor het onderhoud van de non. In principe heeft de laatste geen enkel beschikkingsrecht over de 'dos', maar niet overal wordt dit beginsel in de late middeleeuwen gehandhaafd.¹⁰¹ Kanoniekrechtelijk mag een klooster na 1215 geen medegave meer eisen bij intrede.¹⁰² Een verplichte medegave beschouwt men in de late middeleeuwen als een ontoelaatbare vorm van simonie. Schenkingen bij intrede op vrijwillige basis zijn daarentegen wel geoorloofd. Desalniettemin blijft vooral bij vrouwenkloosters een min of meer verplichte intredebetaling bestaan. Door de clausuur en de geringe mogelijkheden voor economische activiteiten, zijn de vrouwenkloosters vaak niet in staat zichzelf te onderhouden en aangewezen op andere manieren van inkomstenvergarig.¹⁰³ Gegevens over de 'dos' zijn relatief schaars voor de late middeleeuwen, hetgeen in het licht van de toenmalige heersende opvattingen daaromtrent niet vreemd is. De intredebetaling geschiedt dan ook mogelijk onder het voorwendsel van een 'aalmoes', een vrijwillige bijdrage aan het klooster voor de kosten van het onderhoud van de ingetredene.¹⁰⁴

De 'prebende' bestaat uit een bepaalde hoeveelheid goederen of gelden afkomstig uit het kloosterbezit, waarover één moniale het gebruiksrecht heeft. De inkomsten uit deze prebenden zijn bestemd voor het persoonlijk onderhoud van de non. Het aantal prebenden is afhankelijk van het kloosterbezit en bepaalt het aantal vrouwen, dat kan worden opgenomen.¹⁰⁵ Niet alle vrouwenkloosters verdelen overigens hun bezit in prebenden.

¹⁰¹ H. Schuller, 'Dos - Praebenda - Peculium', in: H. Ebner (hg), *Festschrift Friedrich Hausmann*, Graz 1977, 453-487, aldaar 453-454.

¹⁰² J.H. Lynch, *Simoniacal Entry into religious Life, from 1000-1260. A social, economic and legal study*, Ohio 1976, 169: in 1215 tijdens het 4de Lateraanse concilie veroordeelde men de verplichte intredegelden.

¹⁰³ Ibidem, 194; zie voor enkele voorbeelden: Schuller, o.c., 456-457.

¹⁰⁴ Koch, *Kloosterintrede*, o.c., 245, 247-248.

¹⁰⁵ Schuller, o.c., 458-460.

Het 'peculium' is het privé-vermogen van de non. Het kan bestaan uit ouderlijke erfgoederen, renten of opbrengsten uit prebenden of schenkingen. De vrouwen mogen vrijelijk beschikken over hun 'peculium'.¹⁰⁶

Gegevens over de 'dos' zijn voor het klooster van Sint Gerlach weinig voorhanden. Uit de eerder vermelde oorkonde van 1232 blijkt dat het wel gebruikelijk is geweest, dat men bij intrede goederen of gelden schonk.¹⁰⁷ De hoogte van de hier bedoelde medegaven is echter niet bekend. Zeker is, dat deze intrededelden ook uit onroerende goederen kunnen bestaan. Goswinus van Dukere, bijvoorbeeld, schenkt het klooster bij de opnemng van zijn dochter Anna in 1269 een aantal goederen bij Weestenrode voor haar onderhoud. Anna krijgt voor zo lang zij leeft de opbrengsten uit deze goederen toegewezen (zie bijlage I, no. 22). De 'dos' hoeft niet per sé door de ouders te worden geschonken; ook anderen kunnen dat doen. Goblio van Schinnen geeft in 1288 als bijdrage voor de kosten van intrede van één van de dochters van Godefridus van Spabeek vijf mud koren en één mud tarwe. Verder geeft hij deze dochter, als zij ook intreedt, jaarrenten van één mark sterlingen en één (zeven) mud rogge, welke renten na haar dood aan het klooster komen (zie bijlage I, no. 75). Het klooster van Sint Gerlach heeft in de bovengenoemde gevallen het beschikkingsrecht over de medegave.

Er zijn geen directe aanwijzingen, dat het kloosterbezit van Sint Gerlach in prebenden verdeeld is geweest. Wel kopen of ontvangen enkele monialen een jaarrente uit het kloosterbezit. Van een vaste verdeling van de kloostergoederen onder het aantal monialen is echter geen sprake. De kloosterbezittingen worden collectief beheerd.

Daarnaast hebben de monialen te Sint Gerlach privé-bezit. Individueel bezit van de monialen komt al in de 13de eeuw voor. In enkele gevallen hebben de vrouwen toestemming van de proost om dit privé-vermogen te besteden. Zo koopt Johanna van Haren in 1314 met speciale toestemming van de proost en het convent een jaarrente van 12 vaten rogge voor een eeuwigdurend brandende lamp voor een altaar in de kloosterkerk (zie bijlage I, no. 34 en ook no. 33 en 63). In de meeste gevallen echter komt inmenging van proost of convent in de bestemming van deze goederen niet voor. Aannemelijk is dat de monialen te Houthem over hun 'peculium' vrijelijk hebben mogen beschikken.

¹⁰⁶ Ibidem, 460-465.

¹⁰⁷ Habets 1869, no. 4, 206; zie ook noot 26. Deze intrededelden en goederen moeten de vrouwen die te Sint Gerlach zijn gaan wonen in het bezit laten van het klooster te Heinsberg.

De overgedragen of gekochte goederen waarbij de monialen betrokken zijn, zijn veelal te klassificeren als 'peculium' (zie bijlage II). Deze bestaan over het algemeen uit een relatief kleine jaarrente, die de monialen ten behoeve van hun eigen onderhoud gebruiken voor zo lang zij leven. De uiteindelijke ontvanger van deze goederen is ook meestal het klooster, dat soms een tegenprestatie moet leveren in de vorm van jaargetijden voor de moniale zelf of familieleden. Ook andere religieuze bestemmingen komen voor.

Slechts een beperkt deel van deze goederen, bestemd voor het persoonlijk onderhoud, is te bepalen als een kinds- of erfdeel van de monialen. De uiteindelijke bestemming, de voorwaarden van verkrijging en de omvang van deze goederen maken enigszins de belangen van de familie duidelijk. Een interessant voorbeeld in dit kader is de vererving van de goederen van Godefridus Kenterken. Deze sterft rond 1289, zonder dat hij erfbeschikkingen heeft gemaakt aangaande zijn goederen. Hij heeft twee zussen: Oda, gehuwd met Johannus van Mere, en Jutta, moniale te Sint Gerlach. Het klooster eist de helft van de nalatenschap van Godefridus op. Het beroept zich hierbij op de goedkeuring van de paus om roerende en onroerende goederen, die de zusters erfrechtelijk toe zouden komen als zij 'in de wereld' waren gebleven, te mogen ontvangen en te behouden. Oda, daarentegen, eist de gehele nalatenschap van haar broer op, op grond van het gewoonterecht, waarbij de goederen zouden moeten toevallen aan Oda, die niet was ingetreden. Het klooster wordt door de officiaal van Luik in het gelijk gesteld (zie bijlage I, no. 57).

Kennelijk is het voor geen van beide partijen, die zich baseren op verschillende rechtssystemen, vanzelfsprekend, dat kloosterlingen – en daarmee ook het klooster – gerechtigd zijn erfgoederen te ontvangen. Oda beroept zich op het gewoonterecht, dat volgens haar ingetredenen dit recht niet toekent en het klooster op zijn beurt op een speciale goedkeuring van de paus. Dit laatste komt niet alleen voor in het klooster van Sint Gerlach. Ook de Cisterciënzerinnenkloosters te Roermond en Gravendaal krijgen in de 13de eeuw toestemming van de paus om de erfgoederen, die de monialen zouden ontvangen als zij 'in de wereld' waren gebleven, te ontvangen.¹⁰⁸ Waarom hebben deze kloosters deze toestemming nodig? Is het een formaliteit, die voor ieder klooster geldt of is het ook in kerkelijke kringen van die tijd niet gebruikelijk dat kloosterlingen en daarmee de kloosters recht hebben op het kindsdeel? Tracht men langs deze weg kloosters te beschermen tegen aanspraken van families, die het erfdeel van hun ingetreden

¹⁰⁸ Smeets, Keyser-Schuurman, o.c., reg.no. 50: 1245; Scholten, o.c., no. 2: 1250.

kinderen voor zich willen houden? Als Godefridus Kenterken wel een beschikking had gemaakt, had het klooster te Houthem dan evenveel succes gehad?

Klaarblijkelijk is in latere perioden het verervingsrecht van kloosterlingen geen punt van discussie meer. Maar ook dan blijkt uit veel gevallen waar de bezittingen van of voor de monialen een erfdeel betreffen, dat de familie haar belangen zo goed mogelijk probeert te beschermen door bijvoorbeeld voorwaarden aan de verkrijging van die goederen te verbinden. Zo schenkt Adam van Ophem in 1303 zijn zus Agnes, moniale te Sint Gerlach, uit zijn nalatenschap een jaarrente van één mark, onder voorwaarde, dat deze uiteindelijk terugkeert naar de familie (zie bijlage I, no. 65). Ook als er geen voorwaarden zijn gesteld met betrekking tot de vererving, dan is vererving van familiegoederen door het klooster niet altijd direct aanvaardbaar voor de familie. Gertruyt van Hulsberg schenkt in 1385 het familiegoed 'De Struversgracht', dat zij in 1379 van haar neef heeft ontvangen, aan het klooster. Of dit haar kindsdeel is, is niet duidelijk. Pas in 1415 verklaart een familielid, Reinart van Hulsberg, geen rechten te laten gelden op 'De Struversgracht' (zie bijlage I, no. 54). In 1375 heeft het klooster van Sint Gerlach een geschil met twee zwagers van Agathe van den Broek, moniale van 1356 tot circa 1375. Het vermoeden bestaat, dat dit geschil de nalatenschap van Agathe betreft (zie bijlage I, no. 14).

In een aantal gevallen ontvangt het klooster of de moniale goederen of gelden waarbij zij afstand moet doen van verdere vererving van de ouderlijke nalatenschap. Het is daarbij niet altijd duidelijk of de renten die zij ontvangt gelijk zijn aan de goederen die zij zou hebben ontvangen als zij 'in de wereld' was gebleven. Uit enkele erfdelingen kan wel worden opgemaakt, dat de goederen die de moniale ontvangt in geen verhouding staan tot wat haar broers of zussen ontvangen. Marie van Horrich ontvangt als kindsdeel haar leven lang een jaarrente van 12 'par' koren¹⁰⁹ en 12 kapoenen, welke na haar dood uiteindelijk zullen terugkeren naar haar 'in de wereld' gebleven familieleden. Twee zussen van haar, eveneens monialen, ontvangen ook enkele jaarrenten, na hun dood terug te keren in de familie. De overige bezittingen van hun ouders worden verdeeld onder de twee gehuwde dochters (zie bijlage I, no. 46). Merrie en Lysbet Hoen van Herhoensbroek en het klooster ontvangen bij hun intrede ieder een jaarrente van respectievelijk 9 en 11 bescheiden goudgulden voor zo lang zij leven.

¹⁰⁹ 1 'par' is 48 vaten graan gevormd door 24 vaten rogge en 24 vaten haver of door 24 vaten rogge, 8 vaten gerst en 16 vaten haver, zie: J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden*, Assen 1979, 302.

Tevens kunnen zij geen aanspraken meer doen laten gelden op de ouderlijke nalatenschap (zie bijlage I, no. 41, 42). Deze jaarrenten zouden, gezien de manier waarop zij worden geschonken, ook als 'dos' kunnen worden geklassificeerd. De jaarrenten worden namelijk ten behoeve van het convent van Sint Gerlach geschonken.

Yeven van Koessler, moniale in 1466, krijgt bij de boedelverdeling van de goederen van haar ouders, slechts een jaarrente, waarvan helaas niet bekend is hoe groot deze is, en onder welke voorwaarden zij die ontvangt. Haar overige gehuwde zussen en broers verdelen de rest van de ouderlijke goederen onderling (zie bijlage I, no. 58). En Margaretha Fossieroul doet in 1589 voor een lijfrente van 40 gulden afstand van de erfgoederen ten behoeve van haar broers en zussen of halfbroers en -zussen. Mocht blijken, dat deze geen wettige erfgenamen hebben, dan vervalt haar kindsdeel uiteindelijk aan haar oom en zijn kinderen of erfgenamen (zie bijlage I, no. 31). Margaretha ziet af van de erfgoederen voordat zij in het klooster van Sint Gerlach intreedt.

De intrede van Catharina van Blitterswijk in het klooster te Houthem vormt in dit kader een interessant geval. Catharina, moniale geworden in 1594, krijgt eer zij intreedt toestemming van Philips II vrijelijk te beschikken over haar erfgoederen. Geeft hij deze toestemming om haar omvangrijke erfgoederen te beschermen tegen eventuele aanspraken van de zijde van het klooster? Bij haar intrede maakt Catharina een schikking met haar vader over de erfgoederen uit het eerste huwelijk. Catharina doet afstand van de erfgoederen voor een jaarrente van 1200 gulden en 2000 gulden ineens als haar vader overlijdt. Haar zus Jehenne, de tweede dochter uit het eerste huwelijk van hun vader, is reeds te Roermond non geworden en heeft afstand gedaan voor 750 gulden. Catharina is daarna als enige erfgename overgebleven. De jaarrenten die zij ontvangt zouden een bruidsschat niet hebben misstaan. Men kan zich daarom afvragen, afgezien van eventuele religieuze motieven om in te treden, waarom Catharina niet is gehuwd. De volgende overweging zou hierbij een rol kunnen hebben gespeeld. Een eventueel huwelijk van Catharina zou niet gunstig zijn geweest voor de overdracht van het familiebezit. Bij een huwelijk zou zij de goederen uit het eerste huwelijk, waar zij recht op had,¹¹⁰ buiten de familie hebben gebracht. De instandhouding van het familiebezit zou beter zijn gewaarborgd door een zoon, die eventueel wel uit het tweede huwelijk van haar vader zou kunnen voortkomen. Door in een klooster te treden en afstand te doen van de erfgoederen uit het eerste huwelijk, maakt Catharina de weg vrij voor

¹¹⁰ Habets, 'Leenen Valkenburg' (1885), 316-317.

vererving van deze goederen door een half-broer uit het tweede huwelijk. Aangaande de jaarrente die Catharina ontvangt bestaat er bovendien een grotere kans, dat deze terugkeert in de familie dan wanneer zij gehuwd zou zijn. Wettige erfgenamen, behoudens haar broers of zusters, zou zij niet hebben. En omdat zij het recht heeft vrijelijk te mogen beschikken over haar erfgoederen, staat het klooster minder sterk in eventuele aanspraken op dit erfdeel, welke een terugkeer hiervan in de familie zouden kunnen verhinderen (zie bijlage I, no. 11).

Intrede van dochters in kloosters kan dus economisch voordelig zijn voor de familie, ondanks het feit dat niet alle goederen, die de monialen van hun familieleden ontvangen, terugkeren in de familie. Door voorwaarden te verbinden aan de verkrijging van het kinds- of erfdeel of door de ingetredene afstand te laten doen van verdere vererving, kan het economisch verlies voor de familie, dat gepaard gaat met een kloosterintrede zoveel mogelijk beperkt blijven. De kloosterintrede garandeert zodoende bij het bestaan van een deelbaar erfrecht een terugkeer van de erfgoederen of het zo goed mogelijk behoud van het familiebezit.¹¹¹

IX

Naar aanleiding van dit onderzoek kan het volgende worden opgemerkt. De vrouwen, die in het klooster van Sint Gerlach te Houthem zijn ingetreden in de periode tussen circa 1202 en 1600 zijn vrijwel zeker afkomstig uit de regionale lage adel. Hoeveel adelskwartieren bij intrede zijn vereist is niet vast te stellen, daar duidelijke aanwijzingen hiervoor ontbreken. Het klooster vertoont hiermee een recruteringspatroon, dat elders eveneens is geconstateerd voor vrouwenkloosters van de Premonstratenzer orde en andere vrouwenkloosters behorend tot de zogenaamde 'oude orden'. Dit recruteringspatroon kan mede hebben samengehangen met de hoogte van de intredebetaling, die ook te Sint Gerlach gebruikelijk was. Een precieze omvang van deze 'dos' is voor dit klooster echter niet bekend geworden. Het is aannemelijk, dat de vrouwen, die in het klooster van Sint Gerlach een onderdak hebben gevonden, op jonge leeftijd zijn ingetreden, of beter gezegd: daar op jonge leeftijd door hun ouders zijn ondergebracht. Aan een bewuste en vrijwillige intrede van deze vrouwen kan dan ook worden

¹¹¹ Zie ook: C. Trani, 'Le 'Retour à la Table'. Une tentative coutumière pour maintenir le patrimoine familial', in: *Revue Historique de Droit Français et Etranger*, 4e série 49 (1971), 65-94; Vanja, o.c., 150-152.

getwijfeld en daarmee aan hun religieuze motivatie. Dit maakt een intrede om redenen van niet-religieuze aard aannemelijker.

In deze bijdrage is nagegaan in hoeverre de archieven van dit klooster enig licht konden werpen op een aantal deelaspecten van een complex van maatschappelijke factoren, dat aan de intrede ten grondslag kan hebben gelegen. Zij betroffen de omvang van het gezin, waaruit de monialen afkomstig waren en de vererving van de goederen, die deze vrouwen ontvingen. Met betrekking tot het eerste punt kan vooralsnog worden gesteld, dat de gemiddelde gezinsomvang niet zo groot was, dat deze van doorslaggevende invloed zou kunnen zijn geweest op de kloosterintrede van de vrouwen. Opvallend was, dat zowel in de minder omvangrijke gezinnen als in de omvangrijke gezinnen ongeveer tweederde van het aantal dochters kerkelijk celibitair was.

Uit een analyse van het goederenbezit van de monialen te Sint Gerlach bleek, dat het merendeel van deze goederen kan worden geklassificeerd als 'peculium', dat wil zeggen privé-bezit waarover de moniale in principe vrijelijk kon beschikken. Dit bestond uit goederen, die de monialen zelf kochten of die zij geschonken kregen. Het leeuwedeel van dit privé-bezit kwam uiteindelijk in handen van het klooster. Het betrof hier over het algemeen relatief kleine jaarrenten, waarvoor het klooster soms een tegenprestatie moest leveren bijvoorbeeld in de vorm van jaargetijden.

Daar waar met enige zekerheid kon worden vastgesteld, dat de goederen een erfdeel betroffen, bleken familiebelangen duidelijk naar voren te komen. De familie verbond voorwaarden aan de verkrijging of vererving van de goederen: de erfgoederen die de moniale ontving behoorden terug te keren naar de familie na haar dood of zij ontving een jaarrente, waarbij zij afstand deed van verdere vererving van de goederen. In een enkel geval bleek ook dat het erfdeel, dat de moniale ontving, in geen verhouding stond tot wat de overige broers en zussen kregen. Soms echter was het klooster de uiteindelijke ontvanger van een omvangrijk familiebezit. In een aantal gevallen, waarin hiervan sprake was, gaf de familie zich echter niet zonder slag of stoot gewonnen.

In het onderzoek ging ik van de veronderstelling uit, dat in de regio Valkenburg een deelbaar erfrecht gewoon was en dat vrouwen door huwelijk het hen toekomende erfdeel buiten de familie brachten. Daarmee zou een fragmentatie van het familiebezit worden bevorderd. De intrede van de vrouwen in het klooster van Sint Gerlach en van een deel van hun zussen, zou dan economisch gunstig zijn. Fragmentatie van familiebezit kon worden voorkomen en behoud daarvan zo veel mogelijk gewaarborgd, door een deel – of liever gezegd een groot deel – van de dochters onder te brengen in

kloosters. Bovendien was de kans, dat het erfdeel dat de monialen toch nog ontvingen zou terugkeren in de familie groter dan bij een huwelijk. Gezien de smalle basis – het betreft hier immers een beperkt aantal bronnen van één klooster – , en de soms geringe betrouwbaarheid van het bronnenmateriaal kunnen bovenstaande opmerkingen niet anders dan hypothetisch worden opgevat. De vraag blijft tenslotte in hoeverre deze resultaten betreffende de vrouwen in het klooster van Sint Gerlach te Houthem representatief zijn. Nader onderzoek kan wellicht ook zicht geven op eventuele ontwikkelingen binnen de hierbovengeschetste structuren in de hier bestudeerde periode tussen 1200 en 1600: ontwikkelingen die op basis van dit beperkte bronnenmateriaal nauwelijks konden worden ontdekt.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

- Franquinet G.D. Franquinet, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het adelijk klooster St. Gerlach berustende op het provinciaal archief van Limburg*, Maastricht 1877
- Geutjens B. Geutjens, *Het klooster van Sint Gerlach te Houthem (1202-1400)*, Licentiaatsverhandeling, Leuven 1965
- Haas J.A.K. Haas, *Inventaris van het archief van het Norbertinessenklooster van Sint Gerlach* (Rijksarchief in Limburg), Maastricht 1971
- Habets 1869 Habets, 'Houthem-Sint-Gerlach en het adellijk vrouwenstift aldaar', in: *PSHAL* 6 (1869), 3-253
- PSHAL Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg
- RAL, *Inv. HSG* = Rijksarchief in Limburg te Maastricht. Archief van het klooster van Sint Gerlach te Houthem (zie ook Haas)

BIJLAGE I

Lijst van monialen in het klooster van Sint Gerlach te Houthem in de periode van circa 1202-1600*

1. *Aleidis* N., 1257

Bij een ruiling van goederen tussen het klooster en de proost ontvangt 'zuster' Aleidis een jaarrente van 5 luikse schellingen van het klooster voor zo lang zij leeft.¹

¹ Franquinet, no. 9; Haas, inv.no. 52, reg.no. 10.

2. *Angstenrath*, Catharina van, gestorven circa 1579(?)

Uit het adellijke geslacht Huyn van Amstenrade? Het geslacht 'Anstel' was (waarschijnlijk) een vrij adellijk geslacht en riddermatig. In 1385 komt Johan Huyn van Amstenrade als ridder voor.¹ Samen met 11 andere monialen, allen gestorven aan de pest, wordt Catharina op 21 augustus herdacht in het necrologium. Eén van deze vrouwen is Isabella van Tzevel, priorin,² die volgens Franquinet in 1579 stierf.³ Aannemelijk is dat ook Catharina rond 1579 is gestorven. Volgens McKenna hadden Jan Werner Huyn van Amstenrade (gestorven 1556) en Mechtildis van Cortenbach de volgende kinderen: 1. Werner (gestorven 1595), huwt Anna van Strijthagen; 2. Jan, domheer te Luik; 3. Nicolaas, commandeur van de Duitse orde; 4. Anna, huwt Willem van Horion; 5. Maria, huwt Jan Hoen van Hoensbroek; 6. Agnes, moniale te Roermond; 7. Gertrudis, non; 8. Oda, non; 9. Cathrijn, non.⁴ Zou deze Cathrijn niet Catharina moniale te Sint Gerlach kunnen zijn?

¹ P.E. McKenna, *Het grafelijke geslacht Huyn van Amstenrade en Geleen*, Sittard z.j., 12; H. Pijls, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de voormalige heerlijkheid Schinnen', in: *PSHAL* 64 (1928), 175-324, aldaar 278.

² Habets 1869, 187.

³ Franquinet, 278-279.

⁴ McKenna, o.c., 20-21.

3. *Amstenrade*, Mechtilde van, 1537

(Huyn van Amstenrade?) In 1537 verbonden de kinderen van Jeuris Jenkers hun erfgoederen aan Mechtilde voor de eventuele schade die haar zou kunnen overkomen wegens erfgoederen die tijdens het leven van hun moeder reeds aan haar waren verkocht.¹

¹ Franquinet, no. 149; Haas, inv.no. 114.

4. *Basilia* N., priorin 1308, 1311¹

¹ Franquinet, 277, Franquinet baseert zich op een handschrift bevattende een lijst van proosten en priorinnen van het klooster van Sint Gerlach. Deze lijst is opgemaakt tussen 1756 en 1765, maar is voor de eerste eeuwen zeer gebrekkig. RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1: 'Privilegiën ende register der obligatiën en andere erffcontracten des adelycken cloosters van Sint Gerlach, begonst anno 1735', 134-135, afschrift no. 89, 1311.

5. *Bensenroide*, Lyse van, 1447, 1449, 1456, 1458

In 1447 koopt Lyse van haar broers Lenart en Coenrart uit een erfenis van 5 mud rogge jaarlijks een jaarrente van 4 mud rogge; haar voogd neemt deze jaarrente in

ontvangst. In 1449 koopt Lyse een jaarrente van 1 mud rogge. In 1456 erven haar twee broers haar in een jaarrente van 2 grote ponden was. In 1458 verkoopt Lyse een jaarrente van 1 mud rogge aan het klooster en bekent dat zij al eerder 3 mud rogge jaarrente heeft geschonken ten behoeve van een nieuw altaar in de kloosterkerk.¹ In 1415 komt Bertolf Butzen van Bentzenroede als jonker voor.²

¹ Franquinet, no. 115, 117, 125, 128; Haas, inv.no. 19, reg.no. 121 en 131, no. 108, reg.no. 123, no. 109, reg.no. 129.

² Franquinet, no. 96.

6. *Beusdaal*, Anna van, subpriorin, 1545, 1548, 1561,¹ 1567,² gestorven circa 1579(?) (Bueschdael, Busdael). Zij wordt 21 augustus herdacht in het necrologium als één van de monialen, die aan de pest stierf; zie no. 2. In 1386 komt ene Herman van Beusdael voor als knaap van wapenen.³

¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 185, 299-302: 1545, afschr.no. 216, 355-357: 1548, afschr.no. 243, 406-408: 1561.

² Franquinet, no. 156.

³ J. Habets, 'De leenen van Valkenburg', in: *PSHAL* 21 (1884), 153-440, aldaar 377.
7. *Beusdael*, Helwidis van, gestorven circa 1579(?)
Zij is één van de monialen, die in het necrologium op 21 augustus wordt herdacht en die aan de pest is gestorven; zie no. 2.
8. *Beuselen*, Anna, 1575
(Beyssele, Beysel van Gymnich). Omdat het klooster door verwoesting Anna en Hilgundis niet meer kan onderhouden, krijgen zij van Jacob Panhuys, abt van Steinfeld en Johan van Pruetis, abt van Prémontré, overste van de orde en visitator en reformator van de vicarie Westfalen, toestemming om in het hervormde klooster Engelsport (bij Kochem aan de Moesel) hun intrek te nemen totdat de abt de beslissing herroept.¹ Anna is een zus van Hilgundis. Volgens Fahne is Van Gymnich een Keuls riddermatig geslacht.²

¹ Franquinet, no. 160.

² A. Fahne, *Die Dynasten, Freiherrn und jetzigen Grafen von Boholz. Beitrag zur alten Geographie, Rechts-, Sitten- und Culturgeschichte des Niederrheins*, Cöln 1863, Bd. 1 afd. 2, 49.
9. *Beuselen*, Hilgundis, 1575
Zie no. 8.
10. *Bircler*, Basilia van, 1324
Samen met Hildegard en Gatkina, dochters van Mathias Mattelion van Eynatten, koopt zij in 1324 een jaarrente van 4 schellingen groten van Tour, iedere groot 16 hallers gerekend. Na hun dood zo verklaren de nonnen, zal deze jaarrente voor het eeuwig onderhoud van een altaar in het klooster dienen.¹
Gezien de aparte voornaam zou men kunnen vermoeden, dat deze Basilia van Bircler een en dezelfde is als Basilia, priorin (zie no. 4). Basilea van Bircler wordt hier echter als moniale genoemd en niet als priorin.

¹ Franquinet, no. 36; Haas, inv.no. 99, reg.no. 37.

11. *Blijterswych alias Passaert*, Catharina van, 1594, gestorven circa 1653(?) (Bliterswick, Blitterswijk). In 1594 verleent koning Philips II Catharina, dochter van Ulrich van Blitterswijk alias Passart en zijn eerste vrouw Margaretha Penthiers, toestemming om vrijelijk te beschikken bij testament over haar bezittingen. In datzelfde jaar besluit zij in het klooster van Sint Gerlach te treden en maakt met haar vader een schikking over de erfgoederen uit het eerste huwelijk, waarvan zij nadat haar zus Jehenne in een klooster was getreden, de enige erfgename was. Zij doet afstand van de erfgoederen voor een jaarrente van 1200 gulden en 2000 gulden ineens als haar vader overlijdt. Haar zus Jehenne had afstand gedaan van de erfgoederen voor 750 gulden.¹ In 1653 verklaart Ulrich van Blitterswijk, genant Passart, kanunnik te Leeuw, dat hij een erfrente van overlandse goudgulden, die hem was toegevalen na de dood van zijn zus Catharina van Blitterswijk, moniale te Sint Gerlach, aan het klooster van Sint Gerlach schenkt.²
Van Blitterswijk was een ministerialengeslacht uit het Gelderse Overkwartier.³
¹ Franquinet, no. 168 en 171; Haas, inv.no. 118 en 119.
² J. Habets, 'De leenen van Valkenburg', in: *PSHAL* 22 (1885), 3-395, aldaar 253.
³ J.M. van Winter, *Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen*, Groningen 1962, tabel AII, 9.
12. *Boelsbeck*, Gertruyt van, 1389, 1394, priorin 1418,¹ gestorven circa 1419 (1427) (Beulsbeck, Bolsbeek, Boelsbeke). Zij wordt 13 september herdacht in het necrologium. Zij schonk het klooster en de kerk verschillende goederen.² Volgens Franquinet stierf zij in 1427; volgens Habets in 1419.³
¹ Franquinet, no. 85, 88, 101; Haas, inv.no. 80, reg.no. 89; no. 81, reg. no. 92; no. 12, reg.no. 105.
² Habets 1869, 191.
³ Franquinet, 278; Habets 1869, 191, noot 1.
13. *Bossche*, Heijlwich vanden, 1394¹
Ene Damianus van den Bosch komt rond 1537 als ridder voor. Volgens Habets is Van den Bosch van oorsprong een Guliks geslacht.²
¹ Franquinet, no. 88; Haas, inv.no. 81, regest 92.
² Habets, Leenen Valkenburg, 1885, 86.
14. *Broek*, Agathe van den, 1356, 1371, 1372, gestorven circa 1375(?) (Bruyc, Bruck, Bruch, Broich). Volgens een afschrift schenkt Agathe in 1356 het klooster van Sint Gerlach 4 morgen land, die haar zijn toegekomen van haar tante, die ook moniale te Sint Gerlach was. Van deze 4 morgen moet het klooster 6 penningen betalen aan 'dem hove ten Brink'. Haar zus Beate, non te Susteren, en haar neef Gilis, zoon van haar (wijken?) broer Goswinus, zegelen de brief mee.¹ In een afschrift gedateerd op 1371 maakt Willem Dobbelstein van Dondenroide bekend dat hij 3 bunder met toebehoor in erfpacht heeft genomen van het altaar van St. Joris en dat hij daarvoor een jaarcijns van 9 vaten rogge zal uitbetalen aan zijn nicht Van den Bruch en Jutte van den Esschen als 'momboiren' van het altaar.² In 1372 zijn Agathe en Gilis van Wier en Arnold van Hulsberg – volgens Franquinet zwagers van Agathe – een erfrente van 9 malder rogge schuldig aan de armen 'in gheen Broich'.³ In 1375 krijgen enkele monialen de volmacht op te treden in een geschil tussen het klooster en Gilis van Wier en Arnold van Hulsberg. Franquinet vermoedt dat het om

- de nalatenschap van Agathe gaat.⁴ Zou Agathe tussen 1372 en 1375 gestorven zijn? Volgens Philippens was Catharina, gehuwd met Arnold van Hulsberg, een zus van Agathe en Agnes van den Broek, monialen te Sint Gerlach.⁵ De verwantschap van Agathe en Agnes is mij echter uit de oorkonden niet duidelijk gebleken.
- ¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 120, 180-181: 1356.
- ² *Ibidem*, inv.no. 1, afschr.no. 186, 302-303: 1371.
- ³ Franquinet, no. 61; Haas, inv.no. 86, reg.no. 62.
- ⁴ Franquinet, no. 64; Haas, inv.no. 86, reg.no. 67.
- ⁵ H.J.J. Philippens, *Ridderschap 'Van Hulsberg genaamd Schaloen'*, Eygelshoven z.j., 22.
15. (*Broek, Agnes van*), (1361), 1385(?)
Volgens Habets was Agnes, dochter van Jan van Broich, bastaardzoon van Willem I van Gulik, non te Sint Gerlach. Jan van Broich ontving van zijn vader 60 morgen en het landgoed de Weyershoff. Hij stierf in 1361. In 1385 verklaart Agnes, juffer te Houthem dat zij geen aanspraak zal maken op de Weyershoff.¹
- ¹ Habets 1869, 101-102.
16. *Broek, N. van den*, vóór 1356
In het afschrift van 1356 vermeldt Agathe van den Broek: ... 'myne moene de ouch eine jouffr. tot Sint Gerlach waes...'. Zie no. 14.
17. *Cludt, Maria van*, 1580(?), 1626
(Cluth, Clutz) Volgens Habets waren Maria Cluth, moniale te Sint Gerlach en Peter Cluth van Susterseel de kinderen van Johan en Anna van Tzevell, die in 1580 de goederen te Bronshem erfden. Peter was gehuwd met Anna van Riemerstock.¹ In 1626 komt er een kloosterzuster Clutz voor in de archieven van het klooster.² Maria von Cludt, haar broer en schoonzus worden op 10 juni herdacht in het necrologium.³ In 1394 komt Arnout Cluet voor als poorter van Maastricht,⁴ en in 1461 is ene Johan Clut, schepen van Maastricht.⁵
- ¹ Habets, 'Leenen Valkenburg' 1885, 110-111.
- ² Franquinet, no. 191.
- ³ Habets 1869, 176.
- ⁴ Franquinet, no. 88.
- ⁵ Haas, inv.no. 66, reg.no. 133.
18. *Cortenbach, Agnes van*, 1522(?), 1556, 1567, gestorven circa 1579
In 1522 koopt Agnes, dochter van Loidewich van Cortenbach en wijlen Catharina van Elreborn, zijn eerste vrouw, van de stad Aken een lijfrente van 23 gulden voor 730 gulden voor zo lang zij leeft.¹ Of zij dan al moniale is, is niet duidelijk. In 1556 schenkt Mechtildis van Amstenraide, echtgenote van Wolter Hoën, Agnes van Cortenbach, moniale te Sint Gerlach, bij testament 1 goudgulden.² In 1567 verklaren de proost, priorin en hele convent van Sint Gerlach, dat zij de 23 gulden lijfrente, die aan Agnes waren verschreven, hebben ontvangen van de stad Aken.³ In het necrologium wordt Agnes als één van de monialen genoemd, die aan de pest zijn overleden; zie no. 2.
Agnes had een gehuwde broer: Gerard van Cortenbach.⁴
Leden van de familie van Cortenbach komen meermaals voor als voogden van het

- land van Valkenburg.⁵ Volgens Fahne was het een riddermatig geslacht.⁶
- ¹ Franquinet, no. 145; Haas, inv.no. 113.
- ² Habets, Leenen Valkenburg, 1885, 250-251.
- ³ Franquinet, no. 156; Haas, inv.no. 113; RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 113 B.
- ⁴ L. de Crassier, 'Histoire de la Noble Abbaye Cistercienne de Sainte Agathe à Hocht', in: *PSHAL* 62 (1926), 55-245, aldaar 151.
- ⁵ Franquinet, no. 94, 99, 118, 124.
- ⁶ A. Fahne, *Geschichte der Cölnischen, Jülischen und Bergischen Geschlechter*, Cöln 1848, dl. 1, 69, dl. 2, 24.
19. *Cortenbach*, Catharina van, gestorven circa 1579
Zij wordt op 21 augustus herdacht in het necrologium als één van de monialen, die aan de pest stierf; zie no. 2.
20. *Cortenbach*, Ida van, subpriorin 1418¹, priorin gestorven vóór 1471(?)
Het necrologium vermeldt Ida van Cortenbach als priorin op 25 augustus.² In 1471 verkopen proost en het convent van Sint Gerlach aan priorin Margaretha van der Straeten 10 vaten rogge als leefgeld, die wijlen juffer van Cortenbach had nagelaten.³ Of hiermee ook Ida wordt bedoeld is niet geheel zeker.
- ¹ Franquinet, no. 101; Haas, inv.no. 12, reg.no. 105.
- ² Habets 1869, 188.
- ³ *Inv. HSG*, inv.no. 112; Haas, reg.no. 140.
21. *Cortenbach*, Petersse van, priorin 1394¹
¹ Franquinet, no. 88; Haas, inv.no. 81, reg.no. 92.
22. *Dukere*, Anna van, 1269
Anna, 'zuster' te Sint Gerlach had van haar vader Goswinus van Dukere, ridder, zekere goederen te Weestenrode ontvangen. Anna had toestemming verkregen om deze goederen voor zo lang zij leefde voor haar onderhoud ('ad necessaria sua') te gebruiken: na haar dood zouden deze goederen aan het klooster komen. Op de jaargetijde van Goswinus zouden bovendien 5 luikse schellingen ten behoeve van de pitancie in het klooster worden geschonken.¹
- ¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 220, 363; 1269.
23. *Elen*, Mechtildis van, 1366, 1367, priorin 1402
In 1366 ontvangt Mechtildis van Elen een jaarcijs van 1 luikse mark na naar dood te besteden voor een jaargetijde voor haar en haar vrienden.¹ In 1367 ontvangt het klooster een jaarrente van 1 mark onder de voorwaarde, dat Mechtildis, dochter van wijlen ridder Theodericus van Elen, het vruchtgebruik daarvan zal hebben gedurende haar leven.² In 1402 komt zij als priorin voor.³
- ¹ Franquinet, no. 54; Haas, inv.no. 160, reg.no. 54.
- ² Franquinet, no. 48 (transfixbrief); Haas, inv.no. 64, reg.no. 56.
- ³ Franquinet, no. 91; Haas, inv.no. 85, reg.no. 95; RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 219, p. 360-362.
24. *Elisabeth N.*, subpriorin 1311¹
¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 89, 134-135; 1311.

25. *Esschen*, Jutta van den, 1369, 1371, 1375, 1384, 1389¹
 (Eschen, Esgen) In 1369 koopt Jutta een jaarrente van 1 malder rogge.² Johan Hoen van den Eyssche, ridder, is haar broer.³ In 1371 neemt Willem Dobbelstein van Dondenroide 3 bunder in erfpacht van een altaar, waarvoor hij een jaarrente van 9 vaten rogge zal uitbetalen aan zijn nicht Van den Bruch en Jutte van den Esschen; zie no. 14. In 1375 treedt Jutta op in een geschil tussen het klooster en Gilis van Wier en Arnold van Hulsberg.⁴ In 1384 schenkt Diederik van Anstenroede een jaarrente van 7 malder rogge aan Jutta.⁵
- ¹ Franquinet, no. 85; Haas, inv.no. 80, reg.no. 89.
² Franquinet, no. 57; Haas, inv.no. 102, reg.no. 58.
³ Franquinet, no. 59; Haas, inv.no. 147, reg.no. 60.
⁴ Franquinet, no. 64; Haas, inv.no. 86, reg.no. 67.
⁵ Franquinet, no. 81; Haas, inv.no. 105, reg.no. 80 en 84.
26. *Eynatten*, Aleydis, gestorven circa 1579
 Zij wordt samen met 11 andere monialen die aan de pest zijn gestorven op 21 augustus herdacht in het necrologium; zie no. 2. Ook wordt zij op 25 mei herdacht (Aleydis Fynatten (?) sororis nostrae) als bijzondere weldoenster.¹ Volgens Habets was zij een dochter van Johan van Eynatten, heer van Reymersbeek (gestorven 1549) en Agnes Catharina van Caldenborn, vrouwe te Peerboom en Nijswijler (gestorven 1534). Hun kinderen waren: 1. Steven, ridder van Malta, 2. Jan, heer van Nijswijler, huwt Francisca van Gulpen, 3. Herman, heer van Reymersbeek, huwt in 1539 Barbara van Bléhen, 4. Aleidis, moniale te Sint Gerlach, 5. Cecilia, moniale te Sint Gerlach, 6. Agnes, huwt Johan van Schaesberg.²
 In 1226 komt ene Tilman van Eynatten als ridder voor.³ Later komen leden van dit geslacht voor als man van wapen, voogd e.d.
- ¹ Habets 1869, 174. Is Fynatten een schrijf- of typefout?
² J. Habets, 'De voormalige heerlijkheid Nuth; eene bijdrage tot de geschiedenis van het land van Valkenburg', in: *PSHAL* 17 (1880), 69-185, aldaar 154-155.
³ C. Peeters, 'Korte schets der geschiedenis van de Valkenburgsche heerlijkheid Wijnandsrade', in: *PSHAL* 23 (1886), 362-440, aldaar 391-392.
27. *Eynatten*, Anna, gestorven circa 1579
 Zij is één van de monialen, die aan de pest stierf en op 21 augustus in het necrologium wordt herdacht; zie no. 2.
28. *Eynatten*, Cecilia, circa 1579
 Zij is een zus van Aleydis; zie no. 26. Volgens Habets stierf Cecilia als jubilaris.¹
- ¹ Habets 1869, 187, noot 4; Habets, 'Heerlijkheid Nuth', 154-155: zij stierf er in 1633 en had haar 100-jarig (?) jubelfeest gevierd.
29. *Eynatten*, Gatkina van, 1324
 Samen met Basilia van Bircler kopen Gatkina en Hildegarde, dochters van Mathias Mattelion van Eynatten, man van wapen en dapifer van Monschau en Valkenburg, een jaarrente van 4 schellingen groten van Tour, na hun dood te besteden voor het onderhoud van een altaar in de kerk; zie no. 10.

30. *Eynatten*, Hildegard van, 1324
Zij was een zus van Gatkina; zie no. 29.
31. *Fosseroul*, Margaretha van, 1589, 1593, priorin 1626, 1641,¹ gestorven circa 1646
In 1589 deed Margaretha, dochter van Agathe van Goie (Goë) en haar eerste echtgenoot Jasper van Fosseroul, die van plan was in te treden in het klooster van Sint Gerlach, afstand van haar kindsgedeelte uit de goederen van het eerste huwelijk van haar moeder, waarop de laatste een lijftocht had. Margaretha doet afstand ten gunste van haar moeder en haar volle broers en zussen onder de voorwaarde dat haar moeder en na haar dood haar broers en zussen haar een lijfrente van 40 brabantse gulden betalen. Als haar broers en zussen zonder wettige erfgenamen overlijden vervalt haar kindsgedeelte aan haar half-broers en -zussen. Mochten deze eveneens zonder wettige erfgenamen overlijden, dan vervalt haar kindsdeel aan haar oom Arnott de Goë en zijn kinderen of erfgenamen.² Of Margaretha ook daadwerkelijk reeds in 1589 is ingetreden is niet geheel zeker; als moniale te Sint Gerlach komt zij in 1593 voor.³ Volgens Franquinet sterft zij vóór 1646.⁴ Op 5 september wordt Agatha van Goie, moeder van priorin Margaretha van Fosseroul herdacht.⁵
- ¹ Franquinet, no. 191, no. 219.
² Franquinet, no. 165; Haas, inv.no. 117.
³ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 229, 375-376: 1593.
⁴ Franquinet, 279.
⁵ Habets 1869, 190.
32. *Geilencirchin*, Clementia van, 1232
Clementia wordt uit de monialen te Sint Gerlach aangewezen om enige landerijen uit de handen van de abdis van Thorn te ontvangen, waarover het klooster 21 penningen en 1 obool zal betalen en na de dood van Clementia zal de dubbele cijns worden betaald.¹ In een oorkonde uit 1270 (1274) wordt ene Theodericus van Geilenkirge als ridder genoemd.²
- ¹ Franquinet, no. 4; Haas, inv.no. 39, reg.no. 4.
² L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg. Ein Beitrag zur Erforschung der interterritorialen Verflechtungen des Rhein-Maasländischen Adels* (Maaslandse Monografieën), Assen 1972, 9, noot 41.
33. *Haren*, Johanna van, 1311
Johanna en Johanna van Haren bestemmen, met speciale toestemming van de proost, een jaarrente van 12 schellingen en 8 kapoenen voor een brandende lamp op een altaar. Na hun dood zal de proost een moniale aanwijzen, die de lamp verder verzorgt.¹
- Leden van de familie Van Haren komen regelmatig voor in de oorkonden als ridders.² Volgens Wenzel waren de heren Van Haren 'Freiherrn' of graven.³ Vrouwelijke leden van dit geslacht komen ook voor in het hoogadelijke stift te Thorn. Volgens Geutjens was het een ministerialengeslacht.⁴
- ¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 89, 134-135: '... sororum nostrarum Johanna et Johanna dictarum de Haren...'
² Franquinet, no. 2, 6, 8, 10 etc.
³ P. Wenzel, 'Het stift Thorn', in: *Limburg. Limburg's Jaarboek* 1911, 121-141,

aldaar 129 (gedeeltelijke overdruk van: *Drei Frauenstifter der Diözese Lüttich nach ihrer ständischen Zusammensetzung bis zum XV Jahrhundert*, Bonn 1909).

⁴ Geutjens, 76.

34. *Haren, Johanna van (de jonge), 1311, 1314, 1320*

In 1314 koopt Johanna van Haren de jonge met toestemming van de proost en het convent ten behoeve van een eeuwig brandende lamp in de kloosterkerk een jaarrente van 12 vaten rogge met het geld wat haar jaarlijks toekomt uit de vaderlijke goederen. Zolang zij leeft zal Johanna deze 12 vaten zelf ontvangen en na haar dood de priorin onder voorwaarde dat zij zorg zal dragen voor het branden van de lamp.¹ In 1320 verkoopt het klooster aan Johanna een jaarrente van 9 groten en 8 kapoenen en één van 5 groten en 5 kapoenen, die zij bestemt voor het onderhoud van een lamp in de kerk.² Zie ook no. 33.

¹ Franquinet, no. 32; Haas, inv.no. 44, reg.no. 33.

² Franquinet, no. 34; Haas, inv.no. 44, reg.no. 35.

35. *Haren, Maria van, 1316*

In 1316 koopt Maria, dochter van wijlen Ogerus, voogd van Maastricht, een jaarrente van 3 pond kleine zwarte tournoisen, ieder pond te rekenen voor 15 oude groten, welke rente zij bestemt voor missen. Volgens Franquinet wordt met ridder Ogerus, Ogerus II van Haren bedoeld, die rond 1308 stierf.¹ Deze Ogier II van Haren, heer van Borgharen, voogd van Maastricht in 1284, was volgens Habets gehuwd met Uda N. Hun kinderen waren: 1. Ogier, heer van Borgharen, voogd van Maastricht, huwt waarschijnlijk Mechtildis van Itteren, 2. Aleydis, huwt Johan Hoen te Broek, 3. Johanna, huwt Lambert van Schoonvorst, 4. Johannus, kanunnik van de St. Servaas, sterft vóór 1296.² Habets noemt niet hun dochter, 5. Maria, moniale te Sint Gerlach. Volgens Franquinet was Johanna van Haren de jonge (zie no. 34) eveneens een dochter van Ogerus II van Haren of er was nog een oudere Johanna van Haren in het klooster.³ Daar dit laatste het geval was, lijkt het mij niet waarschijnlijk dat Johanna de jonge een dochter was van Ogerus II, temeer daar deze reeds een dochter met die naam had.

¹ Franquinet, no. 33, noot 1, 38; Haas, inv.no. 167, reg.no. 34.

² J. Habets, 'De voormalige heerlijkheid Borgharen, eene bijdrage tot de geschiedenis van het land van Valkenburg', in: *PSHAL* 10 (1873), 391-549, aldaar 431-433.

³ Franquinet, 37, noot 1.

36. *Haren, Mechtildis van, magistra 1236*

In 1236 verklaart de proost van Sint Gerlach en Heinsberg, dat Mechtildis, magistra van het convent van Sint Gerlach aan het infirmitorium een jaarrente van 4 schellingen en een jaarrente van 1 malder rogge heeft geschonken.¹ In het necrologium wordt op 18 september: 'Mechtildis de Haren, magistrae nostrae' en op 6 juni: 'Mechtildis, antiquae magistrae sororum nostrarum' genoemd.² Magistra is een niet veel voorkomende naam voor priorin.³ Gezien deze opvallende benaming neem ik aan dat de twee in het necrologium genoemde magistrae één en dezelfde persoon zijn. De benaming van magistra komt niet voor bij andere priorinnen.

¹ Haas, inv.no. 17, reg.no. 6.

² Habets 1869, 192, 176.

³ A. Erens, 'Les soeurs dans l'ordre de Prémontré', in: *Analecta Praemonstratensia*

37. *Here*, Philippa van, subpriorin 1402,¹ 1421

In 1421 geeft Philippa in totaal 11 bunder, 7 morgen en 141 roeden in erfpacht voor een jaarrente van 10 malder rogge. Van deze jaarrente schenkt zij 32 vaten aan verschillende kerken, onder andere 7 vaten rogge aan het godshuis van Sint Gerlach, en behoudt zij 28 vaten voor zichzelf.²

In de 13de eeuw komen verschillende leden van het geslacht van Here voor als ridder;³ in de 14de en 15de eeuw als schildknaap, schepenen en burgemeester van Maastricht.⁴ Philippa van Here, 'investitae in Reckheim', wordt in het necrologium op 8 oktober herdacht.⁵

¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 219, 360-362: 1402.

² Franquinet, no. 104; Haas, inv.no. 106, reg.no. 108; RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 108: '...ind philippe van here of helder dys brieffs xxviii vat rogge...', zie ook inv.no. 1, afschr.no. 160, 254-256.

³ Franquinet, no. 1, 2, 7, 10.

⁴ G.D. Franquinet, 'Glanes Historiques', in: *PSHAL* 14 (1877), 102-180, aldaar 132-133.

⁵ Habets 1869, 195.

38. (*Hoen van Cartils*, Anna Maria), 1552¹

¹ Volgens Philippens, o.c., 18, was zij moniale te Sint Gerlach.

39. (*Hoen van Cartils*, Maria), 1581¹

¹ Volgens Philippens, o.c., 18, was zij in 1581 moniale te Sint Gerlach. Volgens E. Slanghen, *Het markgraafschap Hoensbroeck gevolgd door geschiedkundige aantekeningen over het voormalige land van Valkenburg*, Maastricht 1859, 172-173, was ene Maria dochter van Nicolaas Hoen tot der Veurdt en Visserweert en Maria van Wilre, moniale te Sint Gerlach. Zij had nog twee gehuwde broers: 1. Johan, 1558, beleend met Visserweert, huwt Catharina van Horrich, 2. Willem, heer van Veurdt 1566, gestorven vóór 1570, huwt Catharina van Benzenrade.

40. *Hoen (van Hoensbroek)*, Catharina, 1556

In 1556 laat Mechtildis van Amstenraide bij testament 1 goudgulden na aan een zus van haar echtgenoot jonker Wolter Hoen, heer van Hoensbroek, die moniale te Sint Gerlach is.¹ Volgens Slanghen was Catharina een dochter van Herman Hoen, heer van Hoensbroek, 1490, gestorven vóór 1557, en Maria van Dauer, gestorven vóór 1557. Hun kinderen waren: 1. Wolter, heer van Hoensbroek, huwt N. van Hulsberg en Mechtildis Huyn van Amstenrade, 2. Nicolaas, commandeur van de Duitse orde, gestorven 1567, 3. Arnold, ridder, in 1569 kanunnik te Luik, later proost en deken, 4. Maria, abdis te Nivelles in 1556, 5. Herman, monnik in Corneli-Munster, 6. Anna, non te Herckenrode, 7. Isabella, moniale te Millen, 8. Catharina, moniale te Sint Gerlach, 9. Godhard, kanunnik, huwt in 1554 Geertruid van Merode, is later heer van Hoensbroek, 10. Johan, heer van Lismael en Peterem, huwt, 11. Aleyda, abdis te Millen, 12. Willem, sterft ongehuwd.² Volgens het testament van Mechtildis van Amstenrade was Anna Hoen moniale in Nivelles.³ Leden van het geslacht Hoen van den Broek (van Hoensbroek, van Herhoensbroek) komen regelmatig voor als ridder in de oorkonden; in 1370 als ridder en schepen van Maastricht.⁴

¹ Habets, Leenen Valkenburg, 1885, 250.

² Slanghen, o.c., 149-154; zie ook: A. Steffens, 'Bijdragen tot de geschiedenis van Asselt en Swalmen', in: *PSHAL* 31 (1894), 269-358, aldaar 353-354.

³ Zie noot 1.

⁴ Franquinet, no. 59, 62, 91 etc.

41. *Hoen van Herhoensbroek*, Lysbet, 1538, gestorven 1579

(Honne van Herhoensbroek) In 1538 bekent jonkheer Roelman Honne van Herhoensbroek, gehuwd met Elsbet van Hulsberg genaamd Schaluyne, dat hij zijn wettige dochters Merrie en Lysbet in het klooster van Sint Gerlach heeft ondergebracht. Voor hun levensonderhoud ('hoens lyffs noitduerft') schenkt hij voor zijn dochter Merrie een jaarrente van 9 bescheiden goudgulden of goederen met eenzelfde waarde, en voor zijn dochter Lysbet een jaarrente van 11 bescheiden goudgulden of goederen met eenzelfde waarde. Deze renten zullen de beide dochters houden voor zo lang zij leven en niet langer. De jaarrenten van Merrie en Lysbet worden aan de proost van het klooster overhandigd: '...alles zo urbar ende behouff des ganssen convents ende proistier zo synt gerlach...'.¹

De jaarrenten worden gegeven onder voorwaarde dat Lysbet haar professie zal doen en dat als de twee dochters in het klooster zullen blijven, zij zullen zijn uitgeboedeld van alle erfgoederen van Roelman en zijn echtgenote.¹

Volgens Slanghen hadden Rolman Hoen, heer te Beverst, mede-eigenaar van Broecke, gestorven vóór 1563, en Elisabeth van Hulsberg genaamd Schaloen de volgende kinderen: 1. Johan, heer te Beverst en mede-eigenaar van Broecke, huwt Maria Huyn van Amsternrade, 2. Reinier, ridder in 1589, gestorven 1621, huwt twee maal, 3. Rolman, 1529, ongehuwd gestorven circa 1595.² Slanghen noemt Merrie en Lysbet niet.

Volgens Philippens huwden Elisabeth van Hulsberg gen. Schaloen en Roland Hoen van der Lippe, heer van Beverst in 1521.³ Mocht dit juist zijn, dan waren Merrie en Lysbet bij hun intrede maximaal 16 jaar oud; waarschijnlijk jonger.⁴

Elisabeth Hoen wordt op 21 augustus herdacht in het necrologium als één van de monialen, die aan de pest stierf; zie no. 2.

¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 115.

² Slanghen, o.c., 169-172.

³ Philippens, o.c., 12.

⁴ Als men er van uitgaat dat zij beiden in het eerste jaar na de huwelijksluiting zijn geboren; hetgeen overigens niet erg waarschijnlijk is.

42. *Hoen van Herhoensbroek*, Merrie, 1538, gestorven 1579

Zus van Lysbet, zie no. 41. Ook zij wordt op 21 augustus in het necrologium herdacht als één van de monialen, die aan de pest is overleden; zie no. 2.

43. *Honnis*, Katharina van, subpriorin 1364, 1375,¹ priorin 1381,² 1389³ (Hoenis, Honys, Hons)

¹ Franquinet, no. 51, 64; Haas, inv.no. 159, reg.no. 51; inv.no. 86, reg.no. 67.

² RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr. no. 214, 349-352.

³ Franquinet, no. 85; Haas, inv.no. 80, reg.no. 89.

44. *Horion, Agnes van, de oude, 1520(?)*, 1548
 Volgens Habets waren er 4 monialen te Sint Gerlach met de naam Agnes van Horion. Eén was de dochter van Herman en Agnes van Warfusée en moniale in 1520.¹ Herman van Horion, heer te Rummen en Agnes van Warfusée, vrouwe van Hartelsteyn en Villaertshof te Sibbe, hadden een dochter Philippa, die Gerard van Goir, schout te Maastricht, huwde en die in 1537 met Hartelsteyn en Villaertshof werd beleend. Rond 1540 hertrouwde Philippa Jan Cluth.² Mogelijk is Agnes dus een zus van Philippa.
 In een afschrift van een oorkonde uit 1548 wordt onder andere Agnes van Horion 'die alde' genoemd als moniale.³ In het necrologium wordt Agnes van Horion op 23 juni herdacht.⁴
- ¹ Habets 1869, 178, noot 1.
² Habets, Leenen Valkenburg, 1884, 407.
³ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 216, 355-357.
⁴ Habets 1869, 178.
45. *Horion, Agnes van, 1540(?)*
 Volgens Habets was een andere Agnes van Horion dochter van Herman en Masping van Cortenbach, moniale te Sint Gerlach in 1540.¹ Dat er een tweede Agnes van Horion in het klooster was, wordt zeer waarschijnlijk omdat in 1548 een Agnes van Horion 'die alde' optreedt (zie no. 44); dit veronderstelt een jongere met dezelfde naam.
 Een derde Agnes van Horion zou dochter zijn van Willem en Agnes van der Aa en een vierde de dochter van Herman en Elisabeth van den Bosch.² Wanneer deze leefden in het klooster van Sint Gerlach is onduidelijk.
- ¹ Habets 1869, 178, noot 1.
² *Ibidem*.
46. *Horrich, Marie van, 1461*
 In 1461 sluiten Arnold van Boholz en Eva van Horrigh een huwelijkscontract, waarbij tegelijkertijd een erfdeling plaatsvindt van de goederen van Eva's ouders: Gelis van Horrigh en Elisabeth van Breede. Eva krijgt als huwelijksmedegave het hof te Kessel-Eyck dat haar moeder had meegebracht ten huwelijk, en dat leen is van het klooster Bilsen. Elisabeth, hun tweede dochter, die 'oeck weltlich bliven sall', krijgt als zij huwt het hof en erfgoed ten Haestemzede met rechten en toebehoor. De andere drie dochters van Gelis en Elisabeth van Breede, alle drie monialen, zijn uitgeboedeld van de ouderlijke erfgoederen. Margaretha en Heilwig, monialen te Susteren, ontvangen hun leven lang 11 'par' koren en 16 malder rogge jaarrente. Marie, 'onsse dochter cloester jonffer tot sente Gerlich', ontvangt haar leven lang een jaarrente van 12 'par' koren en 12 kapoenen. Deze jaarrenten zullen de drie monialen van de een op de ander vererven en uiteindelijk zullen deze renten terugkeren 'dar dat her commen is'. Als Elisabeth sterft zonder wettige erfgenamen of Eva, dan keren hun erfgoederen terug naar de ouders of naar de levende gehuwde dochter, maar niet naar de drie overige dochters. Eva zal na de dood van haar ouders het huis Van der Bruggen ontvangen en Elisabeth het huis en erfgoed te Roermond. Pas als zowel de ouders als Eva en Elisabeth zijn overleden zonder wettige erfgenamen mogen de drie overige dochters de erfgoederen delen.¹ Elisabeth huwt na 1461 Willem van Vriemershem.²
- ¹ Fahne, *Die Dynasten, Freiherrn und jetzigen Grafen von Boholz*, o.c., bd. 2, afd.

- 3, 72, no. 52: 'Eheberedung zwischen Arnold von Boholz Sohn Goerts und Johann von Goor und Eva von Horrich, Tochter Yelis und Elisabethen von Breede, 1461 29 november'.
- ² E. Rosenkrantz, 'Bijdrage tot de geschiedenis der graven van Kessel', in: *De Maasgouw*, 1897, 83.
47. *Houthem*, Aleydis van, priorin tussen 1471-1492 of 1505-1545 (?) (Houthem, Houtheym). Volgens Franquinet was zij vermoedelijk priorin tussen 1465 en 1567.¹ Echter Margriet van der Straeten was priorin in 1471 (zie no. 76), Catharina van Ulestraten tussen 1492 en 1505 (zie no. 84) en Isabella van Tzevel tussen 1545 en 1579 (zie no. 82). Aleydis van Houthem, 'priorissae nostrae' wordt op 19 september in het necrologium herdacht.² Het geslacht Van Holthem was een ministerialengeslacht in het Gelderse Overkwartier.³ In 1335 komt Johannus van Hoitheyem voor als schout van Meerssen.⁴
- ¹ Franquinet, 276, 278.
- ² Habets 1869, 192.
- ³ Van Winter, o.c., tabel AII, 28.
- ⁴ Franquinet, no. 40.
48. *Houthem*, Ida van, 1422, 1426, priorin (1431) 1437
In 1422 schenkt Ida van Houthem een jaarrente van 12 vaten rogge ten behoeve van het altaar van St. Gielis in de kloosterkerk. De 6 bunder land als onderpand worden als onderpand ten behoeve van het altaar uitgeschreven.¹ In 1426 blijkt dat Ida al eerder 1,5 bunder land in erfpacht heeft gegeven voor 12 vaten rogge.² Uit een afschrift van een oorkonde van 1437 blijkt dat Ida van Houthem 'in der tijdt priorisse des goidshuys' van Sint Gerlach een goed voor 1 mud rogge jaarrente had verpacht in 1431. Zij draagt dit goed nu op aan het klooster voor de nagedachtenis aan haar vader, moeder, zus en broer en haar 'alderen' en zichzelf. Het mud rogge zal jaarlijks worden verdeeld onder de monialen en kapelanen van het klooster.³
- ¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 140, 209-210.
- ² Franquinet, no. 109; Haas, inv.no. 107, reg.no. 113.
- ³ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 232, 379-381.
49. *Houthem*, Jutta van, 1375(?), 1389, 1394(?)
Jutta van Houthem, dochter van wijlen Wijnand van Houthem, koopt in 1375 14 bunder land en renten van 20 schellingen oude groten, 9 penningen en 12 kapoenen.¹ Of zij dan al moniale te Sint Gerlach is, is onduidelijk. In 1389 schenkt zij bovengemelde jaarrenten en goederen, die zij 'in der vortijt' had gekocht, aan het klooster te Houthem tot 'orber ende behuef des gemeynen convents'.² In 1394 ontstaat een geschil tussen het klooster en Jan Roessen van Printhaghen over deze door Jutta geschonken goederen, dat ten gunste van het klooster wordt beslecht.³ Of Jutta toen nog leefde is niet duidelijk. Jutta wordt op 22 mei in het necrologium herdacht.⁴
- ¹ Franquinet, no. 66; Haas, inv.no. 80, reg.no. 66, 68, 70.
- ² Franquinet, no. 85; Haas, inv.no. 80, reg.no. 89.
- ³ Franquinet, no. 88; Haas, inv.no. 80, reg.no. 92.
- ⁴ Habets 1869, 173.

50. *Houthem*, Lyse van, 1458
 Het klooster bekend in 1458 schuldig te zijn aan Nese en Lyse van Houthem, zussen en monialen te Sint Gerlach, een lijftocht van 1 mud rogge jaarlijks hun leven lang. Als de één overlijdt zal de ander deze rente behouden, die uiteindelijk zal terugkeren naar het klooster.¹
¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 110; Franquinet, no. 127; Haas, inv.no. 110, reg.no. 132.
51. *Houthem*, Nese van, 1458
 Zus van Lyse; zie no. 50.
52. *Hulsberg*, Agnes van, (1471?)
 Volgens Philippens was Agnes van Hulsberg in 1471 moniale te Sint Gerlach. Haar afstamming en daarmee ook de datum van haar aanwezigheid in het klooster wordt echter niet overtuigend aangetoond.¹ Agnes van Hulsberg, dictae Scluyn, 'sororis nostrae' wordt op 11 juli in het necrologium herdacht.²
 Leden van het geslacht Van Hulsberg komen in de 14de en 15de eeuw regelmatig voor als ridder en knaap van wapenen.³
¹ Philippens, o.c., 29, 32, 33, 51 (stamboom).
² Habets 1869, 180.
³ Franquinet, no. 38, 89, 92, 94 etc.
53. *Hulsberg*, Aleijde van, (circa 1375-1385?)
 In 1385 doet Gertruyt van Hulsberg, moniale te Sint Gerlach, (zie no. 54) afstand van een goed ten behoeve van het klooster. De opbrengsten hiervan zal men delen op de presentie van haar jaargetijde en dat van haar zuster jouffrouwen Aleijde.¹
 In het necrologium wordt op 4 september 'Aleijdis de Huelsberg, sororis nostrae' als speciale weldoenster van het klooster herdacht.² Als Aleijde een zus is van Gertruyt dan zouden zij nog een broer, Arnold, gehuwd met Greta N., en een zus, gehuwd met N. Heyse, gehad hebben, aldus Philippens.³ Heilwigis van Beehoven, non in het St. Claraklooster te Keulen droeg in 1375 een erfleen over aan haar nichten, de gezusters Gertrudis en Aleijdis van Hulsberg, kloostervrouwen te Sint Gerlach.⁴
¹ Franquinet, no. 82; Haas, inv.no. 165, reg.no. 86.
² Habets 1869, 189.
³ Philippens, o.c., 2-3, 6, 51.
⁴ A. Munsters, 'Van Papenhoven', in: *PSHAL* 83 (1947), 245-253, aldaar pag. 245.
54. *Hulsberg*, Gertruyt van, 1375,¹ 1379, 1385, gestorven vóór 1415(?)
 (Hulsbergh, Hulsberch) In 1379 doet Anthonius van Heyse afstand van zijn goed 'De Struversgracht' ten behoeve van Gertrudis van Hulsberg, moniale te Sint Gerlach. Gertrudis ontvangt dit goed nu in leen van de proost van Meerssen.² In 1385 schenkt Gertruyt dit goed aan het klooster ten behoeve van de jaargetijden van haar en haar zuster Aleijde.³ In 1415 verklaart Reynart van Hulsberch geen recht te doen laten gelden op het goed 'De Struversgracht', welke in bezit is van het klooster van Sint Gerlach.⁴ 'De Struversgracht' was een versterkte hoeve en oorspronkelijk stamgoed van de familie Van Hulsberg.⁵ Volgens Habets was 'De Struyver' een hoeve van 38 à 40 bunder, dat in 1381 als Wickrader leen werd verheven.⁶
 Gertruyt wordt op 28 juni herdacht in het necrologium. Het klooster ontving van

haar o.a. 3 morgen voor ornamentering van de kerk.⁷

¹ Franquinet, no. 64; Haas, inv.no. 86, reg.no. 67.

² RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr. no. 115, 172.

³ Franquinet, no. 82; Haas, inv.no. 165, reg.no. 86.

⁴ Franquinet, no. 94; Haas, inv.no. 165, reg.no. 98.

⁵ Philippens, o.c., 1-2.

⁶ Habets, Leenen Valkenburg, 1885, 145.

⁷ Habets 1869, 179.

55. *Hulsberg*, Mechtildis van, priorin tussen 1471-1492 of 1505-1545(?)¹
Volgens Philippens leefde zij in 1479, maar haar afstamming en daarmee de datum van haar aanwezigheid in het klooster worden niet overtuigend aangetoond.²

¹ Zie ook no. 47 en noot 1.

² Philippens, o.c., 33, 51.

56. *Kenswilre*, Anna van, 1417(?), 1418
(Kintzweiler) In 1418 protesteren Anna van Kenswilre, die ziek op bed ligt, en Johanna van Retersbeke tegen een vonnis, dat de abt van Prémontré over hen heeft uitgesproken. Zij gaan in hoger beroep bij de paus. Waarop het vonnis betrekking heeft is onduidelijk.¹ Volgens Habets betrof het een geschil uit 1417 tussen proost Rinckart en Anna van Kenswilre. Zij had het klooster verlaten en was in Maastricht gaan wonen. Habets geeft hierbij geen bronverwijzing.²

Anna van Kenswilre wordt op 25 augustus herdacht in het necrologium.³

¹ Franquinet, no. 101; Haas, inv.no. 12, reg.no. 105.

² Habets 1869, 103.

³ Ibidem, 188.

57. *Kenterken*, Jutta, 1289
Godefridus Kenterken, schepen van Maastricht, van vrije stand (libere conditionis), stierf zonder kinderen en zonder een beschikking te hebben gemaakt over zijn goederen. Zijn gehuwde zus Oda, weigerde de door hem nagelaten goederen te delen met haar zus Jutta, moniale te Sint Gerlach. Oda meende op grond van het gewoonterecht, dat de goederen vervielen aan diegenen die 'in de wereld' waren gebleven. Het klooster bestreed dit. Op grond van een pauselijke toestemming mocht het klooster die goederen ontvangen, die de ingetreden zoudent ontvangen volgens het erfrecht als zij in de wereld waren gebleven.

Oda en haar echtgenoot Johannes van Mere worden door de officiaal van Luik gedwongen tot een verdeling van de goederen. Het klooster ontvangt de helft van de nalatenschap van Godefridus Kenterken.¹

¹ Franquinet, no. 25; Haas, inv.no. 98, reg.no. 26.

58. *Koessler*, Yeven van, 1466
In 1466 worden de goederen van wijlen Johan van Koessler onder zijn kinderen verdeeld. Stasse van Koessler, Gerart van Koessler en hun zwagers Arnolt van Prenthagen en Johan Beck, als momboors van hun echtgenotes Mynte en Yrmgard van Koessler komen tot de volgende deling: Stasse ontvangt als zijn kindsdeel het erf en goed te Koessler met de goederen te Vriedenaldenhoeven en te Pattern over de Ruyren met de pacht van de molen te Broek en bijbehorende gelden en roerende

goederen. Bovendien ontvangt hij nog een jaarrente van 10 malder rogge uit de goederen te Stayen.

Gerart ontvangt als kindsdeel het goed te Koerentzich met toebehoor en de bijbehorende roerende en onroerende goederen, het gehele goed van Houthem met toebehoor onder voorwaarde dat Gerart aan zijn zuster Yeven, moniale te Sint Gerlach, jaarlijks een lijfrente zal geven waarop zij recht heeft. Gerart ontvangt verder het goed te Stayen met toebehoor, met uitzondering van de 10 malder rogge die aan Stasse verschreven zijn; bovendien ontvangt hij nog de tiende te Scharpeseele. Arnolt van Prethagen ontvangt als momboor van Mynte als kindsdeel het goed te Rivieren en het erf en goed te Havert met gelden en toebehoor.

Johan Beck ontvangt als momboor van Yrmgard het erf en goed te Scherwyer met gelden en toebehoor. Van afbetaling van eventuele schulden van wijlen Johan van Koessler wordt hij ontlast.¹

¹ Franquinet, no. 129; Haas, inv.no. 111, reg.no. 134.

59. *Lemmole*, Catharina van, 1315

(Lemmoel, Limmel) Catharina, dochter van Lambertus van Lemmole, moniale te Sint Gerlach heeft in 1315 2 bunders land gekocht waarvan jaarlijks ten behoeve van de pitancie en missen in het klooster een rente van 6 brabantse schellingen op het kroningsfeest en een rente van 5 brabantse schellingen op het feest van de onbevleete ontvangenis wordt geschonken.¹

Lambertus van Lemmoel, man van wapen, zoon van Lambertus van Lemmoel en Margariete, Leonius van Lemmoel, ridder, broer van Lambertus, komen voor in 1347.² Deze personen worden ook alle vier in het necrologium genoemd.³ Zijn dit misschien de ouders en broers van Catharina?

Tussen 1230 en 1240 treedt ene Renerus van Limmel op als getuige voor Beatrix, vrouwe van Valkenburg.⁴

¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 85, 131.

² Franquinet, no. 43.

³ Habets 1869, 181, 13 juli; 182, 18 juli en 22 juli; 177, 13 juni.

⁴ Franquinet, no. 2.

60. *Linsenich*, Agnes, gestorven circa 1579

Zij wordt samen met andere monialen die aan de pest stierven in het necrologium herdacht op 21 augustus; zie no. 2.

In 1447 komt ene Willem van Lynsenich voor als ridder en richter.¹

¹ Habets, 'Heerlijkheid Nuth', oork.no. 13, 178.

61. *Margaretha*, (van Stercbeeke?), 1272

Margaretha, dochter van Walter en Oda van Stercbeeke, moniale te Sint Gerlach, koopt 6 bunders land ten behoeve van het klooster en de pitancie; 12 luikse schellingen ten behoeve van de pitancie op het feest van de heilige Catharina, Johannus en Nicolaas; een 1/2 mud rogge jaarlijks voor de jaargetijde van Mechtildis, 'domine de Berges'; 3 morgen land ten behoeve van de jaargetijden van haar ouders; een 1/2 bunders land ten behoeve van een lamp in de kerk van Sint Gerlach en een 1/2 mud rogge jaarlijks ten behoeve van de lamp boven het koor in het klooster.¹

¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 76, 122-123.

62. *Mont de Aquis*, Mabilia, 1366, 1375,¹ priorin 1378
(Mouts de Aquis, de Aquis) Familie Monthenaken? In 1366 ontvangt Mabilia, dochter van wijlen Willelmus Mont de Aquis, ridder, een jaarrente van 10 luikse schellingen.² In 1378 komt Billa Mouts de Aquis als priorin voor.³ Verschillende leden van de familie Monthenaken komen als schepenen voor.⁴
¹ Franquinet, no. 64; Haas, inv.no. 86, reg.no. 67.
² Franquinet, no. 53; Haas, inv.no. 101, reg.no. 53.
³ Franquinet, no. 71; Haas, inv.no. 174, reg.no. 74.
⁴ Franquinet, no. 21, 53, 119.
63. *Muederstorp*, Lisa van, 1364
(Moersdorp) In 1364 koopt Lisen van Muderstorp een jaarrente van 3 mud of 24 vaten rogge. Met verlof van de prelaat had zij deze rente gekocht van haar eigen geld. Zij schenkt deze rente aan het klooster onder voorwaarde dat 12 vaten rogge zullen dienen voor een brórende lamp en 12 vaten zullen worden verdeeld onder de proost en de monialen vóór het feest van Alle Heiligen.¹ Op 15 juni wordt Elisabeth van Moersdorp herdacht in het necrologium.²
¹ Franquinet, no. 52; Haas, inv.no. 100, reg.no. 52.
² Habets 1869, 177.
64. *Nuth*, Elisabeth van, priorin tussen 1471-1492 of 1505-1545(?)¹ (Nutte).
Zij wordt op 27 juni herdacht in het necrologium.² In 1262 komt ene Adam van Nuth als ridder voor.³
¹ Zie ook no. 47.
² Habets 1869, 178.
³ Peeters, 'Heerlijkheid Wijnandsrade', o.c., 396.
65. *Ophem*, Agnes van, 1303
In 1303 maakt Adam van Ophem, man van wapen, zijn testament. Hij bestemt 15 luikse mark voor de afbetaling van zijn schulden. De O.L.V. kerk te Maastricht krijgt jaarlijks voor zijn jaargetijde; de monialen te Sint Gerlach ontvangen eveneens jaarlijks 1 mark voor zijn jaargetijde. Iedere koorkapelaan van de O.L.V. kerk ontvangt een 'tercennale'. Zijn zus Aelida, weduwe van ridder Theodericus van Eelen, ontvangt 10 luikse mark in eens. Zijn vleselijke zussen (sororibus meis carnalibus) Agnes, moniale te Sint Gerlach, Catharina, moniale te Dalhem, en Elisabeth, moniale te Hocht, ontvangen ieder een jaarrente van 1 mark, onder voorwaarde dat deze renten na hun dood niet aan het klooster komen, maar aan de naaste erfenamen. Johannus van Susteren, kapelaan van de O.L.V. kerk ontvangt 40 luikse schellingen. Tot uitvoerders van zijn testament benoemt hij o.a. zijn vleselijke broer (fratrem meum carnale) Arnoldus van Ophem.¹ Volgens Fahne was Van Ophem een Guliks geslacht.² Leden van dit geslacht komen ook als schepenen voor.³
¹ Franquinet, no. 30; Haas, inv.no. 155, reg.no. 31.
² Fahne, Geschichte der Cölnischen, Jülischen und Bergischen Geschlechter, o.c., dl. 2, 109.
³ Franquinet, no. 104; Haas, reg.no. 133.

66. (*Palude*, N. van), 1366
 Achterop de oorkonde uit 1366 waarin 8 vaten rogge jaarpacht worden verkocht aan het klooster staat: 'Littera domicelle de Palude de octo vasis silignis', waaruit Franquinet afleidt, dat ene juffer van Palude, moniale te Sint Gerlach, het geld heeft verschafte voor deze aankoop.¹
 Volgens Meulleners was Van Palude een Luiks geslacht.²
¹ Franquinet, no. 55; RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 116, 172-174. Het opschrift van dit afschrift luidt: 'Littera de octo vasa silignis ex parte domicelle de Palude in Houtheym'.
² J.L. Meulleners, 'Geschiedenis van de heerlijkheid en heeren van Obbicht en Papehoven, voornamelijk van Jonker Filips van Bentinck. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het Overkwartier van Gelderland', in: *PSHAL* 20 (1883), 3-483, aldaar 274.
67. *Pasart*, Aleijt, 1548, 1556, gestorven circa 1579
 Katharijne Passart, weduwe van jonker Goessen Passart, draagt in 1548 aan haar zoon Willem en dochter Mechtilde een jaarrente over van 12 malder rogge, welke Willem met goedkeuring van zijn zus Mechtilde en zijn nog onmondige broers en zussen schenkt aan het klooster van Sint Gerlach voor zo lang Aleijt Passart daar zal leven en niet langer.¹
 In 1556 laat Mechtildis van Amstenrade 1 goudgulden na aan de dochter van Catharina Passart haar nicht, wier dochter moniale in het klooster van Sint Gerlach is.²
 Alejdis Passart is één van de monialen die gestorven is aan de pest en op 21 augustus in het necrologium worden herdacht; zie no. 2.
 In 1503 komt ene jonker Wilhelm Passart voor als poorter van Maastricht.³
¹ Franquinet, no. 151; Haas, inv.no. 116.
² Habets, 'Leenen Valkenburg' 1885, 250.
³ Franquinet, no. 141.
68. *Retersbeke*, Johanna van, 1394,¹ 1418, 1442
 (Retersbeck) In 1418 verklaart Johanna van Retersbeke in beroep te zullen gaan tegen het vonnis, welke de abt van Prémontré over haar en haar medezuster Anna van Kenschwilre heeft uitgesproken.² In 1442 koopt zij een jaarrente van 12 vaten rogge, welke zij schenkt voor een erfmis ter ere van het H. Sacrament op het altaar van het H. Bloed.³
 Leden van het geslacht Van Retersbeke treden op als burger van Maastricht, ridder en man van wapenen.⁴
¹ Franquinet, no. 88; Haas, inv.no. 81, reg.no. 92.
² Franquinet, no. 101; Haas, inv.no. 12, reg.no. 105.
³ Franquinet, no. 112; Haas, inv.no. 168, reg.no. 116.
⁴ Franquinet, no. 22, 23, 44, 70.
69. *Riveren*, Katharina van, priorin 1364, 1375¹
 Catharina van Rivieren wordt op 10 oktober herdacht in het necrologium.²
 In 1426 komt Henrix van Ryvieren voor als knape te wapenen.³
¹ Franquinet, no. 51, 64; Haas, inv.no. 159, reg.no. 51; inv.no. 86, reg.no. 67.
² Habets 1869, 196.
³ P. Doppler, 'Schepenbrieven van het kapittel van O.L.Vrouwe te Maestricht', in:

70. *Schaesberg, Aleijt van, 1380(?), 1394¹*
In 1380 beleent de aartsbisschop van Keulen, Greta, weduwe van ridder Konrad van Schaesberg, en hun kinderen Johan en Aleyd, met de Wycherhof.² Het is mogelijk dat deze Aleyd dezelfde is als Aleijt, die in 1394 moniale te Sint Gerlach is. Indien deze veronderstelling juist is, dan had zij een broer Johan, die huwde met Gertrud van Retersbeek en een zus, Margaretha, gehuwd met Diederik van Berghhe.³ Of Aleyt ook in 1380 moniale was is niet met zekerheid te zeggen.
In het necrologium wordt zij op 4 juni herdacht.⁴
Volgens Fahne was Van Schaesberg een 'dynastengeslacht'. In de oorkonden komen leden van dit geslacht voor als ridders.⁵
- ¹ Franquinet, no. 88; Haas, inv.no. 81, reg.no. 92.
² Peters, Von Schaesberg, o.c., 12.
³ Ibidem, stamboom.
⁴ Habets 1869, 175.
⁵ Fahne, Geschichte der Cölnischen, Jülischen und Bergischen Geschlechter, o.c., dl. 1, 376; Franquinet, no. 83; Peters, Von Schaesberg, o.c., 9.
71. *Schaesberg, Catharina van, 1380, 1383*
(Scoesberch, Schoitzberg, Schaefsberg) Willem van Schaesberg heeft 1,5 bunder in erfpacht gegeven voor 12 vaten rogge en 4 penningen jaarrente, welke hij ten behoeve van zijn zus Catharina, moniale te Sint Gerlach, heeft afgestaan. Van deze 1,5 bunder moet jaarlijks 18 schellingen betaald worden aan Helsze van Retersbeek, moniale te Reichenstein.¹ In 1383 geeft Catharina deze 1,5 bunder in erfpacht aan Johan Buseman van Bentzenrade voor 12 vaten rogge jaarrente. Het land is belast met 18 schellingen voor Heynrich van der Stroissen.²
Catharina wordt op 31 augustus herdacht in het necrologium.³
- ¹ Franquinet, no. 72; Haas, inv.no. 104, reg.no. 76.
² Franquinet, no. 79; Haas, inv.no. 104, reg.no. 83.
³ Habets 1869, 189.
72. *Schaloen, Anna van, kelnerin 1545, 1548¹*
(Schaluynne, Sloen) Volgens Philippens was zij vermoedelijk een zus van Johan van Hulsberg.²
In 1422 komt ene van Schaluyn als ridder voor.³
- ¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 185, 299-302; afschr.no. 216, 355-357.
² Philippens, o.c., 15, uit de stamboom, 51, blijkt dat echter niet.
³ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 140, 209-210.
73. *Schinnen* (?), Catharina van, 1288
(Schynne) In 1288 maakt Gobbio van Schinnen, kanunnik van de St. Pieter te Luik zijn testament. Hij vermaakt onder meer zijn nicht Catharina, moniale te Sint Gerlach, 1 mark sterlingen, 1 mud rogge jaarlijks, na haar dood aan het klooster te komen. Verder ontvangt zij nog 20 (28) kapoenen en 28 penningen sterlingen jaarrenten eveneens na haar dood aan het klooster te komen voor de pitancie.¹ Verder ontvangt zij volgens het afschrift nog één van zijn 'lectis' bij Hegge.²

In het necrologium wordt Catharina van Schynne op 6 oktober herdacht als weldoenster.³

Van Schinnen was een edelvrij geslacht, behorend tot de Gelderse ridderschap.⁴

¹ Franquinet, no. 24; Haas, inv.no. 96, reg.no. 25; RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 91, 137-139.

² RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 91, 137-139.

³ Habets 1869, 195.

⁴ Van Winter, o.c., tabel C33; Peters, Von Schaesberg, o.c., 9, noot 1.

74. *Severen*, Katharina van, 1376¹

¹ Franquinet, 68; Haas, inv.no. 173, reg.no. 71.

75. (*Spabeek*, N. van), 1288(?)

(Spabeke) In zijn testament uit 1288 verlangt Goblio van Schinnen dat één van de dochters van Godefridus van Spabeek, in het klooster van Sint Gerlach als moniale of 'soror' wordt opgenomen. Ter ondersteuning van haar intrede ('in subsidium sui introitus') schenkt hij het klooster 5 mud koren en 1 mud tarwe. De dochter van Godefridus ontvangt verder voor zo lang zij leeft 1 mark sterlingen en 1 (7) mud rogge jaarrenten, welke renten na haar dood aan het klooster zullen komen. Volgens het afschrift ontvangt zij nog een 'lectum' welke Goblio bezit te Hegge.¹

Of een dochter van Godefridus van Spabeek ook daadwerkelijk is ingetreden in het klooster van Sint Gerlach is niet met zekerheid te zeggen.

Godefridus van Spabeek, ridder, is een familielid van Goblio van Schinnen.²

¹ Franquinet, no. 24; Haas, inv.no. 96, reg.no. 25; RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 91, 137-139.

² Franquinet, no. 24.

76. *Straeten*, Margriet van der, priorin 1471

(Stroeten) In 1471 verkoopt de proost aan priorin Margriet van der Straeten 10 vaten rogge, welke wijlen juffer van Cortenbach had nagelaten, als lijfspensioen.¹

Margriet van der Straeten komt niet voor in de lijst van proosten en priorinnen die Franquinet publiceerde. Volgens deze lijst stierf ene Margaretha van der ... in 1465. Habets noemde haar Margaretha van der Aa, die van 1402 tot 1465 priorin te Sint Gerlach zou zijn geweest.² Gezien de overeenkomst tussen de voornamen en een gedeelte van de familienaam, lijkt het mij aannemelijk dat met deze Margaretha Margaretha van der Straeten wordt bedoeld. Tussen 1402 en 1471 waren bovendien Gertruyt van Boelsbeck, zie no. 12, (priorin in 1418 tot 1419 (1427), Ida van Cortenbach, zie no. 19, (priorin vóór 1471) en Ida van Houthem, zie no. 48 (priorin in (1431) 1437) priorinnen te Sint Gerlach. De vermelding in het handschrift dat Margaretha van der ... priorin was van 1402 tot 1465 is onjuist.

Van der Straeten was een Vlaams adellijk geslacht, voorkomend in de 11de eeuw. Een tak van deze familie komt echter ook voor als ministerialen in het Gelderse Overkwartier sedert de 13de eeuw.³

¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 112; Haas, inv.no. 112, reg.no. 140.

² Franquinet, 278.

³ Van Winter, o.c., tabel AII, 56.

77. (*Strijthagen*, Margaretha van), 1518

Op verzoek van Willem van Strijthagen, voogd van Valkenburg, worden zijn twee

buitenechtelijke dochters, Margaretha en Maria, gewettigd door Petrus Tulleman, die hiertoe gemachtigd is door keizer Frederik IV. Margaretha en Maria waren van zins hun leven in een klooster door te brengen, maar hun buitenechtelijkheid vormde daarvoor een belemmering.¹ Of Margaretha en Maria ook daadwerkelijk in het klooster te Sint Gerlach zijn ingetreden is niet met zekerheid te zeggen. Wel komt een Margaretha Streithagen als werkzuster (convers) voor in het necrologium op 8 augustus.² Het is mogelijk dat deze de dochter is geweest van Willem van Strijthagen. Misschien was de 'smet op haar geboorte' toch nog een belemmering voor haar om als moniale in het klooster van Sint Gerlach te worden opgenomen.

In 1289 verklaart Hendrik van Schinnen dat hij te Schinnen onder meer in bezit is van drie horigen (fideles), waaronder Willem, zoon van ridder Conrad van Strijthagen.³

¹ Franquinet, no. 143; Haas, inv.no. 13.

² Habets 1869, 184-185.

³ Habets, 'Leenen Valkenburg', 1885, 7.

78. (*Strijthagen*, Maria van), 1518
Zus van Maria, zie no. 77.

79. *Sweertscheyde*, Agnes, subpriorin 1492,¹ 1501, 1505²
(Swertscheye, Swertsenburgh) In 1501 schenkt Agnes Sweertscheyde een jaarrente van 17 vaten rogge aan het klooster.³

Volgens Habets noemde men de familie Swartsenburg ook wel Swertscheidt of Swertsteen.⁴

In het necrologium wordt Agnes Swertsteen, 'sororis nostrae', op 24 augustus herdacht. Zij heeft het klooster veel nagelaten ten behoeve van de jaargetijden van haar familie.⁵

Volgens Dyserinck was Van Schwartzenberg een Duits geslacht, dat in de 15de eeuw naar de landen van Overmaas was gekomen. Melchior Schwartzenberg was in 1578 militair gouverneur te Maastricht.⁶

¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 44, 69.

² Ibidem, inv.no. 1, afschr.no. 162, 259-262.

³ Ibidem, inv.no. 1, afschr.no. 163, 264-265.

⁴ Habets 1869, 181, noot 4.

⁵ Ibidem, 188.

⁶ H. Dyserinck, 'De militaire gouverneurs van Maastricht 1567-1794', in: *PSHAL* 48 (1912), 1-234, aldaar 59.

80. *Tzevel*, Catharina van, 1375,¹ 1381
(Sievel, Zvel, Zievel, Tzeevel, Tzivel) Catharina koopt in 1381 een jaarrente van 7 vaten rogge ten behoeve van het klooster voor de nagedachtenis aan haar nicht Nese en haar vrienden.²

Leden van het geslacht Tzevel komen regelmatig voor als ridder;³ ook komen zij voor als schout en burgemeester.⁴

¹ Franquinet, no. 64; Haas, inv.no. 86, reg.no. 67.

² Franquinet, no. 74; Haas, inv.no. 162, reg.no. 78.

³ Franquinet, no. 75, 89; Habets 1869, 102.

⁴ Franquinet, no. 104; Franquinet, 'Glanes Historiques', 136.

81. *Tzevel*, Catharina van, subpriorin 1592,¹ 1599(?)
 Zij wordt op 7 juli in het necrologium herdacht en volgens Habets leefde zij in 1599.²
¹ Franquinet, no. 167; Haas, inv.no. 82.
² Habets 1869, 180, noot 2.
82. *Tzevel*, Isabella van, priorin 1545, 1548, 1561,¹ 1567,² gestorven circa 1579
 Isabella van Tzevel, priorin, stierf met andere monialen aan de pest en wordt op 21 augustus in het necrologium herdacht.
 Volgens Habets stierf zij in 1587,³ maar daar haar opvolgster reeds in 1581 als priorin voorkomt, is het waarschijnlijker dat zij in 1579 – een datum die in de lijst van proosten en priorinnen eveneens wordt genoemd – is gestorven.⁴
 Zij wordt ook op 26 augustus herdacht, waarbij zij voor haar jaargetijden het klooster 100 brabantse gulden heeft geschonken.⁵
¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 185, 299-302; afschr.no. 216, 355-357; afschr.no. 243, 406-408.
² Franquinet, no. 156; Haas, inv.no. 113; RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 113B.
³ Habets 1869, 187 en noot 2.
⁴ Franquinet, 278-279.
⁵ Habets 1869, 188.
83. *Tzevel*, Maria van, priorin 1581, 1592,¹ 1593,² 1596, 1606³
 In 1596 worden de goederen van Maria van Tzevel ten behoeve van de Keulse bisschop aangeslagen voor 50 brabantse gulden jaarlijks.⁴
 Zij wordt op 13 juli herdacht in het necrologium.⁵
¹ Franquinet, no. 162, 167; Haas, inv.no. 56, 82.
² RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 229, 375-376.
³ Franquinet, no. 179, 180. In deze oorkonden wordt Maria van Tzevel abdis van Sint Gerlach genoemd.
⁴ *Verlagen omtrent 's Rijks Oude Archieven*, 1925, 2de deel 684-685 IX, no. 3, 4; Haas, inv.no. 132.
⁵ Habets 1869, 181: 'Mariae de Tzevel, sororis nostrae' (?).
84. *Ulestraten*, Catharina van, priorin 1492, 1505¹
 (Uhlestraeten, Uijllenstroeten) In 1426 komt ene Walraven van Ulestroten voor als knaap van wapenen.²
¹ RAL, *Inv. HSG*, inv.no. 1, afschr.no. 44, 69; afschr.no. 162, 259-262.
² Franquinet, no. 109.

* Deze lijst heeft een voorlopig karakter. Niet van al de hierin genoemde monialen is zeker of en wanneer zij in het klooster van Sint Gerlach leefden. Dit is dan ook aangegeven. Het door Habets uitgegeven gedeelte van het necrologium bevat meer namen van monialen. Het necrologium noemt echter zelden sterftedata, zodat niet kon worden nagegaan wanneer de daarin genoemde vrouwen hebben geleefd.

1447 (1458)	4 mud rogge jaarrente	peculium	deels aan het klooster; rest onbekend
1449	1 mud rogge jaarrente	peculium	-
1456	2 grote ponden was jaarrente	peculium (deel erfdeel?)	-
1458	1 mud rogge jaarrente	peculium	klooster
1461	jaarrenten van 12 par koren, 12 kapoenen voor zolang zij leeft	peculium: erfdeel	familie
1466	een jaarlijkse rente	peculium: erfdeel	-
v66r 1471	10 vaten rogge jaarrente	peculium	klooster
1471	10 vaten rogge jaarrente	peculium	-
1501	17 vaten rogge jaarrente	peculium	klooster
1514*	jaarrente van 8 beschei- den goudgulden, aflos- baar met 150 goudgulden	dos; peculium: erfdeel	klooster
1537	erfgoederen van Jeuris Jenkers	peculium	-
1538	jaarrente van 11 goud- gulden voor zo lang zij leeft	dos; peculium: erfdeel	klooster
1538	jaarrente van 9 goud- gulden voor zo lang zij leeft	dos; peculium: erfdeel	klooster
1548	jaarrente van 12 malder rogge voor zo lang zij leeft	dos; peculium: erfdeel?	klooster
1556	1 goudgulden	peculium	-
1556	1 goudgulden	peculium	-
1556	1 goudgulden	peculium	
1567 (1522)	23 gulden jaarrente voor 730 gulden, zo lang zij leeft	peculium (dos?)	klooster?
circa 1579	100 brabantse gulden	peculiumklooster	

1589	jaarrente van 40 brabantse gulden	peculium: erfdeel	-
1594	jaarrente van 1200 gulden en 2000 gulden in eens	peculium: erfdeel	deels aan de familie; rest onbekend

* Het betreft hier de intrede van Lucia van Ghojr in het klooster te Heinsberg; Lucia doet afstand van de erfgoederen; Franquinet, no. 142.

**VAN LOKALE MARKT TOT INTERNATIONALE HANDEL.
DE COMMERCIALISATIE VAN DE LANDBOUW IN HEYTHUYSEN,
1850-1914.¹**

INLEIDING

De tweede helft van de negentiende eeuw vormt voor sociaal-economische historici een rijk onderzoeksterrein. De Nederlandse samenleving raakt in die tijd in een stroomversnelling waarin de fundamenteën worden gelegd voor de maatschappij zoals wij die thans kennen. Met name de in deze periode gestalte krijsende industrialisatie, de bevolkingstoename, de groei van de steden en de veranderingen binnen de sociale structuur als gevolg van de groei van nieuwe sociale klassen (bijvoorbeeld de arbeidersklasse), hebben tot een stroom van geschiedkundige publicaties en uitgebreide discussies geleid.

De laatste jaren echter is ook de agrarische ontwikkeling in de negentiende eeuw in de belangstelling komen te staan. Steeds meer dringt het besef door dat de agrarische sector een niet te verwaarlozen aandeel heeft gehad in het moderniseringsproces; enerzijds als leverancier van arbeidskrachten en grondstoffen voor de groeiende nijverheid, anderzijds als voedselproducent voor een absoluut en relatief stijgend deel van de bevolking dat zich niet direct meer met de productie van voedsel bezig hield. De economische en sociale veranderingen zouden ondenkbaar zijn geweest zonder een geweldige toename van de productie en de productiviteit in de landbouw; zonder een voortdurende afvloeiing van agrarisch overtollige arbeidskrachten naar andere economische sectoren en zonder een infrastructurale ontsluiting van het platteland om vraag en aanbod met elkaar in verbinding te brengen. Voor enkele perifere plattelandsgebieden van ons land betekende deze ontwikkeling een vrij plotse doorbraak van een vaak al eeuwenoud economisch isolement. Voorheen voornamelijk zelfvoorzienende agrarische gemeenschappen kwamen in contact met nieuwe afzetmarkten en werden

¹ Dit artikel vindt zijn oorsprong in de doctoraalscriptie: *'De transformatie van de zandgrondlandbouw in Zuid-Nederland 1850-1914. Een case-study van de gemeente Heijthuisen'*. Om de omvang van dit artikel beperkt te houden, zijn vele bronkritische en -technische opmerkingen, alsmede de beschrijving en verantwoording van enkele statistische berekenings- en schattingsmethoden weggelaten. Voor nadere informatie hieromtrent kan in eerste instantie naar deze scriptie worden verwezen.

gestimuleerd tot commercialisatie van de landbouwproductie, waardoor de weg werd geopend naar een intensieve, gespecialiseerde en in onze ogen moderne landbouw. Deze transformatie van de landbouw was vooral goed zichtbaar op de zandgronden van Oost- en Zuid-Nederland. In deze gebieden, die werden gekenmerkt door kleinschalige, gemengde bedrijven werd binnen één of enkele generaties de productie voor de eigen behoefte verdrongen door commerciële, marktgerichte productie.

In zijn recente studie 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw' besteedt Van Zanden ruime aandacht aan de commercialisatie van de zandgrondlandbouw in Oost-Nederland.² Het veranderingsproces wordt daarbij door hem in ruwweg drie fasen verdeeld: de tijd tussen 1810 en 1850, welke hij aanduidt als een periode van toename van de productie en de productiviteit; vervolgens het tijdvak 1850-1880, gekenmerkt door een trage maar voortgaande groei en tenslotte de periode 1880 tot 1914, omschreven als een tijd van modernisering van de landbouw.

Tussen 1810 en 1850 waren er, volgens Van Zanden, enkele stuwende krachten die de basis hebben gelegd voor de commercialisatie van de landbouw in Oost-Nederland. Als eerste noemt hij de bevolkingsgroei: de toenemende druk op de grond maakte een intensivering van de productie noodzakelijk. Als tweede stuwende kracht wordt de aanleg van een moderne infrastructuur aangestipt. Niet alleen kwamen daardoor verbindingen tussen het platteland en de potentiële afzetmarkten tot stand, ook de transportkosten konden worden verlaagd waardoor de boeren hun producten tegen lagere prijzen op een markt wisten aan te bieden. Tegelijkertijd gaven de verveningen en de groei in de textielnijverheid nieuwe stimulansen aan de commercialisatie van de landbouw. Als derde stuwende kracht noemt Van Zanden de rol van de overheid in de aanleg van een nieuwe infrastructuur, de verdeling van communale gronden en in voorlichting en de verspreiding van nieuwe technieken.

Deze periode werd gekenmerkt door een toename van de opbrengsten per ha akkerland en per dier. De productiestijgingen waren het gevolg van een vergroting van de inputs van het eigen bedrijf, met name door een intensievere onkruidbestrijding en grondbewerking en een efficiënter mestgebruik. Innovaties speelden in deze eerste fase van groei nog nauwelijks een rol. In de periode 1850-1880 was er een voortzetting van de tendensen van vóór 1850. Tevens kwam er een lichte accentverschuiving naar de veeteelt tot

² Zanden, J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*, Utrecht 1985.

stand. De eerste aanzetten tot specialisatie werden zichtbaar. Ook kreeg de technische ontwikkeling een grotere rol binnen de groei; de factor arbeid nam in belang af.

Van 1880 tot 1914 was er een stroomversnelling in de agrarische sector in Oost-Nederland. De nadruk kwam steeds meer op de veeteelt te liggen, terwijl door aankoop van veevoer en kunstmest knelpunten binnen het productieproces werden opgelost. Specialisatie, vooral gericht op de meer arbeidsintensieve veeteeltsectoren, was het gevolg.

Aansluitend bij Van Zandens analyse van het transformatieproces met betrekking tot de zandgrondlandbouw in Oost-Nederland zal in dit artikel, aan de hand van een case-study van de gemeente Heythuysen, worden onderzocht hoe de transformatie van een voornamelijk zelfverzorgende dorps economie naar een binnen het internationale marktcircuit opgenomen gemeenschap op het platteland van Limburg is verlopen.

De vraag wordt gesteld welke krachten en factoren aan de basis stonden van de commercialisatie van de landbouwproductie. Daarbij zal niet enkel de invloed worden bekeken van 'externe' factoren op het sociaal-economisch ontwikkelingsproces in Heythuysen tussen 1850 en 1914, zoals de aard en omvang van de markt vraag (zichtbaar in de prijsbewegingen voor landbouwproducten), de infrastructurele ontsluiting en de ontwikkeling en beschikbaarheid van innovaties, maar zal tevens aandacht worden besteed aan de 'interne' factoren binnen de agrarische gemeenschap zelf die de modernisering, voor wat betreft richting en tempo, mede kunnen hebben bepaald. Te denken valt daarbij aan de bevolkingsontwikkeling en de werkgelegenheid in de gemeente, de verdeling van de productiemiddelen en de geneigdheid van de boeren om nieuwe economische en technische mogelijkheden al dan niet te benutten.

DE AGRARISCHE ONTWIKKELING

Uit de literatuur komt over het algemeen het beeld naar voren dat de zandgrondlandbouw van Zuid-Nederland rond 1850 nog nauwelijks op een markt was gericht. Het overgrote deel van de productie vond plaats ter voorziening in de eigen behoefte. Dat dit ook voor Heythuysen het geval is geweest, blijkt uit het gegeven dat in de jaren vijftig van de vorige eeuw pachten uitsluitend in natura, dat wil zeggen in goederen werden betaald.³ Geld als ruilmiddel was blijkbaar schaars; een aanwijzing dat de markt in het

³ Gemeenteverslagen 1855 t/m 1862, hoofdstuk 'landbouw'.

economisch leven een ondergeschikte rol speelde. Het voorkomen van natura-belastingen, zoals hand- en spandiensten en de in deze tijd nog omvangrijke oppervlakte aan communale gronden, de zogenaamde marken, evenals het aanzienlijk grond- en veebezit onder landarbeiders en ambachtslieden benadrukken het nog natuurlijke karakter van de Heythuysense gemeenschap rond het midden van de negentiende eeuw.

Tussen 1850 en 1914 traden enkele grote, structurele veranderingen op. In 1914 werden pachten enkel nog in geld voldaan, de communale gronden waren verdeeld en in de gemeenteverslagen van die tijd valt te lezen dat Heythuysen in het internationale handelsverkeer was opgenomen: aardappelen en eieren werden naar Duitsland geëxporteerd; rogge en kunstmest in Antwerpen aangekocht.⁴

In deze eerste paragraaf staat de vraag centraal of er algemene lijnen zijn te ontdekken waarlangs de commercialisatie van de landbouw in Heythuysen zich tussen 1850 en 1914 heeft voltrokken.

Als indicatoren zullen daarbij achtereenvolgens worden onderzocht: het bodemgebruik, aard en omvang van de akkerbouwproductie en de grootte en samenstelling van de veestapel. Noodgedwongen zullen in navolgende schets enkele agrarische sectoren buiten beschouwing blijven. In de eerste plaats de houtteelt die, gezien de oppervlakte aan bossen en enkele incidentele opmerkingen in de gemeenteverslagen niet onbelangrijk moet zijn geweest, maar waarvan de beschrijving, bij gebrek aan voldoende gegevens, onmogelijk is. De afwezigheid van geschikt bronnenmateriaal is er ook debet aan dat een onderzoek naar de productie van veevoedergewassen ontbreekt.

De tuinbouw en fruitteelt tenslotte zijn, vanwege hun marginale betekenis voor de landbouw in Heythuysen tussen 1850 en 1914 niet in het overzicht opgenomen.⁵

Onmisbaar voor een analyse van de agrarische ontwikkeling is een overzicht van de veranderingen binnen het gebruik van de totale oppervlakte aan beschikbare grond, het belangrijkste productiemiddel in de landbouw. De oppervlakte aan akker- en weidelanden, de besteding van de ongecultiveerde gronden en de privatisering van communaal grondbezit en ontginningen

⁴ Gemeenteverslagen 1884 t/m 1914, hoofdstuk 'landbouw'.

⁵ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de landbouwcommissie, benoemd bij K.B. van 18 september 1886*, no. 24, Den Haag 1890 (Uitkomsten 1886), XC, pag. 3: 'Tuinbouw en oofteelt worden uitsluitend voor eigen gerief gedreven'. Gemeenteverslagen 1906 en 1907, hoofdstuk 'landbouw': 'tuinbouw blijft gering: geen uitbreiding'.

werpen een licht op het karakter en de karakterveranderingen binnen de agrarische sector. Daarnaast zullen met name de ontginningen en de verdeling c.q. verkoop van gemeenschappelijk grondbezit hun neerslag vinden in verschuivingen van de bezitsverhoudingen binnen de boerenstand, wat weer invloed uitoefent op de verdere ontwikkeling van de landbouw. Aan de hand van gegevens uit de landelijke landbouwverslagen 1877-1914, de gemeenteverlagen 1852-1914 en de Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van de landbouw in Nederland uit 1886 (in het vervolg 'Uitkomsten 1886' genoemd) is een schatting gemaakt van het bodemgebruik. Daar er geen aparte gegevens waren met betrekking tot de oppervlakte aan akkerland is de omvang van de akkers beteeld met de zogenaamde eerste gewassen (granen, aardappelen, vlas, hennep, erwten en suikerbieten) als indicatie genomen.

Tabel 1. Schatting van de gemiddelde oppervlakte aan akker- en hooilanden, marken, bossen en niet in cultuur gebrachte gronden (in ha)

	akkerland	hooiland	marken	bossen	woeste gronden*
1850-'59	585	200	485	219	1418
1860-'69	585	200	407	219	1496
1870-'79	687	200	82	266	1672
1880-'89	700	250	0	273	1684
1890-'99	700	250	0	308	1649
1900-'09	721	250	0	450	1486
1910-'14	869	252	0	1001	785

* in het bezit van particulieren of gemeente

Bron: gemeenteverlagen.

De meest opmerkelijke veranderingen in het bodemgebruik waren het volledige verdwijnen van de markegronden tussen 1850 en 1880 en de ontginningsgolven, van ongecultiveerde gronden tot akkerland en bos, in de jaren zeventig en na de eeuwwisseling. Het is niet onwaarschijnlijk dat in de jaren zeventig beide verschijnselen met elkaar in verband hebben gestaan. De eerste ontginningen volgden op de grootste markeverdelingen tot dan toe. Het verlies van gebruiksrechten op de marken, zoals het weiden van vee, het afsteken van heideplaggen (voor de bemesting) en het kappen van

hout werd door enkele boeren opgevangen door het opeisen van een deel van de te verdelen markegronden en de ontginning daarvan.

Daarnaast werden tegelijkertijd ook woeste gronden omgezet tot bos, waarschijnlijk op initiatief van de gemeente of kapitaalkrachtige particulieren, zowel omdat daardoor de waarde van de grond steeg, als ook ter bestrijding van seizoenswerkloosheid onder landarbeiders. Reeds in het gemeenteverslag van 1856 wordt, in het hoofdstuk over de armenzorg, melding gemaakt van gegoede ingezetenen die werken ter verbetering van de gronden laten uitvoeren als vorm van werkverschaffing.

De ontginningen na de eeuwwisseling waren aan een cluster van factoren te danken. In de eerste plaats maakte de toepassing van nieuwe technieken (bijvoorbeeld drainage) en vooral de verbreiding van kunstmest het mogelijk en rendabel overgebleven gronden te cultiveren. Ten tweede trachtte de landelijke overheid door subsidies het omzetten van woeste gronden tot bos te bevorderen mede omdat de vraag naar hout, dankzij de groeiende mijnbouw, sterk was toegenomen. Bovendien gingen naast particulieren en gemeenten ook boven-lokale organisaties zich actief met ontginningen bezighouden, zo bijvoorbeeld de Heidemaatschappij.

Geheel in overeenstemming met het beeld dat in de literatuur met betrekking tot de zandgrondlandbouw in Zuid-Nederland wordt geschetst, werd het akkerland voornamelijk gebruikt ter voortbrenging van slechts drie producten: rogge, aardappelen en haver.⁶ Vóór 1890 werden weliswaar nog geringe oppervlakten ingezaaid met tarwe, gerst, boekweit, vlas, hennep en erwten; na 1890 waren deze producten, op een klein areaal boekweit na, alle uit het bouwplan verdwenen.

Hoewel rond 1910 de suikerbiet werd geïntroduceerd, bleef de verbouw aanvankelijk bescheiden. In 1914 werden ongeveer 20 ha (dit is ongeveer 2,5% van het totale akkerland) met dit gewas ingezaaid.

Van de drie hoofdgewassen was rogge verreweg het belangrijkste. Het product legde beslag op ongeveer de helft van de beschikbare akkers. Na 1890 daalde het aandeel van de roggeteelt echter voortdurend tot ongeveer 35% van het akkerland in 1914. Dit ten gunste van de aardappelteelt. Van 1850 tot 1890 werd circa 15% van de akkers bepoot met aardappelen, na 1890 steeg dit aandeel tot om en nabij 35%.

De haverteelt bleef tussen 1850 en 1914 vrij constant met ruim een kwart van het beschikbare areaal.

⁶ Gegevens over het bouwplan, alsmede het ingezaaide c.q. bepoote areaal en de opbrengsten (per ha en totaal) per product, zijn ontleend aan de gemeenteverslagen 1851 t/m 1914, hoofdstuk 'landbouw'

Uit deze korte schets blijkt dat de jaren rond 1890 een breekpunt vormden binnen de akkerbouw in Heythuysen. De mindere producten, zoals tarwe, gerst, vlas, hennep en erwten verdwenen vrijwel volledig. Het valt aan te nemen dat deze producten, gezien het geringe aandeel in het bouwplan, enkel voor de eigen behoeftevoorziening werden geteeld. Hun verdwijnen na 1890 wijst op een mate van commercialisatie: daar het wegvallen van de behoefte aan deze producten onwaarschijnlijk is, zullen ze elders zijn aangekocht.

Na 1890 werden ook de eerste aanzetten tot een specialisatie van de akkerbouw zichtbaar; met name het rogge-areaal werd sterk ingekrompen ten gunste van de aardappelteelt.

Enkele opmerkingen betreffende de aankoop van rogge en de verkoop van aardappelen in de 'Uitkomsten 1886' en de gemeenteverslagen na 1880 bevestigen dit beeld.⁷

Naast een beginnende specialisatie gaf de periode 1850-1914 in de akkerbouw ook een voortdurende productiestijging te zien. De totale roggeproductie steeg van gemiddeld 2.600 hl per jaar, in het tijdvak 1850-1959, tot 7.600 hl in 1910-1914; de haverproductie van 2.000 hl tot 7.900 hl en de aardappelproductie van 5.000 hl tot 43.000 hl. Hoewel een gedeelte van de productiewinsten kan worden toegeschreven aan de uitbreiding van het oppervlak aan akkerland als gevolg van ontginningen, of, met name bij de aardappelteelt, areaaluitbreiding ten koste van andere producten, was het grootste deel van de toename van de productie te danken aan een verhoging van de opbrengst per ha.

De gegevens uit tabel 2 kunnen dit illustreren.

Tabel 2. Gemiddelde opbrengsten per ha van rogge, haver en aardappelen (in hl per ha)

	rogge	haver	aardappelen
1850-'59	9,0	13,0	74,5
1860-'69	14,9	23,8	73,9
1870-'79	15,4	27,9	124,0
1880-'89	16,4	25,5	210,0
1890-'99	19,0	30,4	181,8
1900-'09	21,8	33,6	174,0
1910-'14	25,0	28,3	155,0

Bron: gemeenteverslagen.

⁷ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 6 en pag. 11. Gemeenteverslagen 1884 t/m 1914, hoofdstuk 'landbouw'.

In hoeverre deze intensiveringen tot stand kwamen door een efficiënter gebruik van de interne productiemiddelen en een verhoging van de arbeidsinput, of daarentegen door de invoer van innovaties valt moeilijk te achterhalen.

Daar een juiste bepaling van de factor arbeid onmogelijk is, men denke bijvoorbeeld aan seizoensarbeid of de arbeid van meewerkende familieleden, is het aantal landbouwbedrijven als indicator genomen voor de hoeveelheid in de landbouw geïnvesteerde arbeid.⁸

Rond 1850 waren er ongeveer 140 landbouwbedrijven in Heythuysen. Dit aantal bleef tot ongeveer 1885 constant.

Na 1885 echter nam het aantal bedrijven sterk toe, tot bijna 200 in 1905. Na 1905 daalde het aantal iets, met als gevolg dat in 1912 er nog zo'n 190 boerderijen waren.

Een vergelijking van het aantal landbouwbedrijven met de opbrengsten per ha toont dat er, met name in de periode 1885-1905 zowel een toename van het aantal bedrijven was, als van de opbrengst per ha. Daar er in diezelfde tijd nauwelijks ontginningen waren, betekende de stijging van het aantal bedrijven op zich al een toename van de hoeveelheid arbeid per ha wegens de verkleining van de gemiddelde bedrijfsomvang. Hieruit mag men concluderen dat althans een gedeelte van de productiewinsten in dit tijdvak te danken was aan een efficiënter gebruik van de aanwezige productiemiddelen door een verhoogde inzet van de factor arbeid.

Bepaling van de rol van innovaties stuit op verschillende moeilijkheden. In de eerste plaats zijn er weinig gegevens met betrekking tot de toepassing van nieuwe werktuigen, kunstmestgebruik etc. In de tweede plaats zijn niet alle vernieuwingen even gemakkelijk op te sporen of in hun invloed te beoordelen; met name geldt dit voor factoren als onderwijs en voorlichting. Het gevolg is dat de rol van innovaties slechts globaal kan worden geanalyseerd.

Hoewel de eerste vermelding van kunstmestgebruik uit 1884 dateert,⁹ is de enige bron met een ietwat uitgebreidere informatie de 'Uitkomsten 1886'.¹⁰

⁸ Daar er geen over de gehele periode 1850-1914 doorlopende cijferreeksen bekend zijn omtrent het aantal landbouwbedrijven, is ter reconstructie gebruik gemaakt van diverse bronnen. Naast de Bevolkingsregisters 1850-1911, Staten aanwijzende de houders van vee, het aantal paarden, runderen en schapen, opgemaakt in verband met de heffing ener belasting op het vee 1843 (Staten 1843), de Uitkomsten 1886, de Beroepstelling uit 1909 en de Kohiers Hoofdlijke Omslag 1882-1914.

⁹ Gemeenteverslag 1884, hoofdstuk 'landbouw'.

¹⁰ Uitkomsten 1886, o.c., XC, bijlage C.

Daarin is ondermeer een tabel opgenomen van het aantal landbouwers dat in dat jaar kunstmest gebruikt. Van de in het onderzoek betrokken 111 landbouwers kocht slechts een derde deel kunstmest. In werkelijkheid zal dit percentage nog lager hebben gelegen (rond de 25%) omdat een aantal kleine boeren niet in de 'Uitkomsten' is meegeteld. De hoeveelheid aangekochte kunstmest bedroeg in 1886 5.000 kg, dat wil zeggen ongeveer 21 kg per ha akkerland. De groei in het kunstmestgebruik moet tot de eeuwwisseling gering zijn geweest. Van Zanden schat het kunstmestgebruik in Noord- en Midden-Limburg in 1895 op minder dan 25 kg per ha cultuurgrond.¹¹

De introductie van nieuwe gewasvariëteiten in Heythuysen beperkt zich, voor zover valt na te gaan, tot een nieuw aardappelras in 1892;¹² enigszins opmerkelijk daar tegen die tijd de gemiddelde opbrengsten per ha bij de aardappelen juist begonnen te dalen. Mogelijkerwijze had de nieuwe variëteit voordelen die opwogen tegen het productieverlies, bijvoorbeeld een betere kwaliteit, verkoopbaarheid of ziektebestendigheid.

Mechanisatie en de invoer van nieuwe werktuigen heeft, zeker tot 1880, nauwelijks tot geen invloed uitgeoefend op de productie of de productiviteit in de akkerbouw. Het overwegende kleinbedrijf stond mechanisatie in de weg. Tot 1886 werden geen maaimachines en andere nieuwe werktuigen in gebruik genomen, terwijl de grond op de kleine bedrijven nog voornamelijk met de spade werd bewerkt.¹³

De vernieuwingen op scholingsgebied en door organisaties zijn, zoals reeds opgemerkt, moeilijk in te schatten. In 1886 werd een plaatselijk landbouwcasino opgericht met, naast een algemene belangenbehartiging van de aangesloten landbouwers, ondermeer als doel het geven van voorlichting en de gezamenlijke aankoop van kunstmest.¹⁴ In 1890 werden door het landbouwcasino ook proefvelden aangelegd.¹⁵

Vanaf 1896 kende Heythuysen een afdeling van de Boerenbond. Het landbouwcasino en de latere Boerenbond hebben hun sporen achtergelaten op het gebied van de belangenbehartiging, het onderling uitwisselen van ervaringen tussen de landbouwers, onderzoek en experimenten in de vorm van proefvelden, scholing en voorlichting (bijvoorbeeld in winteravondcursus-

¹¹ Van Zanden, o.c., pag. 257-259.

¹² Gemeenteverslag 1892, hoofdstuk 'landbouw'.

¹³ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 8.

¹⁴ Gemeenteverslag 1886, hoofdstuk 'landbouw'.

¹⁵ Gemeenteverslag 1890, hoofdstuk 'landbouw'.

sen) en vooral op het gebied van de gezamenlijke aankoop van kunstmest en veevoer. Met name na 1890 zal dit zijn weerslag hebben gevonden in betere bedrijfsresultaten.

Resumerend kan men de intensivering van de Heythuysense akkerbouwproductie in twee fasen indelen.

De eerste fase, van ongeveer 1860 tot 1880, werd gekenmerkt door een verhoging van de opbrengst per ha dankzij een doelmatiger gebruik van de ter beschikking staande productiemiddelen. Daar innovaties met betrekking tot deze periode niet kunnen worden aangetoond, moet de intensivering vooral tot stand zijn gekomen door een verhoogde en/of efficiëntere inzet van arbeid.

Na ongeveer 1880 nam de invloed van de factor arbeid af ten gunste van de invoer van nieuwe productiefactoren (bijvoorbeeld kunstmest) en de toepassing van efficiëntere productiemethoden als gevolg van een betere voorlichting en scholing.

Ook de veeteelt gaf, in de periode 1850-1914, grote veranderingen te zien. Met betrekking tot de melkveestapel was er een sterke uitbreiding in de jaren zeventig. Vanaf 1880 echter bleef het aantal koeien vrij stabiel. De schommelingen in het aantal kunnen deels worden toegeschreven aan on-

Tabel 3. Gemiddelde omvang van de veestapel per jaar

	A	B	C	D	E	F
1855-'59	455	16	80	246	-	495
1860-'69	455	38	84	306	403	565
1870-'79	526	65	87	400	450	699
1880-'89	509	54	72	469	500	560
1890-'99	523	58	74	513	6565	538
1900-'09	535	18	93	517	12630	302
1910-'14	525	10	127	660	13200	315

A=koeien; B=ossen; C=paarden; D=varkens; E=kippen; F=schapen

Bron: gemeenteverslagen.

nauwkeurigheden in de bronnen¹⁶ en deels aan de met name na 1910 regelmatig terugkerende veeziekten. Zo zijn er aanwijzingen voor miltvuur in 1911 en 1912 en miltvuur en mond- en klauwzeer in 1914.¹⁷

Het aantal paarden (kolom C) nam tussen 1855 en 1880 enigszins toe, daalde na 1880 om vervolgens, vooral na de eeuwwisseling, weer sterk te groeien. Vergelijkt men deze ontwikkeling met het verloop van het ossenbestand (kolom B), een goedkoper maar minder efficiënt alternatief als trekdier, dan blijkt dat ook het aantal ossen tussen 1855 en 1880 toenam; relatief sterker zelfs dan het aantal paarden. Men kan hieruit concluderen dat in dit tijdvak de behoefte aan trekkracht in de landbouw steeg, juist in de periode van intensivering van de akkerbouwproductie. Tussen 1880 en 1900 was het aantal ossen, evenals het aantal paarden in verhouding laag. Mogelijk wijst dit op de verkoop van paarden en ossen in deze periode, bijvoorbeeld naar aanleiding van een verslechterende economische situatie.¹⁸ Daarnaast was er in deze tijd ook sprake van een vervanging van dierlijke trekkracht door menselijke arbeid. Tussen 1880 en 1900 was er immers ook een sterke toename van het aantal bedrijven en een daarmee verbonden afname van de gemiddelde bedrijfsomvang.

De varkensstapel nam tussen 1855 en 1914 voortdurend toe, met name in de jaren zeventig en na 1910.

De pluimveestapel, waarover enkel vanaf 1860 betrouwbare cijfers ter beschikking staan, nam ook gedurende de gehele periode 1860-1914 toe; explosief echter na 1890.

Het aantal schapen, tenslotte, steeg van 1855 tot ongeveer 1880, maar vertoonde vanaf dat jaar een vrij constante afname. Met name na de eeuwwisseling verloor de schapenteelt duidelijk aan belang.

Resumerend kan worden opgemerkt dat de landbouw in Heythuysen tussen 1850 en 1914 werd gekenmerkt door voortdurende productiestijgingen. In de akkerbouw was deze productiestijging vooral het gevolg van intensiveringen. Uitbreiding van de akkerbouwproductie door ontginningen speelde in bovengenoemde periode slechts een ondergeschikte rol. Omdat er met betrekking tot de periode 1850-1880 geen innovaties werden ingevoerd moet de intensivering in dit tijdvak vooral door een efficiëntere benutting

¹⁶ De gegevens met betrekking tot het aantal koeien, zoals te vinden in de gemeenteverslagen, zijn met name na 1880 veelal afgeronde schattingen of afschriften van voorafgaande jaren.

¹⁷ Gemeenteverslagen 1911-1914, hoofdstuk 'landbouw'.

¹⁸ In de jaren tachtig zagen enkele pachters zich gedwongen vee te verkopen om hun pacht te kunnen opbrengen. Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 7.

van de interne productiefactoren tot stand zijn gekomen. Enkel na 1880 gingen ook andere factoren zoals kunstmestaankopen, nieuwe gewasvariëteiten en betere productietechnieken een rol in de groei spelen. Naast een intensivering van de productie werden na 1890 ook de eerste aanzetten tot specialisatie zichtbaar. De minder belangrijke producten zoals vlas, hennep, tarwe, gerst en boekweit verdwenen vrijwel volledig uit het productieplan, terwijl met name het rogge-areaal werd ingekrompen ten gunste van de (commerciële) aardappelteelt.

Een van de opmerkelijkste perioden met betrekking tot de veeteelt was het tijdvak 1870-1880. De veestapel werd in die jaren sterk uitgebreid. Dit vormt een aanwijzing dat de akkerbouw en veeteelt onderling sterk afhankelijk waren. De omvang van de veestapel werd beperkt door de mogelijke omvang van de productie aan veevoer op de eigen akkers. De uitbreiding van de veestapel tussen 1870 en 1880 kan dan ook worden verklaard met een verwijzing naar de intensivering van de akkerbouwproductie na 1860.

Naast de uitbreiding van de veestapel heeft waarschijnlijk ook een, nauwelijks te achterhalen, intensivering van de productie per dier plaatsgevonden door een verbeterde kwantiteit (en mogelijk kwaliteit) van het veevoer en, vooral met betrekking tot de melkveestapel, veerasverdeling.¹⁹

Evenals bij de akkerbouw was er in de veeteelt, na 1890, duidelijk sprake van specialisatie. De pluimveestapel nam vanaf ongeveer 1890 zeer sterk toe, terwijl na 1910 ook de varkensstapel groeide. De akkerbouw en veeteelt gingen na 1890 als twee aparte sectoren een eigen weg volgen. In de navolgende paragrafen zal worden onderzocht welke krachten ten grondslag hebben gelegen aan bovengeschetste agrarische ontwikkeling.

BEVOLKINGSVERLOOP EN ECONOMISCHE ONTWIKKELING

Binnen theorieën met betrekking tot agrarische veranderingen trekt de rol van de bevolkingsomvang, zeker in een nog voornamelijk zelfverzorgende gemeenschap, veel aandacht.

Een van de eerste economen die, aan het einde van de 18e eeuw, dit vraagstuk tot expliciet onderwerp van onderzoek heeft gemaakt is Malthus

¹⁹ De gemeenteverslagen van 1901, 1903 en 1909 melden in het hoofdstuk 'landbouw' de aankoop van nieuwe veerassen. In 1902 werd tevens een stierhouderij opgericht. Gemeenteverslag 1902, hoofdstuk 'landbouw'.

geweest. In zijn model is het menselijk voortplantingsgedrag een autonome factor, leidende tot een voortdurende bevolkingstoename. Daar echter de economische (met name agrarische) groeimogelijkheden zijn gebonden aan natuurlijke grenzen zal de discrepantie tussen (voedsel)productie en behoefte steeds groter worden, met als onvermijdelijk gevolg een verpaupering van de massa der bevolking. Door vermindering van het aantal huwelijken en verhoging van de huwelijksleeftijd (de zogenaamde 'preventive checks') zal de getroffen bevolking het geboortecijfer en daarmee het groeitempo van de bevolking trachten te drukken. In het ergste geval echter zullen deze 'preventive checks' niet voldoende zijn, met als gevolg een meer gewelddadige aanpassing van de bevolkingssomvang aan de voedselproductie via hongersnoden, epidemieën, enzovoorts (de zogenaamde 'positive checks').²⁰

Naast het pessimisme van Malthus staat de meer optimistische visie van Boserup. Zodra er een spanning dreigt te ontstaan tussen inwonertal en voedselproductie zal de desbetreffende bevolking op zoek gaan naar nieuwe, intensievere productiemethoden en technieken en deze uiteindelijk ook vinden en toepassen. In haar theorie zal bevolkingsgroei juist leiden tot economische groei in plaats van tot verpaupering.²¹ De eerste fase van de transformatie van de landbouw in Oost-Nederland wordt door Van Zanden grotendeels verklaard met behulp van Boserups theorie.²²

Malthus en Boserup zien, ieder op hun wijze, bevolkingsgroei als een doorslaggevende factor binnen economische veranderingen. Een min of meer omgekeerd verband legt Hofstee. De sociaal-economische modernisering in de 19e eeuw had als een van de gevolgen een demografische modernisering.

De pre-industriële 'agrarisch-ambachtelijke' maatschappij werd gekenmerkt door een hoge huwelijksvruchtbaarheid en een relatief hoog sterftecijfer, terwijl de huwelijksleeftijd hoog was en het aantal terminaal celibatairen groot omdat veel huwelijken werden uitgesteld of geen doorgang vonden vanwege het geringe aantal beroepsmogelijkheden.

We vinden hier Malthus' preventive checks terug, niet echter primair als instrumenten om de bevolkingsgroei af te remmen, maar eerder als de vaste en noodzakelijke begeleiders van een heersende productiewijze. In de loop van de 19e eeuw was er volgens Hofstee een verschuiving van agrarisch-ambachtelijke naar fabrieksmatige productie te zien. De vraag naar loonar-

²⁰ Malthus, T.R., *First Essay on Population*, New York 1966 (oorspronkelijke druk 1798).

²¹ Boserup, B., *The Condition of Agricultural Growth*, Londen 1965.

²² Van Zanden, o.c., pag. 197.

beid nam daardoor toe. Het bezit van een eigen bedrijf werd minder noodzakelijk voor het verkrijgen van een inkomen: steeds meer mensen vonden werk in de industriële en de dienstensector. Daarmee verviel tevens het belangrijkste motief om huwelijken uit of af te stellen. Hofstee concludeert dan ook dat de huwelijksleeftijd daalde en de huwelijksfrequentie steeg.²³

Naast een onderzoek naar de toepasbaarheid van de modellen van Malthus, Boserup en Hofstee op de Heythuysense situatie zal, in deze paragraaf, in een poging de onderlinge verhouding tussen economische en demografische variabelen te analyseren, ook aandacht worden besteed aan de werkgelegenheidsontwikkeling in de gemeente.

Uit tabel 4, waarin enkele demografische basisgegevens op een rij zijn gezet, blijkt dat de bevolking van Heythuysen tussen 1855 en 1880 vrij regelmatig groeide met ongeveer een half procent per jaar.²⁴ Van 1880 tot 1890 bleef de bevolkingsomvang vrij constant, terwijl er tussen 1890 en 1900 een lichte daling in het inwonertal optrad. Na 1900 groeide de bevolking weer, nu met ruim 1% per jaar. Een groot gedeelte van deze golfbeweging in de bevolkingsomvang kan worden verklaard door het migratiesaldo. Was dit vóór 1860 nog positief, tussen 1860 en 1890 verliet een groeiend aantal Heythuysenaren de gemeente. Na 1890 verminderde het vertrekoverschot. In 1910 waren vertrek en vestiging vrijwel in evenwicht. Maar naast veranderingen in het migratiesaldo droegen ook schommelingen in de natuurlijke aanwas (geboorte minus sterfte) bij tot dit specifieke bevolkingsverloop. Tussen 1855 en 1880 nam ook dit toe, daalde na 1880 sterk, om na de eeuwwisseling weer te groeien. Deze golfbeweging binnen de natuurlijke aanwas dient volledig uit fluctuaties binnen het geboortecijfer te worden verklaard. Het sterftecijfer vertoonde tussen 1855 en 1910 immers een vrijwel voortdurend dalende tendens. Daar het aantal buitenechtelijke geboorten in Heythuysen in onderzochte periode verwaarloosbaar klein was,²⁵ moet de oorzaak van de veranderingen in het geboortecijfer worden gezocht in veranderingen in het huwelijksgedrag. Te denken valt daarbij aan een eventuele geboortebeperking binnen het huwelijk; een toe- c.q. afname van het aantal huwelijken of een verhoging c.q. verlaging van de

²³ Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, Bussum 1981.

²⁴ De bevolkingsgegevens zijn ontnomen aan de gemeenteverslagen en met behulp van de volkstellingsgegevens uit 1859, 1869, 1879, 1889, 1899 en 1909 gecorrigeerd. Om een zo zuiver mogelijk beeld te krijgen van de 'burgerbevolking' zijn op de totale bevolkingsaantallen de klooster- en internaatsbewoners in mindering gebracht.

²⁵ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 14: 'onwettige geboorten zijn zeldzaam'.

huwelijksleeftijd, dit laatste omdat de kans op conceptie bij jonge(re) vrouwen groter is dan bij oudere en tevens omdat bij dalende huwelijksleeftijd de periode dat de vrouw deelneemt aan het voorplantingsproces toeneemt.

Tabel 4. Bevolkingsaantal op 31 december van genoemd jaar (exclusief klooster- en inrichtingsbewoners); gemiddelde bevolkingsgroei per jaar (in %); natuurlijke aanwas per jaar (in %); migratiesaldo per jaar (in %); gemiddeld geboorte- en sterftcijfer per jaar (in promille)

	bevolking	bevolkingsgroei	natuurlijke aanwas	migratiesaldo
1855	1358			
1855-'59		0,65	0,35	0,30
1860	1402			
1860-'69		0,49	0,78	-0,29
1870	1470			
1870-'79		0,55	0,92	-0,37
1880	1551			
1880-'89		0,04	0,70	-0,66
1890	1557			
1890-'99		-0,10	0,41	-0,51
1900	1541			
1900-'09		1,33	1,33	0,00
1909	1747			

	geboortecijfer	sterftcijfer
1855-'59	28,9	25,4
1860-'69	31,7	23,9
1870-'79	33,3	24,1
1880-'89	27,9	20,9
1890-'99	23,1	19,1
1900-'09	31,8	19,6

Bronnen: gemeenteverslagen, volkstellingen, geboorte- en sterfteregisters.

Van deze drie variabelen is het al dan niet voorkomen van geboortebeporing in het huwelijk, begrijpelijkerwijze, niet in de bronnen terug te vinden.

Toch moet geboortebeperving als oorzaak van de tijdelijke daling van het geboortecijfer worden uitgesloten. Berekening van de huwelijksvruchtbaarheid en de gestandaardiseerde vruchtbaarheidsindex (Ig) voor die jaren waarin dat aan de hand van volkstellingsgegevens mogelijk is, toont dat Heythuysen in de periode 1850-1914 een huwelijksvruchtbaarheid kende die het natuurlijke optimum benaderde. De huwelijksvruchtbaarheid was in 1879: 320,5 en in 1889: 398,1; terwijl de gestandaardiseerde vruchtbaarheidsindex in beide jaren respectievelijk 0,83 en 1,00 bedroeg.

Dit is geheel in overeenstemming met de historisch-demografische literatuur waarin vrijwel unaniem de algemene toepassing van geboortebeperving in de periode 1850-1914 in het zuidoosten van Nederland (met name Oost-Brabant en Limburg) wordt ontkend.²⁶

Ook de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd kan geen afdoende verklaring geven voor de schommelingen in het geboortecijfer. De frequentie van het aantal golfbewegingen met betrekking tot de huwelijksleeftijd was hoger dan van het geboortecijfer (drie toppen en dalen tegenover één dal en twee toppen). De veranderingen binnen de huwelijksleeftijd hebben mogelijk een in gang gezette ontwikkeling van het geboortecijfer verzwakt of versterkt, bepalend zijn ze niet geweest.

Tabel 5. Gemiddelde huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie (aantal huwelijken per duizend inwoners per jaar)

	huwelijksleeftijd		huwelijksfrequentie
	M	V	
1853-'59	32,6	30,9	8,2
1860-'69	30,2	28,4	8,2
1870-'79	32,6	29,8	7,2
1880-'89	30,4	28,2	5,2
1890-'99	30,6	28,8	6,3
1900-'09	29,8	27,5	7,4

Bron: huwelijksregisters 1853-1910.

²⁶ Zie hiervoor bijvoorbeeld Hofstee, o.c.; Heek, F., *Het geboorteniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken*, Leiden 1954; Poppel, F.W. van, *Differential Fertility in the Netherlands: an overview of long-term trends with special reference to the post World War I marriage cohorts*, Voorburg 1983.

Men moet dan ook concluderen dat de fluctuaties in het geboortecijfer voor het overgrote deel werden bepaald door veranderingen in het aantal huwelijken (de huwelijksfrequentie). Het geboortecijfer volgde met een 'time-lag' de huwelijksfrequentie. Vanaf 1870 tot ongeveer 1890 daalde het aantal huwelijken per duizend inwoners, van 1880 tot 1900 het geboortecijfer. Van 1890 tot 1910 nam de huwelijksfrequentie weer toe, rond 1900 begon ook het geboortecijfer weer te stijgen.

Zowel het toenemende vertrekoverschot als de daling van het aantal huwelijken (en in diens kielzog het geboortecijfer) wijzen op een verslechterende economische situatie in Heythuysen tussen met name 1870 en 1900.

Hoewel deze veranderingen op het eerste gezicht de kenmerken dragen van een 'subsistence crisis' in Malthusiaanse zin van het woord, dat wil zeggen als uitingen van een toenemende spanning tussen voedselproductie en bevolkingsomvang, blijkt hier, bij nadere beschouwing geen sprake van te kunnen zijn geweest. Zou de Heythuysense gemeenschap tussen 1850 en 1914 binnen het Malthusiaanse model zijn te plaatsen, dan hadden de uitingen van een discrepantie tussen voedselproductie en inwoneraantal zich al eerder voorgedaan. De landbouwproductie immers groeide tussen 1850 en 1880 vele malen sterker dan het bevolkingsaantal (de rogge- en aardappelopbrengsten verdubbelden tussen deze jaren, de bevolking daarentegen nam slechts met 14% toe); terwijl ook de tijd tussen 1880 en 1900 in vergelijking met de voorafgaande en navolgende jaren geen slechte oogstresultaten te zien gaf.

Ook de malaise in de landbouw tussen 1880 en 1900 als gevolg van de prijsdalingen voor landbouwproducten, de zogenaamde agrarische crisis, geeft geen goede verklaring voor het vertrekoverschot en de afname van het aantal huwelijken. Wanneer het verlaten van de gemeente en het uit- of afstel van huwelijken reacties waren op agrarische depressie, kan men zich afvragen waarom de periode 1880-1900 tevens ook werd gekenmerkt door een toename van het aantal bedrijven. Het animo om ten tijde van een crisis nieuwe bedrijven op te richten zal, zo mag men aannemen, klein zijn. Er moeten dan ook andere motieven ten grondslag hebben gelegen aan boven-geschetste ontwikkelingen. De enige afdoende verklaring vormt de aanname van een werkgelegenheids crisis in de gemeente. Het aantal aanwezige beroepsmogelijkheden hield geen gelijke tred met het gewenste aantal. Het gevolg was dat een groot aantal Heythuysenaren de gemeente verliet om elders werk te zoeken, dat huwelijken werden uit- of afgesteld omdat de partners geen geschikte zelfstandige economische ontplooiingsmogelijkheden konden vinden en dat enkele bestaande boerderijen werden opgesplitst om aldus een gedeelte van het aantal werkzoekenden aan een arbeids-

plaats te helpen. Daarnaast zullen ongetwijfeld andere, in de bronnen moeilijk terug te vinden oplossingen zijn gezocht om het evenwicht tussen werkgelegenheid en de vraag naar arbeidsplaatsen te herstellen, bijvoorbeeld forensisme en seizoenstrek (met name naar Duitsland).²⁷

Ter illustratie van de werkgelegenheids crisis in Heythuysen is, aan de hand van het beschikbare bronnenmateriaal, een schatting gemaakt van de werkgelegenheid in de gemeente. De gevonden resultaten zijn vergeleken met de omvang van de potentiële mannelijke beroepsbevolking, dit is alle mannelijke personen tussen 15 en 65 jaar (exclusief de klooster- en internaatsbewoners).

Tabel 6. Potentiële mannelijke beroepsbevolking en het aantal arbeidsplaatsen

	beroepsbevolking	arbeidsplaatsen	verschil
1855-'59	410	305	105
1860-'69	430	305	125
1870-'79	455	285	170
1880-'89	470	285	185
1890-'99	460	305	155
1900-'09	490	325	165

Bronnen: Stukken Kamers van Koophandel 1843, gemeenteverslagen, bevolkingsregisters, Kohiers Hoofdellijke Omslag 1882-1914, Beroepstelling 1909.

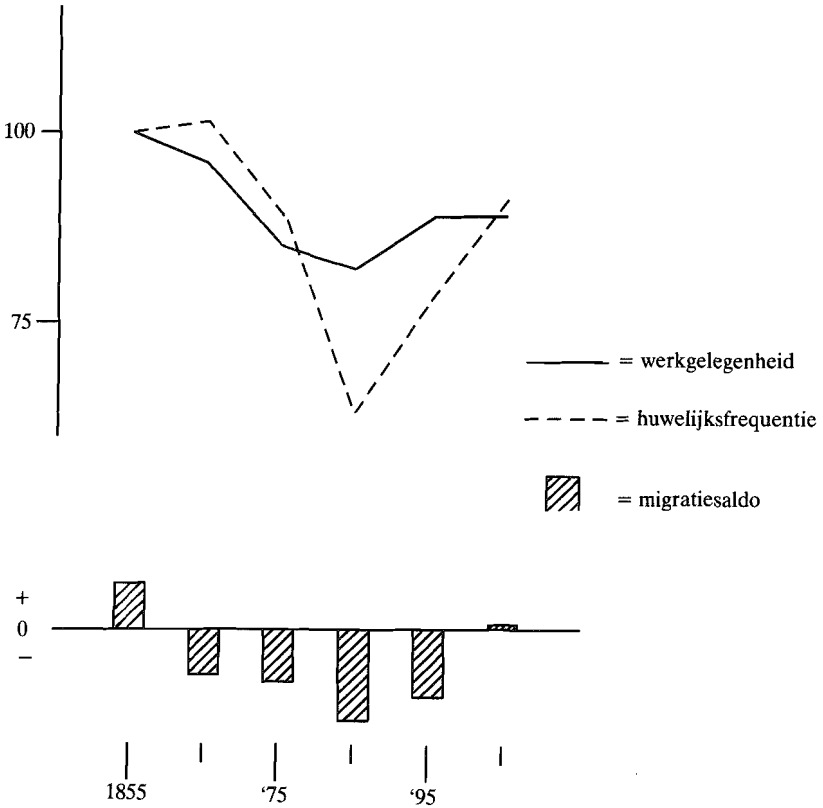
Tussen 1855 en 1890 nam de discrepantie tussen het gewenste en het aantal aanwezige arbeidsplaatsen voortdurend toe; het nam na 1890 weliswaar iets af, maar bleef desondanks groot. De oorzaken hiervoor zijn niet moeilijk te achterhalen. Enerzijds zorgde de bevolkingsgroei voor een toename van het aantal arbeidskrachten. De generatie geboren na 1850 begon zich na 1870 op de plaatselijke arbeidsmarkt aan te bieden. Anderzijds was er tevens een afname van de werkgelegenheid in enkele traditioneel sterk vertegenwoordigde beroepsgroepen, zoals onder de dagloners en de wevers. Het aantal dagloners, met 75 arbeidskrachten in 1855 na de landbouwers de grootste beroepsgroep, verdween tussen 1855 en 1905 volledig; terwijl van de 21 wevers in 1855 er in 1905 nog maar 2 over waren.

²⁷ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 3: 'een aanzienlijk gedeelte van de landbouwarbeiders en arbeidsters (gaat) als boerenknechts en meiden naar het naburige Pruisen, waar de loonen veel hooger zijn'.

In grafiek 1 is bovengeschetste relatie tussen demografische en economische variabelen in beeld gebracht.

Grafiek 1. Vergelijking tussen de werkgelegenheid (arbeidsplaatsen/potentiële beroepsbevolking), huwelijksfrequentie en migratiesaldo.

Werkgelegenheid en huwelijksfrequentie geïndexeerd (1855-1859 = 100); migratiesaldo in promillages van de bevolking.

In Heythuysen, een gemeenschap waarin het productieproces tussen 1850 en 1914 nog voornamelijk op 'agrarisch-ambachtelijke' wijze was georganiseerd, maar die het stadium van een labiel evenwicht tussen voedselproductie en bevolkingsomvang al had verlaten, was de demografische ont-

wikkeling uiterst conjunctuurgevoelig. Voor het grootste gedeelte van de onderzochte periode bepaalde de economische situatie, met name op werkgelegenheidsgebied, de demografische ontwikkeling.

In de eerste fase van de economische groei had de bevolkingsomvang weliswaar een stimulerende rol gespeeld daar de toename van het aantal arbeidskrachten als gevolg van de bevolkingsgroei een intensivering van de productie en daardoor een trage kapitaalvorming mogelijk maakte; tijdens het voortschrijdende marktintegratieproces nam de invloed van de bevolkingsomvang echter voortdurend af. Daarvoor zijn twee redenen aan te wijzen. In de eerste plaats had de commercialisatie van de landbouw een ontkoppeling van landbouwproductie en bevolkingsomvang teweeg gebracht: veel eigen geteelde producten gingen naar een markt, sommige (voedings)middelen werden op diezelfde markt aangekocht. In de tweede plaats had de factor arbeid in het productieproces steeds meer terrein verloren ten gunste van de factor kapitaal. Intensivering van de productie vond steeds meer plaats via aankoop van productiefactoren van buiten het eigen bedrijf, zoals kunstmest, veevoer, nieuwe veerassen enzovoorts.

DE COMMERCIALISATIE VAN DE LANDBOUW

Het merendeel van de literatuur tracht de veranderingen op het platteland in de tweede helft van de 19e eeuw te verklaren met verwijzingen naar veranderingen binnen de marktsituatie met betrekking tot agrarische producten.

Analyseert men de oorzaken die bijvoorbeeld Brugmans, Sneller en Bouman aangeven dan blijkt dat deze allen een markt karakter dragen.²⁸ Door de groei van de economische sectoren buiten de landbouw, zoals handel en industrie nam de vraag naar agrarische producten toe. Tevens kwam door infrastructurale verbeteringen, bijvoorbeeld de spoorwegen, een verbinding tot stand tussen de potentiële afzetmarkten en het agrarische achterland. De boeren in dit achterland gingen hun productie steeds meer afstemmen op de wensen van de markt, daarbij gestimuleerd door de grote vraag (en daardoor hoge prijzen). Niet alleen werd dientengevolge het platteland binnen de geldeconomie opgenomen, ook werd zo een periode

²⁸ Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht, Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, Den Haag 1976; Bouman, P.J., *Geschiedenis van de Zeeuwsche landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche landbouwmaatschappij 1843-1943*, Wageningen 1946; Sneller, Z.W., *Anderhalve eeuw in vogelvlucht*, in: Sneller, Z.W., *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940*, Groningen 1951.

van economische groei ingeluid: de boeren investeerden het van de markt afkomstige inkomen weer in hun bedrijven om het marktaandeel binnen de productie, en daarmee het inkomen, te vergroten. De investeringen werden vooral geconcentreerd in die productiesectoren die het meeste voordeel boden; met andere woorden de boeren specialiseerden hun productie. Deze specialisatie ging gepaard met een toenemende aankoop van productiefactoren van buiten het eigen bedrijf, bijvoorbeeld veevoer. Het gevolg was dat de boeren steeds afhankelijker werden van de markt, niet enkel voor hun inkomen, maar ook ter aanvulling van een gedeelte van de eigen behoefte en voor de aankoop van grondstoffen. Daarnaast kregen ze te maken met een verschijnsel waarvoor ze tot dusverre gevrijwaard waren gebleven: concurrentie. Deze concurrentie dwong hen tot een kwalitatief hoogstaand en vooral goedkoop product. Ze zagen zich genooddaakt tot een voortdurende kostenbesparing en productieverhoging door middel van innovaties. Naast specialisatie had de commercialisatie van de landbouw dan ook een voortdurende intensivering en/of mechanisatie tot gevolg. De landbouw werd tot een veredelingsindustrie waarin aangekochte grondstoffen werden omgezet in agrarische eindproducten die hun weg, direct of via verwerkingsindustrieën naar de markt vonden.

Aan de hand van een vergelijking tussen de marktprijzen met de aard en omvang van de landbouwproductie zal in navolgende paragraaf worden onderzocht in hoeverre de markt als stuwende factor binnen de veranderingen in de Heythuysense akkerbouw en veeteelt kan worden aangemerkt.

Ter reconstructie van het prijsverloop van de diverse akkerbouw- en veeteeltproducten is voornamelijk gebruik gemaakt van twee bronnen: de gemeenteverslagen van Heythuysen en, vanaf 1887, de landelijke landbouwverslagen.²⁹

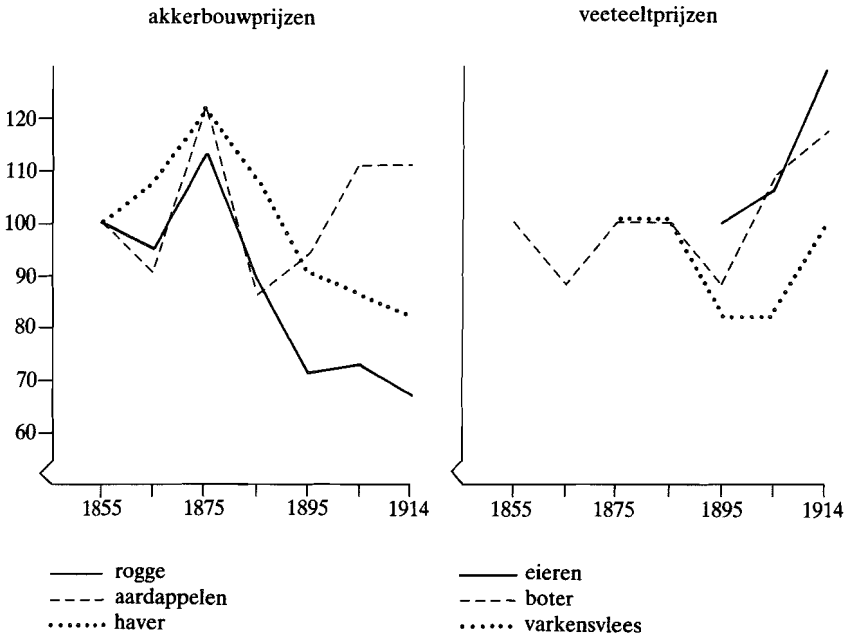
Daar er geen over de gehele periode 1850-1914 doorlopende prijsreeksen zijn, noch voor Heythuysen, noch voor enkele belangrijkere marktplaatsen (bijvoorbeeld Roermond of Maastricht) is het prijsverloop bepaald aan de hand van gegevens uit diverse plaatsen c.q. regio's. De geografische afstand tot Heythuysen is daarbij doorslaggevend geweest voor uiteindelijke keuze.³⁰

²⁹ Verslag over den toestand van de landbouw in Nederland 1877 t/m 1914.

³⁰ De rogge-, haver- en boterprijs tussen 1850 en 1862 is afkomstig uit de gemeenteverslagen van Heythuysen. De aardappelprijs van 1850 tot 1875, alsmede de boterprijs 1860-1875 en de rogge- en haverprijs 1860-1875, zijn provinciale gemiddelden ontnomen aan: Philips, J.F.R., Jansen, J.C.G.M. en Claessens, Th.J.A.H., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen 1965, pag. 163. De rogge-, haver- en aardappel-

Het onderzoek naar de prijzen heeft zich beperkt tot de belangrijkste akkerbouw- en veeteeltproducten, te weten: rogge, haver, aardappelen, boter, varkensvlees en eieren.

Grafiek 2. Akkerbouw- en veeteelt prijzen, geïndexeerd (rogge-, haver-, aardappel- en boterprijs: 1850-1859 = 100; varkensvleesprijs: 1875-1879 = 100; eierprijs: 1895-1899 = 100).

Bronnen: zie noot 30.

prijs van 1877 t/m 1900 en de boterprijs van 1901 t/m 1913 zijn de marktprijzen te Maastricht, zoals bekend uit de landelijke landbouwverslagen. Uit dezelfde bron is de varkensvleesprijs te Nederweert tussen 1877 en 1882 en de provinciale prijs voor dit product tussen 1882 en 1900 afkomstig. Zo ook de boterprijs tussen 1877 en 1900 en de prijs voor eieren tussen 1898 en 1913 te Roermond. De prijzen voor rogge en haver na de eeuwwisseling zijn de gemiddelden op de markt van Venlo, zoals vermeld in: Claessens, Th.J.A.H., Een nieuwe landbouwstructuur in wording, in: Philips e.a., o.c., pag. 262.

Hoewel de prijzen van de akkerbouwproducten tussen 1860 en 1869 een verschillende ontwikkeling kenden (de prijs voor haver steeg, terwijl rogge en aardappelen in prijs daalden) was er na 1870 een opvallende stijging te zien met betrekking tot alle akkerbouwproducten.

De daling tussen 1860 en 1869 van de rogge- en aardappelprijzen kan vrij moeilijk worden verklaard, tenzij met de aanname dat de intensivering van met name de roggeteelt tot een verhoogd aanbod leidde zonder dat tegelijkertijd de vraag toenam. Meer dan een veronderstelling is dit echter niet. De prijsstijgingen na 1870 daarentegen wijzen op een gunstige ontwikkeling voor de boeren, voor zover ze akkerbouwproducten ter markt brachten: zowel de opbrengsten per ha alsook de prijzen waren in dit decennium relatief hoog.

Na ongeveer 1880 daalden de prijzen voor akkerbouwproducten zeer sterk. De oorzaak van de graanprijzdalingen wordt in de literatuur unaniem toegeschreven aan de invoer van goedkoop buitenlands graan, met name uit de Verenigde Staten, waardoor de markt voor de Nederlandse boeren in elkaar zakte.

De daling van de aardappelprijs kan indirect zijn veroorzaakt door deze ontwikkeling. Vanwege de prijsdaling in de granen gingen veel akkerbouwers over van de verbouw van halmgewassen naar de teelt van bladgewassen, onder andere aardappelen, waardoor de markt overvoerd raakte.

De haver- en roggeprijzen bleven vanaf 1880 voortdurend dalen; de aardappelprijs begon in de jaren negentig weer te stijgen; de vraag naar dit product nam blijkbaar weer toe.

Vergelijkt men deze prijsontwikkelingen met de veranderingen in het bouwplan van de Heythuysense akkerbouw dan krijgt men, in de veronderstelling dat de landbouwers die voor een markt produceren hun productie afstemmen op de prijzen, een indicatie voor de mate waarin de akkerbouw in deze gemeente was (of werd) gecommercialiseerd.

Elders is geconcludeerd dat het rogge-areaal tot ongeveer 1890 gelijk bleef met plusminus 50% van het bebouwde akkerland. Tegelijkertijd was er een intensivering van de opbrengst per ha te zien; tussen 1860 en 1870 sterk, in de daaropvolgende decennia geringer. Tot 1890 was de roggeteelt dus vrij onafhankelijk van de prijsontwikkeling, een aanwijzing dat de roggeverbouw voornamelijk voor de zelfvoorziening plaatsvond. Een conclusie die overigens wordt versterkt door het gegeven dat, volgens de 'Uitkomsten 1886', ondanks de voortdurende intensivering, de rogge-opbrengsten van de eigen akkers niet toereikend waren en er rogge, gerst, tarwezemelen en moutkiemen als veevoer werden bijgekocht.³¹ De dalende graanprijzen zullen de aankoop van rogge zelfs hebben begunstigd, zodat een gedeelte

van het akkerland kon worden gebruikt voor andere gewassen.

Het haverareaal nam tussen 1850 en 1914 voortdurend, maar in geringe mate toe. De intensivering van de productie van dit gewas vond vooral tussen 1860 en 1870 plaats. Daarna schommelden de opbrengsten per ha sterk.

De prijsstijgingen van 1860 tot 1880, gecombineerd met de uitbreiding van het areaal en de intensivering van de productie in deze periode, kunnen op een marktgerichte productie van haver wijzen. Toch is dit onwaarschijnlijk. Men kan zich immers afvragen waarom de aanhoudende prijsdalingen na 1880 geen consequenties hadden voor de haverbouw (die ook na 1880 nog steeds werd opgevoerd). Ook de haverteelt lijkt enkel voor de eigen behoeftevoorziening te hebben plaatsgevonden.

Met betrekking tot de verbouw van aardappelen was er tussen 1870 en 1890 een zeer sterke intensivering van de opbrengsten te zien, van 1870 tot 1880 begeleid door een prijsstijging, van 1880 tot 1890 door een prijsdaling. Hoewel de intensiveringen na 1880 juist een gevolg kunnen zijn geweest van de prijsdalingen doordat de boeren door verhoging van de productie een gedeelte van het inkomstenverlies als gevolg van de prijsdalingen hebben trachten op te vangen, is er geen eenduidige uitspraak mogelijk over de vraag of de aardappelteelt vóór 1890 al dan niet op een markt gericht is geweest. Voor wat betreft de periode na 1890 is dat wel het geval. Niet alleen nam het aardappelareaal voortdurend toe ten koste van het rogge-areaal en stegen de aardappelrijzen, ook de export van aardappelen vanuit Heythuysen naar Duitsland wordt vanaf die tijd expliciet in de gemeenteverslagen vermeld.³²

Het enige akkerbouwproduct waarvan vaststaat dat het voor een markt werd geproduceerd is de aardappel na 1890. Daarvoor, zo moet men concluderen, werd de akkerbouw voor de meeste Heythuysense boeren voornamelijk voor de zelfvoorziening bedreven.

Met betrekking tot de veeteelt valt uit grafiek 2 af te lezen dat de boterprijs tussen 1860 en 1870 daalde, in de jaren zeventig weer steeg tot het niveau van de jaren vijftig en tot ongeveer 1890 stabiel bleef. Na 1890 was er een daling die rond de eeuwwisseling omsloeg in een sterke prijsstijging. Ook de prijs voor varkensvlees, enkel vanaf 1877 beschikbaar, bleef in de jaren zeventig en tachtig vrij stabiel, daalde na ongeveer 1890 om rond 1910 weer toe te nemen.

De prijs van eieren tenslotte, steeg gedurende de gehele periode 1895-1914.

³¹ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 6 en pag. 11.

³² Gemeenteverslagen 1884-1914, hoofdstuk 'landbouw'.

De prijsval in de granen schijnt aanvankelijk nauwelijks een invloed op de veeteelprijzen te hebben gehad; enkel rond 1890, dat wil zeggen bijna tien jaar na aanvang van de agrarische crisis, daalden ook de veeteelprijzen tijdelijk.

Daaruit kan men afleiden dat de dalingen van de graanprijzen een trage kettingreactie hebben teweeg gebracht: de graanverbouwende boeren gingen naar aanleiding van de prijsdalingen in eerste instantie over op de verbouw van andere akkerbouwproducten, bijvoorbeeld aardappelen, waardoor ook met betrekking tot deze producten een overproductie ontstond. Menigeen besloot daarom over te stappen naar de veeteelt, met als gevolg dat ook in deze sector de markt tijdelijk overvoerd raakte.

Na de eeuwwisseling herstelden de veeteelprijzen zich, wat zonder twijfel was toe te schrijven aan een vergroting van de vraag naar met name de duurere veeteeltproducten als gevolg van economische groei en welvaartsstijging.

Een vergelijking van de prijsontwikkelingen in de veeteelt met de omvang van de veestapel toont dat, vooral na 1870, de veeteelt in toenemende mate werd gecommercialiseerd.

Tussen 1850 en 1870 bijvoorbeeld veranderde het aantal melkkoeien nauwelijks. De stijgende boterprijzen in de jaren zeventig begunstigen echter de, dankzij de intensivering van de akkerbouwproductie mogelijk gemaakte, uitbreiding van de hoornveestapel. In deze periode vond Heythuysen, mede door een spoorwegverbinding, aansluiting op een (internationale) markt.

Ook het kalvermesten voor de Belgische markt won aan betekenis.³³

Vanaf 1880 tot aan het einde van de onderzochte periode bleef het aantal koeien gelijk, hoewel rond de eeuwwisseling de boterprijzen weer begonnen te stijgen. De voornaamste oorzaak daarvoor moet in het overheersende kleinbedrijf worden gezocht: bij specialisatie werd, wegens kapitaalgebrek, eerder de kleinveestapel dan de rundveestapel uitgebreid, zeker daar de veeteelprijzen over de gehele linie een stijging te zien gaven. Daarnaast hebben na 1890 enkele terugkerende veeziekten zoals miltvuur en mond- en klauwzeer hun tol geëist onder de rundveestapel.

De varkensstapel nam gedurende de gehele periode 1850-1914 toe, met name tussen 1870 en 1880 en na 1910. Hoewel over de jaren zeventig vrijwel geen varkensvleesprijzen bekend zijn moet deze tijd ook voor de varkensveeteelt gunstig zijn geweest. Varkens werden via opkopers aan Duitsland

³³ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 9.

verkocht of vonden hun weg naar de slachterijen te Roermond en Oss.³⁴ Na 1910 hadden de prijsstijgingen een positieve uitwerking op de omvang van de varkensstapel.

De pluimveehouderij had vóór 1895 nauwelijks meer dan een lokale of regionale betekenis. Eieren werden op de markt van Roermond of bij de plaatselijke kruideniers te koop aangeboden.³⁵

Na 1895 nam de pluimveestapel echter explosief toe; zeer duidelijk het gevolg van de voortdurend stijgende eierprijzen. Wanneer er sprake is van specialisatie in de veeteelt dan vond deze vooral plaats in de pluimveesector. De veeteelt in Heythuysen werd reeds in de jaren zeventig beïnvloed door de marktontwikkelingen en overtrof, als inkomstenbron, de akkerbouw zeer duidelijk. Toch was tot in de jaren tachtig de akkerbouw van wezenlijk belang omdat de veeteelt in hoge mate afhankelijk was van de hoeveelheid veevoer die op de eigen akkers kon worden geteeld. Pas na 1880, toen door de prijsval in de granen de mogelijkheden om veevoer van buiten aan te kopen werden verruimd, lukte het de boeren om de onderlinge afhankelijkheid tussen de akkerbouw en veeteelt te doorbreken. De productie kon vanaf die tijd langzaam maar zeker via specialisatie volledig op de wensen van de markt worden afgestemd.

DE SOCIALE STRUCTUUR

De invloed van de commercialisatie van de landbouw op de sociale structuur binnen de boerenstand is vooral onderwerp van onderzoek geweest van marxistische auteurs.

De marxistische theorie beschrijft de rurale transformatie in het kader van het binnendringen van de kapitalistische productiewijze in de agrarische sector.

De toenemende concentratie van de nijverheidsproductie in fabrieken doet de vraag naar arbeidskrachten en grondstoffen toenemen. Waar de landbouw een belangrijke grondstoffenproducent is en vrijwel de enige leverancier van arbeidskrachten en voedsel, betekent dit dat ook deze sector in het veranderingsproces wordt betrokken.

Binnen de rurale gemeenschap echter zullen niet alle boeren in gelijke mate van de veranderingen profiteren; een gegeven dat nauw samenhangt met de

³⁴ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 8.

³⁵ Uitkomsten 1886, o.c., XC, pag. 9.

verdeling van de productiemiddelen zoals die al in de pre-kapitalistische fase op het platteland tot stand is gekomen. Zelfs binnen een natuurlijke economie, dat wil zeggen een rurale gemeenschap die nog nauwelijks in de geldeconomie is opgenomen is er, naast een overgrote meerderheid van boeren die enkel voor de eigen behoefte produceert, een kleine groep landbouwers (met een onevenredige oppervlakte aan akkerland en een relatief omvangrijke veestapel) die voor een 'interne' markt produceert, dat wil zeggen voor het niet-agrarische deel van de eigen bevolking en voor nabijgelegen plattelandscentra. Wanneer de vraag naar landbouwproducten toeneemt en daardoor ook de prijzen stijgen zal vooral deze kleine groep van reeds surplus producerende boeren van de prijsstijgingen baat hebben. De meerderheid van de boeren kan immers niet meer produceren dan noodzakelijk is om te voldoen in de behoefte van het eigen gezin: de marktgebeurtenissen gaan aan hen voorbij.

De ongelijke startpositie en de daaruit voortvloeiende mogelijkheid van de grote boeren om het via de markt verkregen inkomen te blijven investeren in kostenbesparende en productieverhogende technieken, zal tot gevolg hebben dat de concurrentiepositie van het grootbedrijf ten opzichte van het kleinbedrijf voortdurend verbetert. Voorzover ze al voor een markt produceren worden de kleine boeren volledig van de markt verdrongen. Hun rest slechts de keuze tussen een marginaal bestaan als zelfvoorzienende boeren in een economisch expanderende maatschappij, of de overstap naar loonarbeid buiten de landbouw. De boerenstand wordt van beneden af 'opgerold': de agrarische productiemiddelen komen in handen van een steeds kleiner wordend aantal 'landbouwgianten'.

De econoom Chayanov heeft echter op de mogelijkheid gewezen dat de commercialisatie van de landbouw niet noodzakelijkerwijze een accumulatie van de productiemiddelen in enkele handen hoeft te betekenen. Het kleinbedrijf is niet altijd in het nadeel ten opzichte van het grootbedrijf. Hoewel er bij kleine boeren over het algemeen gebrek aan kapitaal is zijn ze voor wat betreft de factor arbeid in het voordeel. Deze staat hen immers in de vorm van meewerkende familieleden vrijwel kosteloos ter beschikking. Door zich toe te leggen op de voortbrenging van hoogwaardige en vooral arbeidsintensieve producten, bijvoorbeeld in de veeteelt, tuinbouw of fruitteelt, kunnen ze zich naast de grote bedrijven handhaven.³⁶ Volgens Van Zanden heeft een ontwikkeling langs de lijnen overeenkomstig de theorie

³⁶ Chayanov, A.V., *The Theory of Peasant Economy*, Homewood 1966.

van Chayanov een polarisatie van de boerenstand in Oost-Nederland tijdens het transformatieproces voorkomen.³⁷

De enige bron met expliciete gegevens omtrent de sociale structuur onder de boerenstand in Heythuysen tussen 1850 en 1914 is de 'Uitkomsten 1886'. In tabel 7 zijn deze gegevens op een rij gezet.

Tabel 7. Verdeling van de veestapel en de bedrijfsomvang (in procenten van het aantal bedrijfshoofden) in 1886

A	B	C	D
0 tot 5 : 65%	0 : 71%	0 tot 3: 62%	0 tot 3: 63%
5 tot 15 : 31%	1 : 26%	3 tot 5: 35%	3 tot 5: 35%
15 en meer: 4%	2 en meer: 3%	5 en meer: 3%	5 en meer: 2%

A: omvang van het akkerland in ha; B: aantal paarden; C: aantal melkkoeien; D: aantal afgeleverde varkens per jaar.

Bron: Uitkomsten 1886.

In het midden van de jaren tachtig waren de productiemiddelen zeer ongelijk onder de landbouwers verdeeld. De toplaag werd gevormd door een kleine groep boeren, ongeveer 3% van het aantal bedrijfshoofden, die meer dan 15 ha akkerland ter beschikking hadden, twee of meer paarden bezaten, vijf of meer koeien en per jaar meer dan vijf vette varkens afleverden. Daaronder kwam een groep landbouwers, ongeveer 30% van het aantal bedrijfshoofden, met 5 tot 15 ha akkerland, één paard, drie tot vijf melkkoeien en drie tot vijf vette varkens per jaar. Het merendeel van de boeren echter, ongeveer 65%, had minder dan 5 ha aan akkerland, hooguit twee koeien en leverde per jaar minder dan drie varkens af. Uit de tabel valt tevens af te lezen dat er, in het midden van de jaren tachtig, een grote correlatie bestond tussen de omvang van het beschikbare akkerland per bedrijf en de grootte van de veestapel, een aanwijzing temeer dat akkerbouw en veeteelt zeer sterk waren verbonden.

³⁷ Van Zanden, o.c., pag. 337.

Een vergelijking van het paardenbezit in 1843³⁸ en 1886 toont dat tussen ongeveer 1850 en 1880 de sociale structuur onder de boeren zich nauwelijks wijzigde.

Het aantal paardenbezitters was in 1843 weliswaar procentueel hoger dan in 1886, geheel overeenkomstig de in het voorafgaande geconstateerde daling van het totaal aantal paarden in de jaren tachtig, de veranderingen waren slechts marginaal: ook rond 1850 had 60 tot 70% van de boeren geen, 35% één en ongeveer 5% meer dan één paard.

Hoe de verdeling van de productiemiddelen na 1890 veranderde, toen enkele nieuwe verschijnselen hun intrede deden, zoals specialisatie, innovaties, en de opsplitsing van bedrijven, kan indirect uit de belastinggegevens uit de Kohiers Hoofdelijke Omslag, vanaf 1882 beschikbaar, worden afgelezen.

In tabel 8 zijn de gegevens, om de tien jaar verzameld, in beeld gebracht.

Tabel 8. Indeling van de landbouwbedrijven naar hoogte van de belastingaanslag (absoluut en in procenten van het aantal bedrijven)

Hoogte aanslag in gulden	1882		1892		1902		1912	
	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.
0 tot 3	56	81	66	112	70	136	61	111
3 tot 9	36	51	26	44	24	46	29	52
9 en meer	8	12	8	14	6	11	10	19
	100	144	100	170	100	193	100	182

Bron: Kohiers Hoofdelijke Omslag 1882 t/m 1912.

Tussen 1882 en 1892 was er een, overigens geringe, polarisatie binnen de boerenstand. De middengroep onder de landbouwers, de belastingklasse met een aanslag van drie tot negen gulden, nam zowel relatief als absoluut af, terwijl tegelijkertijd de lagere inkomensgroep sterk groeide. Deze inko-

³⁸ Gegevens over het paardenbezit in 1843 zijn ontleend aan: Staten aanwijzende de houders van vee, het aantal paarden, runderen en schapen, opgemaakt in verband met de heffing ener belasting op het vee 1843.

menschachteruitgang bij de middelgrote bedrijven dient vooral te worden toegeschreven aan de opsplitsing van bestaande boerderijen.

In de jaren negentig was er, vervolgens, een algemene inkomensachteruitgang in de gehele landbouw. Enerzijds was deze te wijten aan de nog voortdurende opsplitsing van bedrijven, anderzijds ook aan de dalende veeteelprijzen in deze periode. In het eerste decennium na de eeuwwisseling sloeg de tendens om. De inkomens stegen over de gehele linie: er was een verschuiving van lagere naar hogere belastingklassen.

Zowel de prijsstijgingen (aardappelen en veeteeltproducten) als ook de toenemende specialisatie hadden een duidelijk gunstige invloed. Voor het eerst sinds de jaren tachtig nam het aantal bedrijven, zoals in de Kohiers vermeld, af.

De door de marxistische theorie verwachte polarisatie die de overgang van een pre-kapitalistische naar een kapitalistische productiewijze in de landbouw begeleidt, bleef, voor wat betreft de onderzochte periode in Heythuysen, beperkt tot een volledige proletarisering van de rond 1850 reeds 'half-geproletariseerde' dagloners.

Hoewel er in de jaren tachtig een vergroting van de inkomenskloof optrad tussen groot- en kleinbedrijf, moet deze polarisatie worden toegeschreven aan een tijdelijk verschijnsel: de verdeling van (sommige) middelgrote en kleine bedrijven in nog kleinere eenheden als antwoord op een werkgelegenheids crisis.

Ondanks het gegeven dat na 1880 de factor arbeid aan belang inboette ten gunste van de factor kapitaal waren er enkele mechanismen werkzaam die een polarisatie verhinderden.

Als eerste moet de specialisatie in arbeidsintensieve veeteeltsectoren worden genoemd, met name de pluimveehouderij, waardoor de kleinere bedrijven een eigen marktaandeel wisten te veroveren. Ten tweede zorgde de prijsval in de granen er voor dat de samenhang tussen akkerbouwproductie (dit is de omvang van het akkerland per bedrijf) en de grootte van de veestapel werd doorbroken: door de verruimde mogelijkheid veevoer aan te kopen was het ook op de kleinere bedrijven mogelijk de veestapel uit te breiden.

Ten derde waren de innovaties die na 1880 ingang vonden 'deelbaar', dat wil zeggen ze konden aanvankelijk in kleine hoeveelheden worden ingekocht (kunstmest en veevoer kunnen bij wijze van spreken per gram worden gekocht, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld machines die een grote investering ineens vragen). De geringere kapitaalkracht van de kleine boeren vormde daardoor een mindere belemmering om van de vernieuwingen te profiteren.

Tenslotte dient te worden opgemerkt dat, met name vanaf de jaren tachtig, organisaties en coöperaties werden opgericht waarin ook de kleine boeren waren vertegenwoordigd. Door deze organisaties wisten de kleine boeren hun concurrentiepositie te behouden: ze traden als het ware als één producent naar de markt op. Daarnaast fungeerden deze organisaties als belangenbehartigers zodat de kleine boeren hun stem als sociale groep behielden.

DE 'ONDERNEMERSGEEST'

Hoewel in geen enkel onderzoek de rurale transformatie wordt beschouwd als louter veroorzaakt door een mentaliteitsverandering (ook een mentaliteitsverandering vraagt uiteindelijk om een verklaring), wordt soms toch een centrale rol toegedeeld aan psychische factoren.

Het moderniseringsproces in de landbouw wordt dan omschreven als een overgang van traditionele naar rationele bedrijfsvoering; waarbij de omschrijving 'traditioneel' betrekking heeft op een productiewijze die voornamelijk wordt bepaald door van oudsher (van generatie op generatie) overgeleverde methoden en technieken, terwijl met 'rationeel' een productiewijze wordt bedoeld die in hoge mate afhankelijk is van de stand van de wetenschap, onderwijs en techniek. De landbouwer verandert in bovengeschetste gedachtengang van een 'rentenier' die het overgeërfde bedrijf in stand houdt, tevreden wanneer dit hem een redelijke bestaansmogelijkheid verschaft, tot een agrarische ondernemer die de bedrijfsresultaten door gerichte investeringen, innovaties en scholing voortdurend tracht te verbeteren.

Een probleem van een dergelijke aanname is dat er wordt uitgegaan van een radicale omwenteling in mentaliteit binnen een hele gemeenschap en wel in een vrij korte tijdsperiode.

Veronderstelt men bijvoorbeeld dat de landbouw op de zandgronden in Zuid-Nederland in de periode 1850 tot 1900 wordt gecommmercialiseerd, dan betekent dit, indien de mentaliteit een doorslaggevende rol speelt, dat er in ongeveer één generatie een collectieve omslag in het denken moet hebben plaatsgevonden. Een dergelijke aanname is slechts mogelijk als er in die vijftig jaar een gebeurtenis kan worden aangewezen die een diepgaande indruk op de boeren heeft gemaakt.

Als deze gebeurtenis wordt vaak de agrarische crisis genoemd. Analyseert men de studie van Claessens, die de mentaliteit als factor in het veranderingsproces sterk benadrukt, dan blijkt zijn betoog grotendeels langs

voorgenoemde lijnen te verlopen.³⁹ De periode voor de agrarische crisis was met betrekking tot de landbouw een gunstige tijd. Dit had echter tot nadeel dat de boeren weinig geneigd waren tot veranderingen. Niet alleen geldgebrek, maar vooral de gehechtheid aan oude vooroordelen en gebrek aan ondernemersgeest belemmerden de acceptatie van nieuwigheden. De prijsdaling met betrekking tot vrijwel alle landbouwproducten rond 1880 (de agrarische crisis) maakte een einde aan alle voorspoed. Door malaise gedwongen, maar vooral dankzij de voorlichtingswerkzaamheden van overheid, landbouworganisaties en agrarische voormannen groeide het besef onder de boeren dat slechts een heroriëntatie hun bedrijf kon redden. Een tekortkoming binnen 'mentaliteitstheorieën' zijn de vaak nauwelijks verholde waardeoordelen die de beschrijving van het rurale transformatieproces begeleiden.

Hoewel de overige, in het voorafgaande behandelde theorieën vaak in subjectieve vooronderstellingen hun oorsprong vinden is het betoog echter meestal opgebouwd rond grotendeels verifieerbare of falsificeerbare argumenten: bevolkingsontwikkelingen, prijs- en inkomensbewegingen, veranderingen binnen de sociale structuur kunnen, indien voldoende bronnen beschikbaar zijn, worden gemeten. Hoe echter wil men de invloed van psychische factoren in sociaal-economische veranderingen vaststellen? In hoeverre mag men van de ondernemersgeest of het conservatisme van boeren spreken; zijn dit niet veeleer individuele eigenschappen dan uitingen van een collectieve mentaliteit?

Daarbij komt dat mentaliteitstheorieën vaak zijn gebaseerd op persoonlijke getuigenissen als bron. Hoewel deze getuigenissen, daar ze op menselijke ervaringen berusten, vaak een dieper inzicht geven in de historische problematiek dan ooit uit louter kwantitatieve gegevens mogelijk is, zijn er toch duidelijk ook gevaren aan verbonden, zeker wanneer belanghebbenden van destijds worden geciteerd. Zo zijn klachten over gebrek aan ondernemersgeest bij de boeren, geuit door landbouwvoormannen vaak terug te voeren op een gevoel van frustratie over de traagheid waarmee veranderingen (kunnen) worden doorgevoerd; terwijl de voordelen van gewenste veranderingen vaak om propagandistische redenen overbelicht worden. Vandaar dat er, in verklaringen gebaseerd op een veronderstelde mentaliteitsverandering, meestal te weinig aandacht wordt geschonken aan de noodzaak, de mogelijkheden en de belemmeringen om, in een gegeven situatie, de wijze

³⁹ Claessens, Th.J.A.H., Een nieuwe landbouwstructuur in wording, in: Philips e.a., o.c., Geschiedenis.

van landbouw bedrijven te veranderen. In een periode van goede bedrijfsresultaten zal het animo tot ingrijpende veranderingen niet groot zijn: de zekerheid van het moment zal immers worden afgewogen tegen het risico dat verandering, naast een mogelijke verbetering, met zich meebrengt. Daarnaast moet naast de wil bij de boeren ook de mogelijkheid tot modernisering zijn geschapen. Innovaties bijvoorbeeld veronderstellen de aanwezigheid van onderzoeks- en onderwijsinstellingen, factoren die zich ver buiten de invloed van de individuele boer bevinden.

De vraag of de transformatie van de landbouw in Heythuysen mede werd veroorzaakt door een mentaliteitsverandering moet ontkennend worden beantwoord. Reeds vóór het uitbreken van de agrarische crisis zochten de Heythuysense boeren aansluiting op een markt om zodoende hun inkomen te vergroten. Dat dit marktintegratieproces aanvankelijk moeizaam en weinig opvallend verliep was te wijten aan de knelpunten waarvoor de boeren zich geplaatst zagen en die zij eerst dienden te doorbreken wilden ze tot volledige marktproductie komen. Ten eerste zorgde het voornamelijk zelfvoorzienende karakter van de landbouw vóór 1890 er voor dat een groot gedeelte van de productiemiddelen gereserveerd diende te blijven voor de eigen voorziening. Tezamen met de overheersende kleinschaligheid betekende dit dat relatief weinig producten ten verkoop konden worden aangeboden waardoor de kapitaalvorming, noodzakelijk voor investeringen, zeer traag verliep. Ten tweede vormde ook de sterke band tussen akkerbouw en veeteelt een belemmering daar deze specialisatie op één of enkele winstgevende producten tegenwerkte: de veestapel kon niet worden uitgebreid voorbij de grens welke door de akkerbouwproductie werd gesteld, terwijl de akkerbouwproductie op haar beurt weer werd bepaald door de mestproductie uit de eigen stal, dit is de omvang van de veestapel.

Deze vicieuze cirkels konden enkel worden doorbroken door een effectiever gebruik van de ter beschikking staande productiemiddelen. Dit was wat tussen 1850 en 1890 gebeurde. De bevolkingsgroei zorgde voor de doorbraak dankzij een aanwas van 'interne' arbeidskrachten, voornamelijk in de vorm van meewerkende familieleden. Verhoging van de arbeidsinput leidde tot een intensivering van de akkerbouwproductie. Deze productiewinst werd vervolgens omgezet in een uitbreiding van de veestapel. Het gevolg was dat de Heythuysense boeren in de jaren zeventig al, zij het nog in geringe mate, opereerden op een internationale markt.

De prijsdalingen met betrekking tot akkerbouwproducten rond 1880 versnelden het commercialisatieproces omdat de verlaagde prijzen de aankoop van veevoerders binnen bereik brachten, waardoor de specialisatie werd bevorderd.

Ook het ontstaan van diverse organisaties en coöperaties, met name na 1890, en de openheid voor scholing en technologische ontwikkelingen moeten niet zozeer worden gezien als manifestaties van een 'nieuwe geest', maar juist als aanpassingen van de boerenstand aan de eisen welke een commerciële landbouw aan hen stelde. Niet de diverse organisaties hebben tot een modernisering van de landbouw geleid, maar de modernisering van de landbouw maakte samenwerking, onderwijs en innovaties noodzakelijk. Door de commercialisatie van de productie waren de boeren in hoge mate afhankelijk geworden van de ontwikkelingen in de 'buitenwereld'. Prijzen voor de eigen producten en grondstoffen werden uitermate belangrijk. De landbouwers werden voortdurend gedwongen hun concurrentiepositie in de gaten te houden, met andere woorden innovaties op de voet te volgen. Overheidsbesluiten konden daarbij van direct belang zijn voor hun bedrijf. De individuele boer stond tegenover deze buitenwereld machteloos; hem restte slechts zich met lotgenoten te verenigen in in- en verkooporganisaties om zo gunstig mogelijke prijzen te verkrijgen, in boerenleenbanken om investeringen mogelijk te maken en in belangenorganisaties om een stem te verkrijgen bij de overheid. Of hij wilde of niet: de boer werd tot een rationele, moderne bedrijfsvoering gedwongen wenste hij zijn bedrijf rendabel te houden.

SAMENVATTING

De agrarische veranderingen in Heythuysen tussen 1850 en 1914 komen zeer goed overeen met het beeld zoals Van Zanden dat heeft geschetst met betrekking tot de transformatie van de zandgrondlandbouw in Oost-Nederland.

Ook in Heythuysen was er een gefaseerde ontwikkeling waarbij in het eerste stadium (ruwweg 1850-1880) de groei voornamelijk tot stand kwam door een intensivering van de productie in vrijwel alle agrarische sectoren, mede dankzij een verhoging van de arbeidsinput en een efficiënter gebruik van de 'interne' productiefactoren.

Na 1880 werd de economische groei in de landbouw echter in toenemende mate gedragen door specialisatie op enkele, marktgerichte producten, met name in de kleinveesector en door de technische ontwikkelingen.

Een schets van de sociaal-economische ontwikkeling van Heythuysen kan dit verduidelijken.

Rond 1850 had de Heythuysense landbouw een nog hoofdzakelijk natuurlijk karakter. De overgrote meerderheid van de boeren produceerde primair

voor zelfvoorziening, dat wil zeggen productie en consumptie vonden binnen het eigen gezin plaats. Slechts enkele grotere boeren waren in staat een voortdurend en noemenswaardig surplus te produceren dat op de lokale of regionale markt werd aangeboden om het niet-agrarische deel van de eigen bevolking of in de nabijgelegen plattelandssteden te voorzien.

De geringe commercialisatie van de landbouw in deze tijd was zichtbaar in de gewoonte om pachten in natura, dat wil zeggen in goederen te betalen. Daarnaast zullen ongetwijfeld andere vormen van ruilhandel hebben bestaan, bijvoorbeeld tussen boeren en winkeliers, of in de vorm van naturalonen voor landarbeiders en naturabelastingen zoals hand- en spandiensten. De overwegende zelfvoorziening impliceerde tevens dat er een breed scala aan producten moest worden geteeld: naast rogge, haver, gerst, boekweit, tarwe en aardappelen ook vlas, hennep, peulvruchten, koolzaad en diverse voedergewassen; terwijl de veestapel, hoewel niet uitgebreid, toch een diverse samenstelling had: koeien, varkens, paarden, ossen, schapen, geiten en kippen. Ook de aanwezigheid van land- en veebezit onder landarbeiders en ambachtslieden en het bestaan van communale gronden verwijzen naar het natuurlijke karakter van de gemeenschap.

Hoewel mag worden verondersteld dat de landbouwers in Heythuysen rond 1850 er naar zullen hebben gestreefd om, door vergroting van de productie, hun inkomen te verhogen, waren er enkele knelpunten die een marktorientatie vooralsnog belemmerden. Als eerste moet het overwegen van het kleinbedrijf worden genoemd en het daarmee gepaard gaande gebrek aan kapitaal. Daar men, gezien de beperkte omvang van het bedrijf, vrijwel uitsluitend voor zichzelf kon produceren kwam er weinig ter markt. Er was dus geen inkomen dat weer kon worden geïnvesteerd om de productie te verhogen en aansluiting op een markt te zoeken; de productie bleef dientengevolge maar net voldoende om in de eigen behoefte te voorzien. In de tweede plaats bestond er een grote afhankelijkheid tussen akkerbouwopbrengst en de omvang van de veestapel. De veestapel kon niet worden uitgebreid zonder tegelijkertijd de veevoederproductie op de eigen akkers te verhogen. De akkerbouwopbrengsten echter werden grotendeels bepaald door de beschikbare hoeveelheid mest, met andere woorden door de omvang van de veestapel. De enige mogelijkheid om zonder hulp van buitenaf deze vicieuze cirkels te doorbreken was om het marktaandeel in de productie ten koste van de eigen consumptie te vergroten, of om door verhoging van de arbeidsinput de productie te intensiveren.

De bevolkingsgroei in de decennia na 1850 zorgde voor de doorbraak door een interne aanwas van arbeidskrachten: de verhoging van de arbeidsinput,

in de vorm van meewerkende familieleden had een intensivering van de productie tot gevolg.

In eerste instantie vond deze intensivering in de akkerbouw plaats, zowel omdat intensivering in deze sector het hoogste rendement gaf, alsook omdat uitbreiding van de veestapel enkel mogelijk was via de omweg van de akkerbouw.

In de jaren zestig nam de opbrengst per hectare, met name bij de granen, sterk toe. In de jaren zeventig werd deze productiestijging in de akkerbouw vertaald in een uitbreiding van de veestapel. Daar in diezelfde tijd een spoorweg voor verbindingen zorgde met de potentiële afzetmarkten, vooral in de industriecentra in België en Duitsland, en de prijzen voor landbouwproducten stegen, vormde deze tijd een gunstige periode voor de Heythuysense boeren: kalveren en boter vonden hun weg naar Brussel; varkens werden naar Duitsland geëxporteerd.

Hoewel tussen 1850 en 1880 bijna het hele (markt)inkomen van het landbouwbedrijf aan de veeteelt was te danken, bleef een vergaande specialisatie in deze sector nog onmogelijk. De nog steeds geringe kapitaalkracht van de meerderheid der boeren, alsmede de hoge prijzen voor akkerbouwproducten (dat wil zeggen ook voor veevoer) verhinderden vooralsnog de aankoop van veevoerders en de ontkoppeling van akkerbouw en veeteelt: de akkerbouw bleef derhalve een noodzakelijk onderdeel van de bedrijfsvoering.

Deze eerste fase van markt oriëntatie werd rond 1880 onderbroken door twee verschijnselen die een diepgaande invloed op de verdere ontwikkeling van de landbouw (en de Heythuysense gemeenschap in het algemeen) zouden hebben: de agrarische crisis en de werkgelegenheidsproblemen binnen de eigen gemeente. Door de aanvoer van goedkoop graan uit het buitenland, met name de Verenigde Staten, daalden op de Europese markt de graanprijzen. Deze prijsdalingen gingen aanvankelijk aan Heythuysen voorbij: de akkerbouw diende voornamelijk voor de eigen behoeftevoorziening en was dus onafhankelijk van de marktsituatie. Uiteindelijk zouden deze prijsdalingen juist een gunstig effect op de Heythuysense landbouw hebben doordat deze de mogelijkheden voor de aankoop van granen elders, als veevoer, verruimden met andere woorden een van de vicieuze cirkels, de band tussen akkerbouw en veeteelt, wisten te doorbreken. De prijsval in de granen weekte echter een kettingreactie los. Nederlandse akkerbouwers gingen van de verbouw van granen over op andere akkerbouwproducten en de veeteelt, waardoor ook in deze sectoren de markt tijdelijk overvoerd raakte: rond 1890 daalden de veeteelt prijzen.

Tegelijkertijd met de agrarische crisis trad de, tot dan toe vrij latente, werkloosheid in de gemeente aan het licht. Door de bevolkingsgroei in de decennia vóór 1880 en het wegvallen van de werkgelegenheid onder de landarbeiders nam de vraag naar arbeidsplaatsen toe; in hogere mate dan het aanbod. Deze discrepantie uitte zich in de eerste plaats in een, vanaf 1860, voortdurend toenemend vertrekoverschot. Toen na 1880, als gevolg van de prijsdalingen voor akkerbouwproducten ook de koop- en pachtwaarde van akkerland daalden, zagen vele werkzoekenden kans om via aankoop of pacht een eigen landbouwbedrijf op te zetten: tussen 1880 en 1900 werden ongeveer veertig nieuwe bedrijven gesticht door opsplitsing van bestaande boerderijen.

De derde manier waarop de slechte werkgelegenheidssituatie zich uitte was in een forse daling van de huwelijksfrequentie: veel huwelijken werden uit- of afgesteld omdat de partners geen zelfstandige economische basis konden vinden.

Deze daling van het aantal huwelijken had een vergaande invloed op de demografische ontwikkeling. Door deze daling nam ook het geboortecijfer sterk af en dit zorgde, tezamen met het vertrekoverschot, voor een stagnatie of zelfs lichte afname van het inwonertal in Heythuysen tussen 1880 en 1900. Toch werd in diezelfde periode het fundament gelegd voor een volledig marktgerichte landbouw. Naast de intensivering van de productie werden de eerste aanzetten tot specialisatie zichtbaar. In de akkerbouw verdwenen de 'mindere' producten zoals tarwe, vlas, hennep en gerst vrijwel volledig uit het productenpakket, terwijl het rogge-areaal werd ingekrompen ten gunste van de (commerciële) aardappelteelt.

In de veeteelt begon de pluimveehouderij, na 1895, de overige sectoren te overschaduwen. Na de eeuwwisseling begon ook de varkensmesterij sterk te groeien.

Voor deze ontwikkeling zijn drie oorzaken aan te wijzen. Ten eerste begonnen na 1890 de aardappelprijzen weer te stijgen, gevolgd in de tweede helft van de jaren negentig door de veeteelprijzen, wat specialisatie in deze sectoren bevorderde. Ten tweede maakten de blijvend lage prijzen voor granen de aankoop van veevoeders en daarmee specialisatie op de veeteelt mogelijk. Ten derde dwong de overheersende kleinschaligheid van de bedrijven tot specialisatie in arbeidsintensieve veeteeltsectoren, wilden deze bedrijven levensvatbaar blijven.

Deze specialisatie, alsmede de prijsstijgingen voor veeteeltproducten bewerkstelligden een algemene welvaartstoename binnen de landbouw in het eerste decennium van de 20e eeuw, zowel bij de kleine als de grote bedrijven.

Rond 1914 was de landbouw al in hoge mate marktgericht. De boerderijen werden steeds meer tot 'veredelingsbedrijven' waar aangekochte grondstoffen tot eindproducten werden omgezet.

W.J.M.J. RUTTEN

**VOLKSGENEESKUNDE IN
SOCIAAL-HISTORISCH PERSPECTIEF.
LIMBURG IN HET LAATSTE KWART VAN DE 19E EEUW.***

Inleiding

Sinds 1800 heeft de volksgeneeskunde voortdurend terrein verloren op de officiële geneeskunde. Het is echter nog onduidelijk hoe de volksgeneeskunde is verdrongen. Vragen dringen zich op als: welke groepen kwamen het eerst binnen het bereik van de medische professie? Welke waren de gebieden die het langst vasthielden aan de volksgeneeskunde? Welke factoren waren van invloed op de keuze tussen volksgeneeskunde en officiële geneeskunde? Enkele aspecten van deze vragen zal ik hier behandelen. Ik beperk mij tot Nederlands Limburg in het laatste kwart van de 19e eeuw, maar als dat zo uitkomt, zal ik een vergelijking trekken met andere gebieden in Nederland.

Bronnen

De volksgeneeskunde kon beschikken over een rijk arsenaal aan remedies. De bibliografie van Tielemans legt daarvan getuigenis af.¹ Tevens wordt echter duidelijk dat het verzamelde materiaal zelden informatie verschaft over de omvang van het gebruik van die remedies. Het is al moeilijk om een kwantitatief onderbouwd inzicht te krijgen van de officiële medische consumptie in de 19e eeuw, laat staan dat er statistieken zijn geproduceerd van het gebruik dat men in het verleden maakte van de volksgeneeskunde. Bij gebrek aan directe gegevens moeten wij ons behelpen met indirecte. Er bestaat een statistiek waaruit blijkt hoe vaak het voorkwam dat men géén gebruik maakte van een dokter, althans in de gevallen waarin de patiënt kwam te sterven. Nederland kent sinds 1865 een doodsoorzakenstatistiek en in het kader daarvan komen vanaf 1869 voor iedere Nederlandse gemeente gegevens beschikbaar omtrent het optreden van overlijdensgevallen van

* Bewerking van een referaat gehouden op 4 oktober 1986 in het Limburgs Volkskundig Instituut te Limbricht, ter gelegenheid van een studiedag over volksgeneeskunde, georganiseerd door het Postuniversitair Centrum te Hasselt-Diepenbeek (België).

¹ E. Tielemans (red.), *Volksgeneeskunde in Limburg. Een bibliografie*, Limbricht 1986.

personen die geen geneeskundige behandeling hebben genoten gedurende hun laatste ziekte. Mijn werkhypothese is dat in gevallen van sterfte zonder geneeskundige behandeling men heeft getracht om in eigen beheer zijn gezondheid te herstellen met gebruikmaking van de remedies van de volksgeneeskunde.²

Het statistische materiaal vertoont echter een paar zwakke plekken.³ Met name de Limburgse gegevens vertonen vanaf 1880 grote gebreken. Die van vóór 1880 zijn echter goed bruikbaar.

De erosie van de volksgeneeskunde

Ogenschijnlijk was zo'n honderd jaar geleden de volksgeneeskunde in Limburg haast onbedreigd in zijn bestaan. Naar de toestand van 1878 telde Nederlands Limburg slechts 46 dokters. Daarnaast hadden nog eens 46 Belgische en Pruisische geneeskundigen officieel toestemming gekregen om in de Limburgse grensgemeenten hun medische praktijk uit te oefenen. Met deze buitenlanders meegerekend was in Limburg aan het begin van het laatste kwart van de 19e eeuw één dokter beschikbaar voor iedere 2.600 inwoners. Limburg stak daarmee ongunstig af bij het landelijk gemiddelde van één dokter per 2.000 inwoners. De volksgeneeskunde had weinig concurrentie te duchten van de medische professie, die in Limburg zwak was vertegenwoordigd.

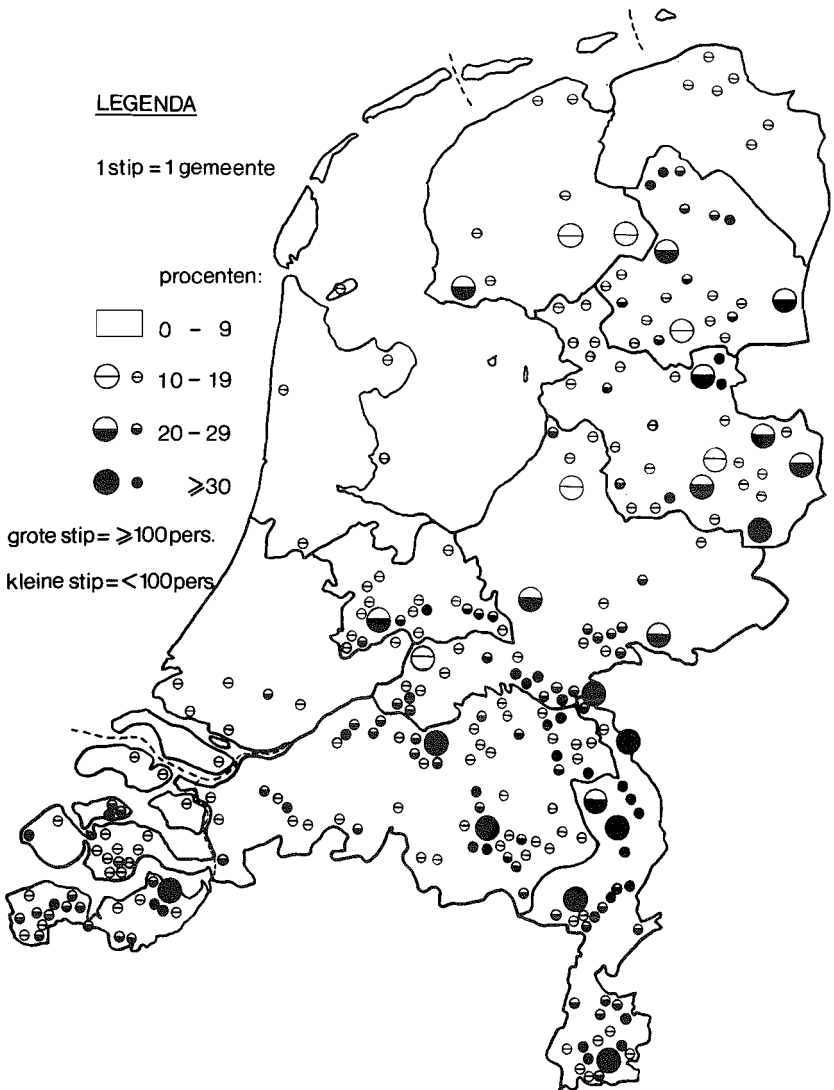
Desondanks kan men niet volhouden dat rond 1875 de volksgeneeskundige praktijken in het Limburgse overal vrij spel hadden. Het hangt er maar vanaf welk segment van de medische verzorging men in zijn onderzoek wenst te betrekken. Als wij kijken naar de medische verzorging van wat ik gemakshalve 'terminale' patiënten noem, dan blijkt dat verrassenderwijze meer dan 90% van de Limburgers die tussen 1875 en 1879 kwamen te overlijden, enige vorm van medische bijstand hadden genoten.

Slechts 8,4% van de overledenen had geen dokter aan het ziekbed gehad. Daarmee bleef Limburg iets boven het gemiddelde voor heel Nederland,

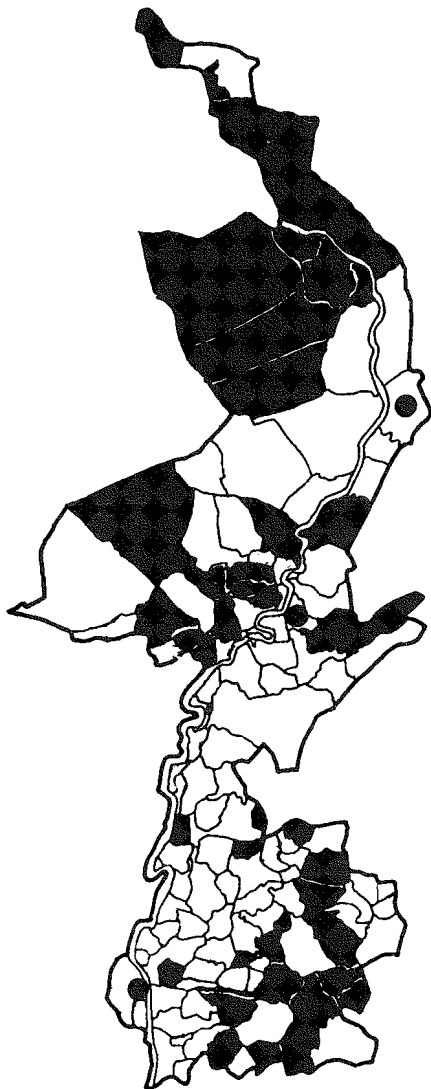
² Cf. F.B. Smith, *The people's health 1830-1910*, London 1979, pag. 418-419 en R. Lee, 'Medicalisation and mortality trends in South Germany in the early 19th century', in: A.E. Imhof (hrsg.), *Mensch und Gesundheit in der Geschichte*, Husum 1980, pag. 79-113, aldaar pag. 87.

³ Een uitvoerige bespreking van de kwaliteit van het bronnenmateriaal, in: W.J.M.J. Rutten, 'Mortaliteit en medicalisering. Een regionaal differentiële analyse van de sterfte zonder geneeskundige behandeling in Nederland (ca. 1870-1900)', *Holland* 17, 1985, afl. 2, pag. 131-160.

Afbeelding 1. Sterfte zonder geneeskundige behandeling in elke gemeente per 100 overledenen (exclusief levenloos aangegevenen). Gemiddelde 1875/1879.

Afbeelding 2. Limburgse gemeenten met 10 of meer gevallen van sterfte zonder geneeskundige behandeling per 100 overledenen (1875/1879).

dat stond op 5,3%. Maar in vergelijking tot sommige provincies in het oosten van het land, zoals Drenthe (15,8%) en Overijssel (11,6%), was de frequentie van de sterfte zonder geneeskundige behandeling hier niet extreem groot. Uit deze gegevens leid ik af dat rond 1875 de volksgeneeskunde al een belangrijk gedeelte van zijn terrein had prijsgegeven. In de meeste Limburgse gezinnen had de dokter toen reeds zijn entree gemaakt, zeker als het ging om patiënten die in levensgevaar verkeerden.

Het geografische patroon

In de randgewesten, zoals Limburg, was de ontwikkeling niet zo snel gegaan als in de kustprovincies. De regionale verschillen in het verloop van het medicaliseringsproces treden scherp naar voren als men de sterfte zonder medische behandeling op gemeentelijk niveau bestudeert. Op afbeelding 1 staan alle gemeenten ingetekend waar respectievelijk 10, 20 en meer dan 30% van de overledenen geen behandeling van een dokter had gekregen. In de kustprovincies zien wij bijna geen gemeenten die boven de grens van 10% uitkomen, maar de landgewesten zijn er mee bezaaid. Mijn interpretatie van het kaartbeeld luidt als volgt: de medicalisering begon in Holland, het kloppend hart van Nederland en de bakermat van veel vernieuwingen, verspreidde zich daar vandaan alras over de noordelijke zeegebieden en drong met een zekere vertraging door in de randgewesten in het oosten en zuiden des lands. Ik weet dat ik mij nu op glad ijs begeef, want het is moeilijk een verspreidingskaart adequaat te duiden als men slechts een onvolledige kennis heeft van de oorsprong en de richting van het veranderingsproces.⁴ Het hangt af van het vinden van extra informatie in historische bronnen of ik mijn hypothese kan handhaven.

Kijken wij nu in het bijzonder naar onze provincie. In Limburg hadden 36 van de 125 gemeenten een sterfte zonder medische behandeling van 10% of meer. In de categorie van 10 tot 20% vielen 9 gemeenten, in die van 20 tot 30%, 12, in de groep van 30 tot 40%, 6 gemeenten en de categorie 40% en meer telde 9 gemeenten. Voor wie geïnteresseerd is in records: Meerlo spande de kroon met 56%, op de voet gevolgd door Wanssum met 52%. Het

⁴ J.J. Voskuil, 'De beperkingen van de geografische methode', *Volkskundig Bulletin* 10, 1984, afl. 2, pag. 111-125; J.J. Voskuil, 'Volkskundliche Karten und das Rekonstruieren kultureller Prozesse; am Beispiel einer Karte des Brotkonsums in den Niederlanden um 1910', in: H.L. Cox und Günter Wiegelmann (hrsg.), *Volkskundliche Kulturraumforschung heute*, Münster 1984, (*Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland*, H. 42), pag. 113-127.

nationale record werd overigens gevestigd in Brabant. Oerle (bij Eindhoven) had 72%.

Gaan wij de spreiding na van deze 36 Limburgse gemeenten, dan ontwaren wij drie clusters (zie afbeelding 2). Het eerste omvat het uiterste noorden van de provincie (Mook en Middelaar, Gennep en Bergen) en daarbij sluit aan een groot gedeelte van de Peel (Venray, Horst, Sevenum, Broekhuizen, Meerlo en Wanssum). Een tweede cluster ligt in de wijde omtrek van Roermond, in hoofdzaak op de linker oever van de Maas (Beesel, Neer, Haelen, Horn, Baexem, Heel en Panheel, Ittervoort, Thorn, Hunsel, Nederweert, Melick en Herkenbosch). Een derde cluster ligt in het oostelijke gedeelte van Zuid-Limburg (Brunssum, Heerlen, Simpelveld, Bocholtz, Wittem, Slenaken, Mheer, Margraten, Wijlre, Klimmen). Al deze gemeenten behoorden tot het platteland. Deze uitkomst stemt overeen met berichten dat op het platteland de bevolking zeer dikwijls zijn toevlucht nam tot 'kwakzalversmiddelen'.⁵ Om echter te voorkomen dat ik het beeld oproep van de traditionele achterlijkheid van het platteland, haast ik mij er op te wijzen dat juist ook op het platteland al rond 1875 in veel gemeenten minder dan 10% van de overledenen geen medische bijstand had gekregen. Niet alleen in de steden maar ook op grote delen van het platteland had de volksgeneeskunde een stap terug gedaan, zo luidt mijn interpretatie.

Van de andere kant moet men de zaak niet overdrijven. Ik waarschuw er voor dat de cijfers die ik zojuist heb gepresenteerd een overdreven beeld geven van de erosie van de volksgeneeskunde. Men kan moeilijk volhouden dat patiënten die komen te overlijden, representatief zijn voor de algemene patiëntenpopulatie. Het is aannemelijk dat men eerder was geneigd een dokter te hulp te roepen wanneer de patiënt in levensgevaar verkeerde dan wanneer de ziekte zich niet zo ernstig liet aanzien. Laten wij ons daarom niet blind staren op de cijfers. Het gaat niet zozeer om de absolute waarden van de cijfers, maar om de relatieve verschillen ertussen. Wat men ook niet uit het oog mag verliezen, is dat er geen waterdichte schotten bestonden tussen de officiële en de volksgeneeskunde. Zo sluit ik niet uit dat in sommige gevallen de patiënt onder behandeling stond van een geneeskundige en tegelijkertijd daarnaast gebruik maakte van volksgeneeskundige remedies. De overgang van de volksgeneeskunde naar de officiële geneeskunde was geen radicale omwenteling, maar een geleidelijk proces, waarbij de volksgeneeskunde telkens een klein stukje van zijn terrein moest prijs geven. Ik spreek daarom opzettelijk van het verdringen en niet van het verdwijnen

⁵ *Verslagen betreffende den oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland*, II, Utrecht t/m Limburg, 's-Gravenhage 1908, pag. 365.

van de volksgeneeskunde. De kennis van volksgeneeskundige remedies ging niet meteen verloren, maar kreeg in de praktische zorg voor de gezondheid een andere, meer marginale functie ter ondersteuning van de officiële geneeswijzen.

Op grond van mijn gegevens trek ik nu alvast een paar conclusies:

1. De verdringing van de volksgeneeskunde en de opkomst van de officiële geneeskunde was een proces met een regionaal gedifferentieerd verloop. In dit verband is de economisch-geografische scheidslijn tussen de zee- en de landgewesten van grotere betekenis geweest dan die andere breuklijn die over Nederland loopt, namelijk de breuklijn tussen 'Rome en de Reformatie'. Op het eerste oog is men misschien geneigd te denken dat de katholieke volksdevotie een grote verdragingsfactor was in het medicaliseringsproces. De katholieke kerk immers leerde de gelovigen te vertrouwen op de beschermheiligen.⁶ Daar komt nog bij dat op het Limburgse platteland de verpleging van zieken in handen was van rooms-katholieke zusters,⁷ die soms door medici als hun concurrenten werden beschouwd.⁸ Het klopt wel dat de katholieke provincies een zekere verdraging hadden opgelopen ten opzichte van de zeegewesten, maar die achterstand was zeker niet groter dan in vergelijkbare protestantse landgewesten, waar sinds de Reformatie de heiligencultus was uitgebannen. Het verdragende effect van de katholieke devotie op het medicaliseringsproces zou ik dan ook willen relativeren.

2. Mijn tweede conclusie heeft betrekking op de dynamiek van plattelandsamenlevingen in het pre-industriële tijdperk. Robert Lee heeft in 1981 de stelling geponeerd dat zolang in de rurale economie het gezinsbedrijf nog overheerste, een van bovenaf gestuurde gezondheidspolitiek gedoemd was te mislukken.⁹ In zo'n *peasant-economy* was van oudsher de zorg voor de zieken en de ouden van dagen een sociale verplichting van het gezin, die werd gezien als een tegenprestatie voor de onbetaalde arbeid die men in het gezinsbedrijf had verricht. De medicalisering botste met het cultuurpatroon van de *peasant-economy* door de traditionele zorgfunctie van het gezin uit te

⁶ Cfr. J.F.R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940*, Assen 1980, pag. 247; Cfr. A.E. Imhof, *Die Ermittlung regionaler Verhaltensweisen als Aufgabe der Geschichte kollektiver Mentalitäten*, in: Cox und Wiegmann (hrsg.), a.w., pag. 85-112, aldaar pag. 104.

⁷ Verslagen der landarbeiders, t.a.p.

⁸ J. Léonard, 'Femmes, religion et médecine. Les religieuses qui soignent en France au XIXe siècle', *Annales-E.S.C.* 32, 1977, pag. 887-907.

⁹ R. Lee, 'Family and Modernisation: the peasant family and social change in nineteenth century Bavaria', in: R. Evans and W.R. Lee (eds.), *The German family. Essays on the social history of the family in 19th and 20th century Germany*, London 1981, pag. 84-91, 99-101, 109-110.

hollen. Om die reden, zegt Lee, hielden de boeren hardnekkig vast aan de gewoonte om de zorg voor zieke gezinsleden in eigen handen te houden en te vertrouwen op de volksgeneeskunde. Welnu, rond 1870 vertoonde het Limburgse platteland nog in sterke mate de trekken van een *peasant-economy*.¹⁰ Desondanks was op het gebied van de gezondheidszorg reeds een belangrijke verandering op gang gekomen, want in de meeste gezinnen had de dokter reeds zijn intrede gedaan. Een rurale economie waarvan het gezinsbedrijf de spil was, was – denk ik – minder statisch dan historici soms beweren.

Leeftijdspatroon

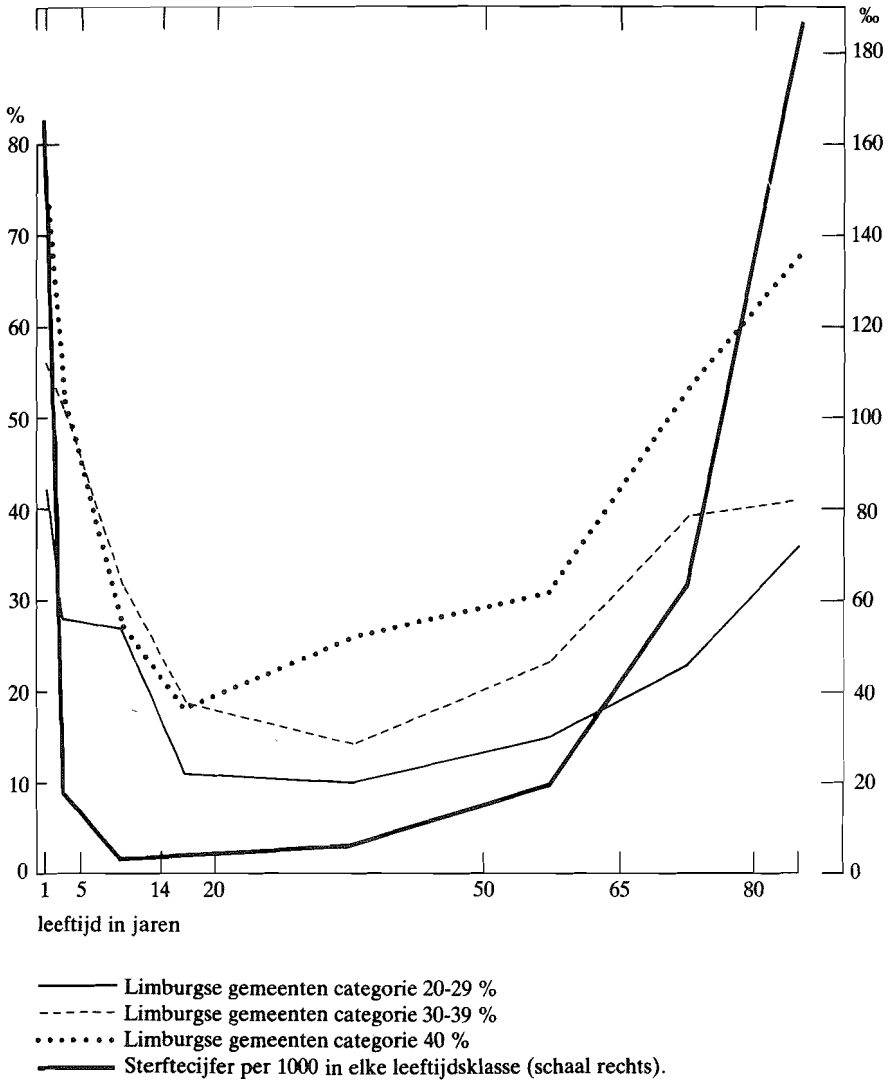
Tot nu toe heb ik gesproken over de regionale verschillen in het medicaliseringsproces, maar daarmee kan men niet volstaan. Immers, voor het bepalen van de functie van een cultuurelement binnen een bepaalde gemeenschap is het belangrijk te weten of het te onderzoeken element - hier de volksgeneeskunde - door de hele gemeenschap werd gedragen of door bepaalde sociale groepen, door bepaalde leeftijdsgroepen of door een bepaalde sexe.¹¹ Ik beperk mij hier in hoofdzaak tot de leeftijdsgroepen en terloops zullen ook de sociale groepen ter sprake komen.

De keuze tussen officiële en volksgeneeskunde werd niet alleen bepaald door de regio waar men woonde, maar ook door de leeftijd van de patiënt. Tabel I laat zien hoe groot op elke leeftijd de kans was op geneeskundige behandeling. Volwassenen hadden meer kans op geneeskundige behandeling dan jonge kinderen en ouden van dagen. Globaal vertonen Nederland en Limburg hetzelfde patroon. Zuigelingen hebben de hoogste sterfte zonder medische behandeling. Naarmate de kinderen ouder werden, kwam het steeds minder voor dat ze medische verzorging moesten ontberen. De laagste cijfers voor Limburg vinden wij bij de jeugd van 15 tot 20 jaar, voor Nederland echter bij de volwassenen vanaf 20 jaar. Vanaf het 50e jaar beginnen de cijfers weer toe te nemen. Een secundair maximum zien wij ontstaan bij de hoogbejaarden. De ongelijkheid naar leeftijd in de sterfte zonder medische behandeling treedt nog veel geprononceerder naar voren in afbeelding 3. Daarin onderscheid ik drie categorieën gemeenten, al naar

¹⁰ J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, Wageningen 1985, pag. 238-245.

¹¹ Cf. H.L. Cox, 'Het sociologisch aspect in de thematische cartografie. Een theoretische bijdrage over de grenzen en mogelijkheden ervan in de volksgeneeskunde', *Volksgeneeskunde* 70, 1969, afl. 2, pag. 168-182, aldaar pag. 170.

Afbeelding 3. Overleden zonder geneeskundige behandeling per 100 overledenen (schaal links). Limburg 1875/1879. Sterfte per 1.000 levenden in elke leeftijdsklasse. Nederland 1895/1904 (schaal rechts, stippellijn).

gelang het niveau van de sterfte zonder medische behandeling; gemeenten van 20 tot 30%, van 30 tot 40% en 40% en meer. Het verschil tussen de leeftijdsgroepen beloopt in het meest extreme geval meer dan 50%. Het patroon dat men kan waarnemen in de leeftijds specifieke cijfers van de sterfte zonder medische behandeling interpreteer ik als de weerspiegeling van het medicaliseringsproces. Volwassenen raakten het eerst betrokken bij het medicaliseringsproces, met in hun voetspoor de oudere jeugd. De bejaarden volgden daarna, terwijl de medicalisering van kinderen beneden één jaar met de meeste vertraging werd gerealiseerd. De uiterste leeftijdsgroepen bleven dus het langst aangewezen op de volksgeneeskunde. Kennelijk was de medicalisering van de uiteinden van het menselijk leven moeilijker tot stand te brengen dan die van de tussenliggende fasen.

Hoe komt het nu dat de medische professie tot sommige leeftijdsgroepen eerder en gemakkelijker toegang kreeg dan tot andere? Het achterwege blijven van geneeskundige behandeling hield in de eerste plaats verband met sociaal-economische factoren.¹² De grote armoede waarin vele gezinnen verkeerden, bracht met zich mee dat men het zich niet kon permitteren een dokter te laten komen. Het blijkt echter dat sterfgevallen zonder medische behandeling niet het meest voorkwamen onder de allerarmsten. Er zijn aanwijzingen dat juist de gezinnen die net boven de armoedegrens leefden, geneeskundige verzorging moesten ontberen.¹³ In het jaarverslag van het Geneeskundig Staatstoezicht over 1876 lezen wij bijvoorbeeld dat te Venray juist de patiënten die niet tot de eigenlijke armen behoorden, geen medicus consulteerden uit vrees voor een hoge rekening.¹⁴ Zij waren aangewezen op de volksgeneeskunde. De echte paupers daarentegen konden een beroep doen op gratis geneeskundige behandeling van de armbesturen, terwijl op het platteland van Zuidoost-Limburg het ook wel voorkwam dat de boeren de kosten van geneeskundige hulp droegen voor hun landarbeiders.¹⁵

Gebrek aan financiële middelen kan echter niet verklaren waarom de gevolgen daarvan juist op kinderen en bejaarden werden afgewenteld. Het verzuim van geneeskundige verzorging van kinderen heeft destijds de medici danig beroerd. Sommigen waren er van overtuigd dat er sprake was van pure

¹² J.H. Starmans, *Verloskunde en kindersterfte in Limburg. Folklore, geschiedenis, heden*, Amsterdam-Maastricht 1930, pag. 148-149.

¹³ Zie W.J.M.J. Rutten, 'Ongelijke behandeling binnen het gezin. Een onderzoek naar de leeftijdsverschillen in de kans op geneeskundige hulp in Nederland (ca. 1870-1900)', *A.A.G.-Bijdragen* 28, 1986, pag. 245-265.

¹⁴ *Jaarverslag van het Geneeskundig Staatstoezicht*, 1876, pag. 335.

¹⁵ Verslag der landarbeiders, t.a.p.

opzet. Ouders probeerden de dood van zieke kinderen te bespoedigen door ze geneeskundige hulp te onthouden. Immers, de ouders die lid waren van een begrafenisfonds, incasseerden een uitkering van 8 tot 10 gulden, al naar gelang de leeftijd van het kind en de klasse waarin men was verzekerd.¹⁶ Moeders die geen dokter lieten komen, maar hun eigen remedies beproefden om een ziek kindje beter te maken, maakten zich verdacht. Door zulke redeneringen werd de volksgeneeskunde in de criminele sfeer getrokken. Om te begrijpen waarom de kans op geneeskundige behandeling ongelijk was verdeeld, moeten wij niet zoals sommige dokters van toen de nadruk eenzijdig leggen op het verzuim van geneeskundige hulp bij kinderen. Wij moeten het hele spectrum van alle leeftijdsgroepen in beschouwing nemen. Laten wij nog eens naar de vorige figuur kijken. De curve volgt in grote trekken de baan van de leeftijdspecifieke sterftetekansen zoals die in de 19e eeuw golden. Ik denk dat de medische professie eerder toegang kreeg tot de volwassenen doordat zij betere overlevingskansen hadden. Ik zal mij nader

Tabel I. Sterfte zonder geneeskundige behandeling naar de leeftijd in Nederland en in Luxemburg, 1875-1879.
Aantal overledenen zonder geneeskundige behandeling per 100 overledenen (exclusief levenloos aangegeven).

leeftijd	Nederland	Limburg
0- 1	8.3	11.1
1- 4	5.4	9.0
5-14	3.5	6.9
15-19	2.3	3.4
20-49	2.0	4.1
50-64	3.1	6.4
65-79	4.7	9.4
80-	6.3	9.7

Bron: *Vijfjarig overzicht van de sterfte naar de leeftijd en de oorzaken van de dood in elke gemeente van Nederland*. Uitgegeven door het Departement van Binnenlandse Zaken, 's-Gravenhage 1882.

¹⁶ 'Eerste verslag der commissie voor het onderzoek van den invloed der begrafenisfondsen op de kindersterfte in Nederland', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 16, 1880, afl. 24, pag. 357-377.

verklaren. Het probleem van de medici in de 19e eeuw was dat zij curatief tot weinig in staat waren. Het arsenaal van medische therapieën was rijk geschakeerd, maar - zo denken medisch-historici er nu over - nauwelijks effectief. Het was daarom in die tijd heel moeilijk de mensen over te halen in geval van ziekte een dokter te hulp te roepen. De ervaring leerde dat dokters weinig succes hadden. De lagere sociale klassen, vooral die op het platteland, waren niet van de overtuiging af te brengen, dat 'aan zieke oude mensen en kinderen toch niets te doen is'. Soms beproefde men zijn geluk en werd een arts te hulp geroepen. Zodra duidelijk werd dat spoedig herstel uitbleef, zag men van verdere doktershulp af. Bijzonder weinig vertrouwen had men in het vermogen van dokters om kinderen beter te maken. Het geringe vertrouwen in de kindergeneeskunde kwam mede voort uit de onbekendheid bij vele ouders met de werkwijze van een dokter. De volgende uitspraken zijn daarvan een illustratie. 'De schaapjes kunnen immers toch niet vertellen wat hun scheelt?' En heel treffend is ook: 'Zij (de kinderen) hebben geen luikje in het lijf, waar dokters achter kunnen kijken, dus die moeten er ook maar naar raden'.¹⁷

Bij personen van circa 15 tot 65 jaar lag de zaak echter iets anders. Om te beginnen waren zij de belangrijkste kostwinners. Als zij ziek werden, viel de bron van inkomsten weg. Alles werd in het werk gesteld om een spoedige genezing te bevorderen. In zijn beschrijving van het oude Kempenland rond 1930 merkt Barentsen¹⁸ op dat alle zieken, van jong tot oud, konden rekenen op een liefderijke verzorging door hun huisgenoten, 'maar voor half-volwassenen en voor jonge volwassenen, wier dood een grote leemte zou achterlaten, worden de zorgen verdubbeld'. Omdat men geen middel onbeproefd wilde laten, werd ook de hulp van een dokter ingeroepen.¹⁹ De behandeling van volwassenen had doorgaans meer succes, niet omdat de therapie beter was, maar doordat de volwassenen nog in de kracht van hun leven waren en over een betere weerstand beschikten. In vergelijking tot kinderen en bejaarden hadden zij een grotere kans een ziekte te overleven. De genezing kwam op het krediet van de dokter te staan, niet helemaal terecht natuurlijk, maar de omstanders legden nu eenmaal het verband tussen het herstel van de patiënt en de medische behandeling die hij had

¹⁷ Idem, pag. 363.

¹⁸ P.A. Barentsen, *Het oude Kempenland. Een proeve van vergelijking van organisme en samenleving*, z.p. 1935, pag. 116.

¹⁹ Cfr. J.F.R. Philips, a.w., pag. 253-254.

ontvangen.²⁰ Zo is in de loop van het medicaliseringsproces in ideaal-typische zin een onderscheid ontstaan tussen twee soorten patiënten, aan de ene kant die voor de dokter, dat waren de volwassen mannen en vrouwen in de bloei van hun leven, en aan de andere kant die voor de volksgeneeskunde, namelijk jonge kinderen en bejaarden. Er zijn aanwijzingen dat sommige dokters zich bij die verdeling neerlegden. Ze vermeden de groepen met de grootste sterftetekansen. In Frankrijk konden in het begin van de 19e eeuw ouders soms eerst na lang zoeken een dokter vinden die bereid was een ziek kindje onder behandeling te nemen.²¹ En in de Limburgse Mijnstreek toonden volgens een door de Volkenbond in 1927 gehouden enquête vele fondsartsen te weinig belangstelling voor de ziekten van zuigelingen, hetgeen één van de redenen was waarom moeders veel te lang wachtten met het inroepen van deskundige hulp wanneer hun baby's ziek werden.²²

Conclusie

In mijn betoog heb ik getracht duidelijk te maken dat het verdringen van de volksgeneeskunde en de opkomst van de officiële geneeskunde een proces was met een gedifferentieerd verloop. De timing van het medicaliseringsproces verschilde al naar gelang de regio, de sociale klasse en de leeftijdsgroep. In het licht van deze uitkomst zou ik de volkskundigen er op willen attenderen dat de relictten van de volksgeneeskunde door een filter zijn gegaan; een filter dat de remedies heeft doorgelaten die werden gebruikt a) op het platteland van de randgewesten, door b) de lagere sociale milieus, ter bestrijding van c) ziekten en kwalen van kinderen en ouden van dagen. Het filter heeft echter de rest van de volksgeneeskunde niet doorgelaten. Ik denk dat de remedies van het proletariaat in de steden en de remedies die betrekking hebben op de ziekten van volwassenen, althans de relictten daarvan, veel schaarser zijn vertegenwoordigd. Ik zou dan ook willen voorstellen om volksgeneeskundige remedies zoveel mogelijk door te lichten op hun sociaal-historische context.

De volksgeneeskunde van nu is dus geen weerspiegeling van de volksgeneeskunde van toen. Remedies zijn verloren gegaan doordat ze in de zeef van de medicalisering zijn achtergebleven. En dan heb ik het nog niet gehad over de remedies die in onbruik zijn geraakt doordat de ziektes waarop zij

²⁰ L. Clarkson, *Death, disease and famine in pre-industrial England*, Dublin 1975, pag. 106-107.

²¹ J. Gélis, M. Laget et M.F. Morel, *Entrer dans la vie*, Paris 1978, pag. 191.

²² J.H. Starmans, a.w., pag. 408.

van toepassing waren, hier niet meer voorkomen. Ik denk aan pest, cholera, pokken etc. Zoals de volkskundige niet kan volstaan met relictonderzoek, omdat relictten een vertekend beeld geven van de actuele volksgeneeskunde - er worden in de volksgeneeskunde immers nieuwe remedies uitgevonden - zo ook kan de historicus niet blind varen op relictonderzoek, omdat zoveel remedies in de loop der tijden zijn verdwenen of in een heel andere context zijn terecht gekomen. Een verantwoorde historische reconstructie van vroegere vormen van volksgeneeskunde dient in belangrijke mate te berusten op het onderzoek van archivalia en andere historische bronnen.

DE BESTUURLIJKE ELITE VAN HEERLEN 1890 – 1930

Inleiding

In 1984 schreven de sociologen Dronkers en Stokman dat er in Nederland nauwelijks sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar elites werd gedaan en dat de publieke belangstelling voor dergelijk onderzoek gering was.¹ Inmiddels heeft de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging een congres gehouden over elites.² In de inleiding op het congresverslag concludeert Schijf dat er sinds 1984 in deze situatie nauwelijks verandering is opgetreden. Hij signaleert nog steeds een geringe belangstelling voor elite-onderzoek bij sociologen en politicologen.³ De publieke belangstelling voor elites is eveneens niet erg groot.⁴ Onder historici is echter een groeiende belangstelling voor elite-onderzoek waar te nemen, getuige het groot aantal studies dat in de laatste jaren over dit onderwerp is gepubliceerd.⁵ Wat echter opvalt is dat de belangstelling nog steeds hoofdzakelijk uitgaat naar het 17de en 18de eeuwse regentenpatriciaat. Onderzoek naar de 19de en zeker de 20ste eeuw wordt nog maar sporadisch aangevat, alhoewel zich op dit gebied een kentering aankondigt.⁶

¹ Dronkers, J. en Stokman, F.N., Verantwoording, in: *Nederlandse elites in beeld. Recruitering, samenhang en verandering*, red. Dronkers, J. en Stokman, F.N., Deventer, Mens en Maatschappij, boekaflevering, jrg. 59, 1984, pag. 7. Zie ook in dezelfde bundel: Fennema, M. en Schijf, H., Netwerkonderzoek onder Nederlandse elites, pag. 9-26.

² Najaarsconferentie 'Permanente elites?', georganiseerd door de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging en gehouden in Amsterdam op 27 november 1987.

³ Het Nederlandse sociologische en politicologische elite-onderzoek richt zich momenteel vooral op elites binnen de zuilen en op de maatschappelijke herkomst van parlementariërs en andere politici (Fennema, M. en Schijf, H., Netwerkonderzoek onder Nederlandse elites, in: *Nederlandse elites in beeld*, o.c., pag. 17). Daarnaast moet worden opgemerkt dat er met name in Amsterdam sociologen zijn die zijn geïnteresseerd in historisch elite-onderzoek. Bijvoorbeeld: Bruin, K., *Een herenwereld ontleed*, Publikatiereeks Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1980. Van den Bosch, D., Aristocratische levensvormen, in: *De Gids*, vol. 142, no. 5, 1979.

⁴ Schijf, H., *Elite-onderzoek in Nederland*, paper voor NSAV-conferentie 'Permanente elites?', pag. 4.

⁵ Een overzicht van de stand van zaken wordt gegeven in de bundel: *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit*, hrsg. von Schilling, H. und Diederiks, H., Köln/Wien, Böhlau 1985.

⁶ Zie Bos, Nick, *De 'deftige lui'*. Elites in Maastricht tussen 1850 en 1890, in: *Tijdschrift*

Wat laatstgenoemde studies gemeen hebben, is dat ze hun aandacht richten op veranderingen in de structuur en de samenstelling van de stedelijke elite in de tweede helft van de 19de eeuw. Verantwoordelijk voor het doorbreken van de onbeweeglijke sociale verhoudingen zijn vooral de industriële en de daarmee gepaard gaande demografische ontwikkelingen. We zien het grootgrondbezit, als basis van macht en prestige, in belang afnemen.⁷ Naast de traditionele elite, die bestond uit kooplieden, bankiers, assuradeurs, notarissen, hoge ambtenaren en renteniers, ontstond een nieuwe industriële elite.⁸ Dit wil echter niet zeggen dat deze groep nieuwkomers het voor het zeggen kreeg. In Amsterdam bleef de traditionele commercieel-financiële elite, die op sociaal gebied de toon aangaf, een gesloten bolwerk.⁹ Zien we in Amsterdam een duidelijke scheiding ontstaan in de maatschappelijke bovenlaag, in Maastricht, Twenthe en de Zaanstreek daarentegen heeft zich een meer harmonieuze ontwikkeling voltrokken. Daar is de nieuwe elite voor een belangrijk deel samengesteld uit de oude elite.¹⁰ In samenhang met het bovenstaande zijn er op bestuurlijk gebied eveneens veranderingen waar te nemen. Als gevolg van een toenemende behoefte aan academisch gevormde arbeid dringen in toenemende mate intellectuele en vrije beroepsgroepen door in de bestuurlijke elite.¹¹

Een algemeen verschijnsel is dat de nieuwkomers veelal van buiten afkomstig zijn. Desondanks waren er in Maastricht binnen de maatschappelijke bovenlaag geen tegenstellingen aan te wijzen.¹² Ook in Amsterdam was er 'geen ruimte voor de veronderstelling dat er in geografische zin sprake zou zijn van 'gevestigden' en 'buitenstaanders'.¹³ De ontwikkelingen in de Mijnsreek stroken ogenschijnlijk niet met dit beeld. Er zijn aanwijzingen te over dat de toename van het 'vreemde element' voor de nodige spanningen heeft gezorgd. Zo riep in 1910, tijdens een bijeenkomst te Geleen, de voorzitter van de Heerlense Katholieke Kiesvereniging de aanwezigen op zich aan een te sluiten omdat het gevaar bestond dat de autochtone bevolking

voor *Sociale Geschiedenis*, jrg. 12, no.1, 1986. De Vries, Boudien, *Electoraat en elite, sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895*, Amsterdam 1986. Ook het themanummer van het tijdschrift 'Ons Amsterdam', no. 36 (1984), gaat over de 19de en 20ste eeuwse elites.

⁷ Van den Bosch, geciteerd bij Bos, o.c.

⁸ De Vries, o.c., pag. 136, 137. Zie ook: De Jonge, J.A., Delft in de 19de eeuw. Van stille nete plaats tot centrum van industrie, in: *Economisch Historisch Jaarboek* 37 (1974).

⁹ De Vries, o.c., pag. 136, 137. Hetzelfde zag men in Delft gebeuren.

¹⁰ Bos, o.c., pag. 81.

¹¹ Bos, o.c., pag. 54.

¹² Bos, o.c., pag. 80.

¹³ De Vries, o.c., pag. 100.

geheel onder de voet zou worden gelopen door de 'vreemden': 'In Heerlen is de oorspronkelijke bevolking geheel verdwenen in de grote toename der vreemden; de vreemden geven er de toon aan'.¹⁴ Deze en vergelijkbare voorbeelden van verbale krachtpatserij zouden in latere jaren heel wat keren worden herhaald. Men was zo overtuigd van de waarheid er van dat een oproep in 'De Limburger' om eerst een ernstig onderzoek in te stellen naar de feitelijke juistheid van deze uitspraken, niet werd opgevolgd.¹⁵ Toch zou een dergelijk onderzoek op zijn plaats zijn geweest. In 1913 viel reeds een uitspraak te noteren die lijnrecht inging tegen de genoemde opvattingen. Tijdens de toenmalige gemeenteraadsverkiezingen zegt de uit Leiden afkomstige vrouwenarts Meuleman, gevraagd naar zijn kennis van Heerlen, dat hij weet dat het bestuur van de Katholieke Kiesvereniging voor het grootste deel uit oud-Heerlenaren bestaat en dat deze dus de macht hebben en kunnen doen wat zij willen.¹⁶

Deze twee elkaar tegensprekende citaten roepen de nodige vragen op. Wie heeft er nu gelijk? In meer algemene termen willen we weten welke invloed de industrialisering van de Mijnstreek heeft gehad op de samenstelling en de structuur van de elite. De term elite wordt gewoonlijk gedefinieerd als een groep personen die in ongeacht welke stratificatie hoog scoort,¹⁷ op politiek, economisch en sociaal-cultureel gebied. In deze studie zijn we vooral geïnteresseerd in die groep personen die macht en invloed uitoefenen op bestuurlijk gebied. Deze groep zullen we in het navolgende de bestuurlijke elite noemen.¹⁸ Het criterium aan de hand waarvan deze groep wordt samengesteld is het aantal uitgeoefende bestuursfuncties.¹⁹ De hoeveelheid macht en

¹⁴ Limburgsche Aankondiger, geciteerd bij Goltstein, Jos, Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel XXXI, 1986, pag. 32 en 33. In dit artikel wordt ingegaan op het ontstaan van het Limburgs chauvinisme en de rol die de Limburgse Liga daarin heeft gespeeld.

¹⁵ Goltstein, o.c., pag. 59. Hier wordt een artikel aangehaald waarin de oprichting van de Limburgse Liga wordt besproken.

¹⁶ Knipselarchief SHC, no. 29385 en 29386.

¹⁷ *Bulletin Werkgroep 'Elites'*, jrg. 1, no. 1, 1978.

¹⁸ Ook zo genoemd door Bos, o.c., Kooijmans, L., *Onder regenten: de elite in een Hollandse stad: Hoorn 1700-1780*, Amsterdam 1985, pag. 12, Prak, M., *Gezeten burgers: de elite in een Hollandse stad: Leiden 1700-1780*, Amsterdam 1985, pag. 10 en De Jong, J.J., *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad: Gouda 1700-1780*, Amsterdam/Dieren 1985, pag. 12, spreken over politieke elite, dit wil zeggen de groep die de belangrijkste functies uitoefent.

¹⁹ Duffhues, T. en Felling, A.F. hebben in hun artikel De Katholieke Zuilelite van 1945 tot 1980: een netwerkanalytische verkenning, in: *Nederlandse elites in beeld*, o.c., de bestuurselite samengesteld aan de hand van vier criteria (d1, d2, 2-rush en cliques). In de studie 'Bewegende patronen'. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organi-

invloed die een lid van de bestuurlijke elite kan uitoefenen hangt, zo luidt de veronderstelling, nauw samen met het aantal uitgeoefende bestuursfuncties. Een groot aantal functies betekent een groot aantal communicatiekanalen waardoor de mogelijkheid om invloed uit te oefenen toeneemt.²⁰ Hierbij hebben wij de onderscheiding die binnen een bestuur kan worden gemaakt tussen voorzitter, secretaris, penningmeester of gewoon lid buiten beschouwing gelaten.

De hier bedoelde bestuurlijke functies werden in 1890 uitgeoefend in 15 besturen en in 1920 en 1930 in respectievelijk 47 en 46 besturen. Bij de samenstelling van de groep besturen is er naar gestreefd een zo breed mogelijk bestuurlijk terrein te bestrijken. De bestuurlijke werkzaamheden van de geselecteerde besturen hebben vooral betrekking op de gemeente Heerlen.²¹ Bij de samenstelling van de groep is vooral gebruik gemaakt van de 'Verslagen van de Toestand der Gemeente Heerlen'. Daarnaast zijn ook diverse jaarboeken, jaarverslagen en jubileumuitgaven gebruikt. In de gevallen waar het noodzakelijk was om de samenstelling van een bestuur te completeren, is aanvullend archiefonderzoek verricht.

Van de personen die de bestuurlijke functies hebben uitgeoefend zijn de geboorteplaats, religie en beroep in het bevolkingsregister van Heerlen opgezocht. Aan de hand van deze variabelen zullen we nagaan in hoeverre er sprake is geweest van verschuivingen binnen de bestuurlijke elite. Hiermee kunnen we ook de vraag beantwoorden in hoeverre het autochtone element binnen de bestuurlijke toplaag is verdrongen door buitenstaanders. Verder kan de invloed van de mijnindustrie worden onderzocht: had deze nieuwe industrie tot gevolg dat er nieuwe beroepsgroepen verschenen binnen de bestuurlijke elite, of bleef de oude elite de touwtjes in handen houden?

Tevens zullen we onderzoeken of er binnen de bestuurlijke elite een bepaalde structuur te herkennen valt. Is de bestuurlijke elite één groep zonder onderlinge samenhang of is er sprake van een bepaalde topelite? Een dergelijke topelite, volgens de gangbare theorie, wordt gekenmerkt door een duidelijk af te bakenen kleine kring van hecht verbonden topfiguren die

saties en bestuurders 1945-1980, Baarn 1985, komen de auteurs Duffhues, T., Felling A.F. en Roes, J. tot de conclusie 'dat deze 'ingewikkelde' benadering dezelfde resultaten oplevert als de 'eenvoudige' benadering via het aantal functies' (noot 9, pag. 283).

²⁰ Zie Duffhues en Felling, in: *Nederlandse elites in beeld*, o.c., pag. 49.

²¹ Er is echter een aantal besturen opgenomen wier terrein op bovengemeentelijk niveau lag. De leden van deze besturen (Provinciale Staten, Limburgse Werkliedenbond) zijn, in zoverre ze in Heerlen woonachtig waren, opgenomen omdat deze besturen van groot belang waren binnen de ontwikkeling van de Mijnstreek in de onderzochte periode.

de communicatielijnen beheerst en een zeer grote invloed kan uitoefenen. Verder wordt deze topelite gekenmerkt door een relatief grote continuïteit in samenstelling, eensgezindheid over politieke en maatschappelijke kwesties en een universalistische oriëntatie.²²

Om een juist beeld te krijgen van de veranderingen is het noodzakelijk de bestuurlijke elite over een langere periode te volgen. Daartoe zijn er drie peiljaren uitgekozen, te weten 1890, 1920 en 1930. In totaal bestond de bestuurlijke elite in 1890 uit 41 personen, in 1920 uit 173 personen en in 1930 uit 192 personen.

De keuze voor deze drie peiljaren is zowel bepaald door de ontwikkeling van de mijnindustrie als door het bronnenmateriaal. In 1890 staat Heerlen aan de vooravond van de bekende industriële ontwikkeling, waarvan de groeifase in 1920 is afgerond. In 1930 is wederom een fase afgesloten. Heerlen is dan uitgegroeid tot het centrum van de Mijnstreek.²³ De peiljaren vallen samen met de tienjaarlijkse volkstellingen. De volkstellingen konden worden gebruikt voor het verkrijgen van informatie over demografische ontwikkelingen en verschuivingen binnen de beroepsstructuur.

'Boomtown' Heerlen

Voor dit onderzoek naar de invloed van de industriële ontwikkeling op de samenstelling van de bestuurlijke elite is Heerlen mede uitgekozen, omdat de industrialisering er zich in een zeer korte tijd heeft voltrokken. Heerlen was niet alleen in de 20ste eeuw het centrum van dit gebied, reeds in de 19de eeuw vervulde deze gemeente een streekverzorgende functie. 'Heerlen als kantonale hoofdplaats van de streek had naast een middenstand van neringdoenden, ook een gezeten burgeraristocratie welke in de gehele streek de toon aangaf en om haar opschik en deftigheid bekend stond'.²⁴

De ingeslapen en zelfgenoegzame indruk die Heerlen aan het einde van de vorige eeuw nog maakte was slechts ten dele waar: onder de oppervlakte werden de nodige activiteiten ontplooid die ten doel hadden de mogelijkheden voor industriële ontwikkeling te onderzoeken. Het was al langer bekend dat in Zuid-Limburg kolenvoorraden aanwezig waren. In de jaren

²² Duffhues, Felling en Roes gebruiken hiervoor de term monocentrisme. Duffhues, Felling en Roes, o.c., pag. 39.

²³ Overhage, P., *Heerlen. Der städtische Mittelpunkt des südlimburgischen Bergbaugesbietes*, Hamburg 1939, pag. 132-135.

²⁴ Dohmen, H.W.J., De Heerlense wind, in: *De Bronk, Limburgs Maandblad*, jrg. 4, no. 10, juni 1957.

zeventig werd er een flink aantal concessie-aanvragen ingediend. De crisis in de steenkolenindustrie in de jaren tachtig zorgde voor een stagnatie bij de uitvoering van exploitatiewerkzaamheden, maar zodra de crisis voorbij was werden de booractiviteiten, om de aanwezigheid van steenkolenvoorraden aan te tonen, weer ter hand genomen. Maar pas nadat een oplossing was gevonden voor het transportprobleem door de aanleg van de spoorverbinding Sittard – Heerlen – Herzogenrath, kon de mijnindustrie worden opgebouwd.²⁵

In 1899 begon de Oranje-Nassaumijn I in Heerlen haar productie. Tot 1928 zouden er in Zuid-Limburg nog tien mijnen bijkomen. De Staatsmijnen groeiden uit tot het grootste bedrijf met ongeveer 21.000 mijnarbeiders rond 1930. De Oranje-Nassaumijnen, met in 1930 een kleine 8.000 mijnwerkers, vormden het grootste particuliere mijnbedrijf.

Deze industrialisatie heeft op vrijwel heel de Heerlense samenleving haar stempel gedrukt. De eerste twee decennia stonden in het teken van een zeer sterke groei. Het belangrijkste was wel de grote toename van de bevolking. In de vorige eeuw verliep de ontwikkeling van de Heerlense bevolking langzaam.²⁶ Deze geringe groei werd vooral veroorzaakt door een bijna voortdurende migratiebeweging, met name naar het naburige Belgische en Duitse grensgebied.²⁷ De samenstelling van de bevolking in de 19de eeuw is nauwelijks verrassend te noemen. Zowel op het gebied van religie als geboorteplaats zien we een zeer homogene samenstelling. Afgezien van 49 protestanten en 40 Joden bestond de gehele Heerlense bevolking in 1890 uit katholieken. Het autochtone element was eveneens dominant maar minder dan het godsdienstige: 68% was in Heerlen geboren, 25% in andere Limburgse gemeenten, 4% kwam uit het buitenland en slechts 1% uit de overige delen van Nederland. Dit beeld verandert in de daaropvolgende periode

²⁵ Raedts, C.E.P.M., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*, Assen 1974, pag. 124. Zie ook Kreukels, L.H.M., *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen*, Assen-Maastricht 1986.

²⁶ Bevolkingstoename van slechts 811 personen in 40 jaar. Heerlen volgt hiermee het groeitempo van de provincie Limburg dat in de 19de eeuw lager ligt dan de landelijke bevolkingstoename.

Jaar	Aantal inwoners	Jaar	Aantal inwoners
19-11-1849	4.539	01-12-1869	4.927
31-12-1859	4.949	31-12-1879	5.105
		31-12-1889	5.350

Bron: Volkstellingen.

²⁷ Arets, E.M.C., *Heerlen 1830-1930. Een bijdrage tot de geschiedenis van de demografische ontwikkeling*, Leuven 1962.

ingrijpend. Heerlen werd geconfronteerd met een explosieve bevolkingsgroei.

Tabel 1. Bevolkingstoename Heerlen

jaar	aantal	index cijfer
1890	5.350	100
1910	12.098	226
1920	32.263	603
1930	46.917	877

Bron: Volkstellingen

Een van de kenmerken van de bevolkingstoename in de Mijnstreek was de krachtige migratiestroom. Zijn omvang wordt duidelijk als men bedenkt dat de Oostelijke Mijnstreek in 1900 en 1935 respectievelijk 69.736 en 242.444 inwoners telde en dat in de tusseliggende periode niet minder dan 1,25 miljoen vestigingen en vertrekken werden geteld.²⁸ Statistisch gesproken werd de bevolking elke vier en een half jaar vernieuwd! Van deze mobiliteit namen de vier grootste mijngemeenten Brunssum, Heerlen, Hoensbroek en Kerkrade ruim de helft voor hun rekening.

De periode tussen 1900 en 1920 werd, met name door deze enorme mobiliteit, gekenmerkt door grote sociale veranderingen. Door de snelle economische ontwikkelingen was de vrees voor een sociale desintegratie niet ongegrond. Deze dreiging zou met name door middel van functionele organisaties op godsdienstige grondslag het hoofd moeten worden geboden.²⁹ Deze visie werd door Poels reeds in 1912 in een artikel in de Nieuwe Kerkraadsche Courant naar voren gebracht. In dit artikel stelde Poels een programma op met punten waardoor Limburg 'Ons Limburg' kon blijven.

1. Houden wat we hebben: ons nog katholieke volk, katholiek houden.
2. De opgroeiende jeugd voor ons winnen.
3. Trachten zo veel mogelijk goede elementen uit den vreemde hierheen te trekken.
4. De slechte elementen weren of onschadelijk maken.

²⁸ Dieteren, R., *De migratie in de Mijnstreek 1900-1935, een sociaal-historische studie*, Maastricht 1959, pag. 20.

²⁹ Van Vugt, J., *De verzuiling van het lager onderwijs in Limburg, 1860-1940*, in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 1980, pag. 55.

5. Ons eigen volk leren concurreren met de vreemdelingen, die hier een betrekking met goed betaald werk komen zoeken.
6. Krachtige katholieke organisatie der verschillende standen, om het geloof te verlevendigen en sociale ontwikkeling te brengen.
7. Sterke vakorganisatie van arbeiders en middenstanders.
8. Nieuwe sociale instellingen tijdig in het leven roepen.
9. Katholieke kiesverenigingen, die in een machtige bond samenwerken aan de politieke ontwikkeling van het volk.
10. De katholieke Pers dient krachtiger gesteund te worden, ook door de vele 'deftige' Limburgse families, die nog liberale kranten lezen.
11. Wij moeten nog oneindig meer de invloed van de katholieke vrouw benutten.
12. Kruisverbonden, al noemen wij ze hier op de laatste plaats, zijn bijna overal, in heel ons mijnndistrict, zo nodig als brood'.³⁰

In 1930 was de rust in Heerlen enigszins teruggekeerd, hetgeen wordt geïllustreerd door de meer doorzichtige structuur van de sociale netwerken in dat jaar (zie pag. 136 en 139). De katholieke sociale actie die tot doel had het Zuidlimburgse gebied te behoeden voor de desintegrerende krachten – bedoeld werd het socialisme – was blijkbaar succesvol geweest. De 'nieuwe sociale instellingen' waren uit het dagelijks leven niet meer weg te denken. Velen dachten dat het socialistische gevaar was bezworen. In 1928 schreef Jacobs:

'Wie de Mijnstreek kent zal 't met mij eens zijn, dat de kentering duidelijk heeft ingezet in het winterseizoen van 1926/27. Uit de cijfers schijnt te volgen: de vooruitgang van den socialistischen invloed in de Mijnstreek is niet alleen gestuit, maar is omgezet in een zeer gemarkeerde achteruitgang'.³¹

Voor dit verschijnsel waren niet alleen de functionele organisaties verantwoordelijk. De mobiliteit onder de mijnwerkersbevolking, een voorname bron van onrust, bleek na 1920 een duidelijk dalende tendens te vertonen.³² Het is bekend dat de steenkolenmijnindustrie de samenstelling van de beroepsbevolking ingrijpend heeft veranderd. Deze verschuivingen worden weergegeven in tabel 2. De gegevens zijn ontleend aan de beroepstellingen

³⁰ Colsen C.M., J., *Poels*, Roermond-Maaseik 1955, pag. 496.

³¹ Jacobs, J., *Het socialisme in de Mijnstreek*, in: *Roeping*, 1928/29, jrg. 7, pag. 271.

³² Kreukels, o.c., pag. 30, tabel 4. Zie ook Dieteren, o.c.

Tabel 2. Beroepsbevolking Heerlen en Mijnstreek in %

beroepsgroep	Heerlen 1890	Mijnstreek 1920	Heerlen 1930
1. Nijverheid	30,6	64,5	62,8
2. Landbouw	31,7	10,2	2,9
3. Handel	9,5	6,0	9,0
4. Verkeerswezen	3,0	5,0	8,9
5. Bank en Verz.		0,8	1,0
6. Vrije beroepen en ambten of bedien.	2,9	4,0	5,0
7. Onderwijs	1,4	3,4	3,4
8. Huiselijke diensten	8,2	5,0	6,2
9. Losse arbeiders	9,5	0,5	0,3
10. Godsdienst	3,2	0,6	0,7
	N=5.350		N=46.917

Bron: Beroepentellingen 1889, 1920 en 1930

van 1889, 1920 en 1930. Ondanks de onnauwkeurigheid van de telling van 1920, waar uit zuinigheid gemeentelijke cijfers werden vervangen door regionale, is het algemene beeld duidelijk genoeg.

Het aandeel van de nijverheid verdubbelt van 1890 tot 1930, terwijl de landbouw een enorme daling te zien gaf. Bekijken we de beroepstelling van 1890 dan valt op dat de landbouw en de nijverheid in Heerlen nog even belangrijk waren. In dit opzicht week Heerlen af van het algemeen Limburgs beeld, waar de landbouw nog goed was voor de helft van de werkgelegenheid.³³

Landbouw betekende in 1890 vooral akkerbouw, uitgeoefend op kleine bedrijfjes. De veeteelt was van ondergeschikt belang. Deze situatie is eigenlijk gedurende een groot deel van de 19de eeuw onveranderd gebleven. Wijzigingen in de structuur van de landbouw kondigden zich pas aan na 1900. De akkerbouw verloor iets van haar betekenis en kwam deels in dienst te staan van de veeteelt. De landbouw werd een veredelingsindustrie: boterproductie, varkensmesterij en kippenhouderij werden belangrijke bronnen van inkomsten.³⁴ Verder leverde het toegenomen fruitareaal een aanvulling op het inkomen.

³³ Zie beroepentelling 1889: landbouw 54,6%. Dit cijfer is voor Limburg exclusief Maastricht. Reden hiervoor is dat Maastricht een te grote afwijking van het gemiddelde was.

³⁴ Philips, J.F.R., Jansen, J.C.G.M. en Claessens, Th.J.A.H., *Geschiedenis van de*

De invloed van de mijnindustrie is heel direct waar te nemen bij de beroepsgroepen nijverheid en handel. De daarin werkzame bedrijven waren of geheel afhankelijk van de mijnindustrie of werden beïnvloed door de grote bevolkingsgroei, een indirect verband met het mijnbedrijf.

De beroepsgroep nijverheid werd helemaal beheerst door de mijnbouw. Het belang hiervan wordt voldoende geïllustreerd als we bedenken dat ruim 70% van de in totaal in de nijverheid werkzame personen in deze industrie werkzaam was.³⁵ Daarnaast was het bouwbedrijf van belang. In deze tak was ongeveer 10% werkzaam. Ondanks de sterke bevolkingsgroei ging het deze tak niet echt voor de wind. Het bouwbedrijf verkeerde het grootste deel van de jaren twintig in malaise. Een reden hiervoor was het grillige subsidiebeleid van de overheid. Daarbij werden direct na de oorlog door de enorm gestegen bouwkosten vrij dure huizen gebouwd. De relatief hoge huurprijzen die hiervan het gevolg waren konden in de loop van de jaren twintig door het lage loonpeil niet meer worden opgebracht. Gevolg hiervan was dat veel huizen leeg stonden. De slapte in de bouw had natuurlijk directe gevolgen voor de toeleveringsbedrijven zoals de steen- en houtverwerkende fabrieken. Rond 1927 deed zich een opleving voor, onder andere door bouwopdrachten van de mijnen, die omstreeks 1930 weer is afgelopen. Het bouwbedrijf ondervond toen de inzettende depressie ten volle.³⁶

De rest van de nijverheid was ten opzichte van 1890 nauwelijks veranderd en valt het best te kenschetsen als ambachtelijk kleinbedrijf gericht op de lokale markt. Deze bedrijven ondervonden natuurlijk de positieve gevolgen van de bevolkingsgroei, terwijl vooral de bedrijven werkzaam in de sector metaalbewerking vele opdrachten van de mijnbedrijven kregen.

De winkelstand was eveneens nauw verbonden met de ontwikkeling van het mijnbedrijf. De ontwikkeling van deze tak werd niet zozeer bepaald door de hoogte van de mijnwerkerslonen, want de koopkracht van deze lonen was in de jaren twintig zelfs lager dan vóór W.O. I,³⁷ maar meer door een toename van de vraag vanwege een groeiende bevolking. Een storende factor vormde de concurrentie uit het naburige België en Duitsland. Door de lage stand van de Belgische franc en de Duitse mark trokken deze gebieden heel wat potentiële klanten weg. Rond 1930 begon de algemene depressie ook in de Mijnstreek merkbaar te worden. De terugslag in 1930 zelf viel nogal mee,

landbouw in Limburg 1750-1914, Assen 1965, pag. 244-245.

³⁵ Er was rond de jaren twintig nog een flink aantal mensen in de bruinkool werkzaam. Maar deze industrie, profiterend van de energieschaarste na Wereldoorlog I, was geen lang leven beschoren.

³⁶ Zie verslagen van de Kamer van Koophandel, 1920-1930.

³⁷ Kreukels, o.c., pag. 293-298.

gezien het lage aantal werklozen, maar de daaropvolgende jaren zouden heel wat slechter worden. Het aandeel van de handel in de beroepsbevolking en de toename van het aantal personen werkzaam in het verkeerwezen, banken, verzekeringen en de vrije beroepen onderstrepen de centrumfunctie die Heerlen steeds meer ging vervullen.

We mogen dus concluderen dat in het tijdvak tussen 1890 en 1920 zich een duidelijke structuurwijziging heeft voltrokken. In het daaropvolgende decennium zette deze trend zich, in afgezwakte vorm, door. In één generatie vond een transformatie plaats van landbouwgebied naar industriecentrum.

Godsdienst en geboorteplaats

De demografische gevolgen van de industriële ontwikkeling van de Mijnstreek zijn al eerder onderwerp van studie geweest. Maar op welke manier deze ontwikkeling de bovenlaag van Heerlen heeft veranderd is nog niet onderzocht. Daarmee zal hier een begin worden gemaakt. Allereerst zullen de veranderingen op het gebied van godsdienst en geboorteplaats aan de orde komen. We zullen in dit hoofdstuk de samenstelling van de bestuurlijke elite naar godsdienst en geboorteplaats afzetten tegen de gehele bevolking van Heerlen. Daarnaast zullen we de bestuurlijke elite vergelijken met een referentiegroep.

In vroegere studies over elitevorming werd de bestuurlijke elite gewoonlijk vergeleken met een welstandselite, om na te gaan in hoeverre de meest welgestelden overeenkomsten vertoonden met de meest invloedrijke personen in de gemeente. Bij de samenstelling van deze welstandselite werd veelvuldig gebruik gemaakt van belastinggegevens.³⁸ De in 1865 ingestelde plaatselijke directe belasting of Hoofdelijke Omslag, die kan worden gezien

Tabel 3. Bestuurlijke elite, welstandselite en totale bevolking van Heerlen in 1890 naar geboorteplaats in %

	Heerlen	Limburg	Nederland	Buitenland
Bestuurl.elite	70,0	20,0	2,5	7,5
Welstandselite	50,9	34,9	5,1	9,1
Heerlen	68,1	24,5	0,9	6,4

³⁸ De Vries, o.c., gaat uit van personele belasting, pag. 14. Bos, o.c., gaat uit van de census volgens de kiezerslijsten. De grondslagen van de census zijn: grondbelasting, personele belasting en patentbelasting, pag. 65.

als een inkomsten- en vermogensbelasting, bleek een bruikbare bron. Ter bepaling van de welstandselite in 1890 is hiervan dankbaar gebruik gemaakt. Voor de periode na 1900 zijn er echter nauwelijks gedetailleerde belastinggegevens te vinden. Mandemakers heeft dit probleem al gesignaleerd. Het ontbreken van belastinggegevens is voor hem een reden om voor het historisch onderzoek een beroepsindeling te construeren.³⁹ Mandemakers onderzoekt aan de hand van de beroepsindeling van Van Tulder in hoeverre, bij onderzoek naar de sociale stratificatie, gebruik kan worden gemaakt van een statusindeling op basis van beroepsprestige. Hij concludeert dat deze indeling niet zonder meer kan worden gebruikt omdat niet alle beroepstitels direct kunnen worden ingedeeld. Er blijven moeilijkheden bestaan bij vage beroepstitels als fabrikant, ambachtsman, landbouwer en winkelier.⁴⁰ Deze beroepen kunnen alleen aan de hand van een extra inkomenscriterium in één van de sociale lagen worden ondergebracht. Alleen het beroep fabrikant kon, afhankelijk van de bedrijfsgrootte, in de hoogste sociale laag worden ingedeeld. De overige beroepen werden allemaal, ongeacht de hoogte van hun inkomen, in een lagere groep ingedeeld.⁴¹ Aangezien we alleen in de top van de beroepenstratificatie zijn geïnteresseerd, vormt dit probleem van moeilijk in te delen beroepen hier geen belemmering om gebruik te maken van de genoemde indeling van Van Tulder.⁴² Als we de beroepen van de welstandselite uit 1890 bekijken dan blijkt dat er vrij weinig afwijkingen bestaan ten opzichte van de toenmalige beroepselite. Derhalve kunnen we deze twee referentiegroepen met elkaar vergelijken.

Uitgangspunt voor de samenstelling van de beroepselite waren twee adresboeken van de gemeente Heerlen uit respectievelijk 1923 en 1933, waarin voor elke ingezetene van Heerlen naast naam en adres tevens het beroep stond vermeld. De gegevens over godsdienst en geboorteplaats zijn vervolgens in het bevolkingsregister van de gemeente Heerlen opgezocht. De aldus verkregen welstandselite bestond in 1890 uit 175 personen. De beroepselite bestond in 1920 in totaal uit 202 personen en in 1930 uit 278 personen.

In 1890 bestond vrijwel de gehele Heerlense bevolking (meer dan 90%) uit personen die in Limburg waren geboren. In dit opzicht komt de samenstel-

³⁹ Mandemakers, K., Aanzet tot een beroepsstratificatie voor Nederland omstreeks 1900. Tiel 1884 en 1918, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jrg. 13, no. 2, pag. 199-200.

⁴⁰ Mandemakers, o.c., pag. 210-211.

⁴¹ Idem.

⁴² Tot de hoogste sociale laag worden door Van Tulder, J.J.M. gerekend: hoofdzakelijk vrije en academische beroepen, directeurs van grote ondernemingen, leraren M.O. en zeer hoge ambtenaren. Zie Mandemakers, o.c., pag. 201.

ling van de Heerlense bevolking overeen met de samenstelling van de gehele Limburgse bevolking. Er zijn echter enkele kleine verschillen en wel ten aanzien van het aantal buitenlanders en de niet in Limburg geboren Nederlanders. Het aandeel van deze twee groepen is voor de gehele provincie hoger dan in Heerlen. Het hogere percentage in andere provincies geboren voor geheel Limburg wordt vooral veroorzaakt door het grote aandeel van deze bevolkingsgroep in de bestuurlijke centra Maastricht, Roermond en Venlo.⁴³ Verder is er een afwijking ten aanzien van de herkomst van de buitenlanders. In Heerlen was het grootste deel afkomstig uit Duitsland terwijl het aandeel van de Belgen veel geringer was dan in de rest van de provincie. De overeenkomst in de samenstelling van de bevolking van Heerlen en geheel Limburg zou slechts tot 1900 duren. Daarna ondergaat de samenstelling naar geboorteplaats ingrijpende veranderingen.

Tabel 4. Bestuurlijke elite, beroepselite en totale bevolking van Heerlen in 1920 en 1930 naar geboorteplaats in %

	1920				1930			
	Heer- len	Lim- burg	Neder- land	Bui- ten- land	Heer- len	Lim- burg	Neder- land	Bui- ten- land
Bestuurl.elite	14,5	38,2	40,5	6,9	13,5	41,1	41,1	4,2
Beroepselite	7,4	25,7	51,0	15,8	5,4	35,6	48,2	10,8
Heerlen	29,0	19,9	28,0	23,0	33,2	21,5	19,7	25,7

Tabel 4 laat zien welke wijzigingen de mijnindustrie teweeg heeft gebracht in de samenstelling van de bevolking van Heerlen. Was in 1890 nog ruim 90% van de Heerlense bevolking in Limburg geboren, in 1920 is dit aandeel gedaald tot minder dan 50%. Deze daling werd veroorzaakt door een toename van het aantal buiten Limburg geboren Nederlanders⁴⁴ en in het

⁴³ Maastricht 21,3%, Roermond 10,3% en Venlo 13,1% van de totale bevolking. Bron: Volkstellingen.

⁴⁴ De personen die in een andere provincie dan Limburg zijn geboren, zijn vooral afkomstig uit het westen van het land. Dit geldt voor de bestuurlijke elite en de beroepselite zowel in 1920 als in 1930. Bos constateert in zijn studie naar de Limburgse elite tussen 1850 en 1914 dat de niet-Limburgers vooral afkomstig zijn uit Brabant. In Heerlen is dit in 1920 en 1930 niet het geval (mondelijke mededeling).

buitenland geboren. Na 1920 daalde echter het aantal buiten Limburg geboren Nederlanders van 28% in 1920 tot 19,7% in 1930. Het aandeel van de in het buitenland geboren bleef na 1920 aanzienlijk.⁴⁵ Het aandeel van de autochtone bevolking bleef laag. In 1920 week de samenstelling van de Heerlense bevolking dan ook sterk af van het provinciaal gemiddelde. Het aandeel niet-Limburgers was in Heerlen twee keer zo groot als in de gehele provincie: respectievelijk 51% voor Heerlen tegen 21% voor geheel Limburg.

In 1930 is deze situatie enigszins gewijzigd. Het aandeel van de in Heerlen geboren personen steeg, terwijl het aantal buiten Limburg geboren Nederlanders een forse daling laat zien. Deze cijfers zijn echter niet alleszeggend. Men moet er rekening mee houden dat, ondanks de hoge mobiliteit, een groot aantal gezinnen uit andere provincies zich blijvend in Heerlen had gevestigd. De kinderen die in deze gezinnen ter wereld kwamen, werden vervolgens bij de groep 'geboren in Heerlen' gerekend. Zodoende is de samenstelling van deze groep in 1890 anders dan in 1920 en 1930.⁴⁶

Niet alleen de samenstelling van de totale Heerlense bevolking veranderde onder invloed van de industriële ontwikkeling, vergelijkbare veranderingen zijn ook voor de bestuurlijke elite te constateren. Was het Limburgse aandeel in 1890 nog 90%, in 1920 was dit aandeel gedaald tot ruim 50%, waarna het aandeel zich stabiliseerde. Het aantal in andere provincies geboren Nederlanders steeg na 1890 fors tot 40% in 1920. Daarna stabiliseerde dit aandeel eveneens. Het aandeel van de buitenlanders in de elite liep in de periode 1890 tot 1930 langzaam terug.

De beroepselite liet een geheel ander beeld zien: het aantal Limburgers in deze groep was in 1920 slechts 33,1%. In het decennium na 1920 steeg het evenwel tot 41%. Opvallend is echter dat deze stijging werd veroorzaakt door een toename van het aantal in overige plaatsen van Limburg geboren; het aantal autochtonen in de beroepselite nam zelfs af. Het aandeel van de in het buitenland geboren personen, in 1920 nog goed vertegenwoordigd,

⁴⁵ Na 1930 zet deze tendens zich voort. In 1947 is het aandeel van de in de overige provincies geboren Nederlanders verder gedaald tot 17,9%. Het aandeel van de in het buitenland geboren neemt eveneens na 1930 sterk af, tot 11,1% in 1947. Het Limburgse aandeel stijgt daarentegen verder tot ruim 70%. Met name het autochtone element neemt sterk toe. Verklaring hiervoor is de beduidende afname van de mobiliteit. Zie: Janssen, J.Th., Heerlens bevolking (vanaf het begin van de vorige eeuw), in: *Land van Herle*, jrg. 3 (1953), no. 6, pag. 141-142.

⁴⁶ Dieteren, o.c., pag. 47 en 48.

nam eveneens af. Terwijl het aandeel van de in andere provincies geboren Nederlanders met 51% in 1920 en 48,2% in 1930 nagenoeg stabiel bleef. Als we de bestuurlijke elite en de beroepselite met elkaar vergelijken, dan blijkt dat zowel in 1920 als in 1930 het autochtone en het Limburgse element sterker in de bestuurlijke elite was vertegenwoordigd dan in de beroepselite. Ten opzichte van de samenstelling van de gehele Heerlense bevolking was het autochtone element zowel in de bestuurlijke als in de beroepselite echter sterk ondervertegenwoordigd. Ditzelfde gold eveneens voor de in het buitenland geboren leden van de bestuurs- en beroepselite, maar niet voor de in andere plaatsen geboren Limburgers en de buiten Limburg geboren Nederlanders. Zij waren zowel in de bestuurlijke elite als in de beroepselite oververtegenwoordigd. Een opvallend verschijnsel is dat ondanks een flinke afname tussen 1920 en 1930 van het aantal buiten Limburg geboren Nederlanders in de totale Heerlense bevolking, hun aandeel in 1930 in de beroeps- en bestuurlijke elite nagenoeg onveranderd groot bleef. Verder valt er in de beroepselite in de periode na 1920 een sterke toename te constateren van het aantal buiten Heerlen geboren Limburgers.

Tabel 5. Bestuurlijke elite, welstandselite en Heerlense bevolking en godsdienst in % in 1890

	RK	NH	OVERIG	GEEN
Bestuurl.elite	97,6	2,4	-,	-,
Welstandselite	92,0	4,6	3,4	-,
Heerlen	98,3	0,8	0,8	-,

In 1890 is de samenstelling van de bevolking naar godsdienst zeer homogeen, hetgeen niet verbazingwekkend kan worden genoemd. Op een totale bevolking van 5.350 personen waren slechts 89 personen met een andere godsdienst dan rooms-katholiek. Deze groep bestond uit enige Joodse families die reeds van oudsher in Heerlen woonachtig waren en een groep protestanten die eveneens reeds lang in Heerlen woonden. Deze groep werd aangevuld met enkele uit het noorden des lands afkomstige ambtenaren. In deze homogene samenstelling verschilde Heerlen in niets met de totale provincie. Deze overeenkomst bleef slechts tot omstreeks 1900 bestaan. De toevloed van vele niet-Limburgers, met name tussen 1910 en 1920, heeft haar sporen nagelaten op de godsdienstige verdeling van de Heerlense bevolking. Het gevolg was dat het aandeel andersdenkenden in 1920 steeg

tot ongeveer 25%. Dit aandeel zou pas na 1927 gaan dalen. Die daling was van blijvende aard: in 1951 bedroeg het percentage katholieken in Heerlen 83,9%.⁴⁷

Tabel 6. Bestuurlijke elite, beroepselite en totale bevolking van Heerlen naar godsdienst in %

	1920				1930			
	RK	NH	OV.	GEEN	RK	NH	OV.	GEEN
Bestuurl.elite	74,0	14,5	3,5	8,1	76,6	10,4	3,6	9,4
Beroepselite	69,3	12,9	9,4	8,4	74,5	13,7	6,5	5,4
Heerlen	75,9	13,4	7,9	2,8	79,0	9,0	7,8	4,1

Tabel 6 laat zien dat de verdeling van de bestuurlijke elite naar godsdienst in 1920 en in 1930 nagenoeg gelijk was. In vergelijking met de samenstelling van de totale bevolking heeft de bestuurlijke elite een groter aandeel personen zonder godsdienst. De beroepselite vertoont in 1920 eveneens afwijkingen ten opzichte van geheel Heerlen. In 1930 zijn die afwijkingen kleiner geworden. Het belangrijkste verschil is het grotere aantal protestanten.

De toename van het aantal andersdenkenden werd veroorzaakt door de komst van niet-Limburgers. Opvallend is echter dat een groot deel van de in de overige provincies van Nederland en in het buitenland geboren en de katholieke godsdienst beleden. Dit geldt ook voor de bestuurlijke en de beroepselite. Zowel in 1920 als in 1930 was in Heerlen de helft van het aantal buiten Limburg geboren Nederlanders katholiek.⁴⁸

De bestuurlijke elite nader beschouwd

Naast gegevens over godsdienst en geboorteplaats zijn voor de bestuurlijke elites in de drie peiljaren ook beroepsgegevens verzameld. Aan de hand van de rubrieken die in de diverse volks- en beroepstellingen werden gebruikt, zijn deze beroepsgegevens ingedeeld. We moesten echter een enkele keer

⁴⁷ Janssen, o.c., pag. 143.

⁴⁸ In 1920 waren 30 van de in totaal 70 in 'Holland' geboren leden van de bestuurselite katholiek. Voor de beroepselite waren dat 54 van de 103. In 1930 waren 39 van de 79 leden van de bestuurselite katholiek en 68 van de 138 leden van de beroepselite.

van deze indeling afwijken. Reden hiervoor was dat enkele beroepen lastig waren in te delen. Moeilijkheden waren er bij vage beroepstitels als boekhouder of kantoorclerk. Zonder aanvullende informatie is het niet mogelijk deze beroepen in een bestaande beroepsgroep in te delen. Om dit probleem op te lossen is de beroepsgroep 'Administratieve beroepen' gecreëerd. Verder zijn de beroepsgroepen 'Handel' en 'Verkeer' samengevoegd. Reden hiervoor was dat de aantallen in deze afzonderlijke beroepsgroepen te klein waren.

Tabel 7. Bestuurlijke elite naar beroep en aantal functies

beroepsgroepen	1890		1920		1930	
	aantal personen	aantal functies	aantal personen	aantal functies	aantal personen	aantal functies
Nijverheid	5	8	50	89	66	91
Landbouw	12	18	--	--	--	--
Handel en Verkeer	8	15	26	38	28	43
Onderwijs	--	--	13	16	15	21
Administratief personeel	1	1	11	15	14	17
Vrije beroepen	2	3	29	54	25	53
Overheid	6	12	14	30	16	30
Godsdienst	4	5	15	35	19	36
Zonder beroep	3	7	14	23	9	11
Totaal	41	69	172	300	192	302

In 1890 was Heerlen een dorp waar de landbouw nog een belangrijke plaats innam. Door haar functie als marktplaats was de winkelstand een belangrijk onderdeel van de plaatselijke economie. Deze situatie vinden wij weer-spiegeld in de samenstelling van de bestuurlijke elite in 1890 (zie tabel 7). De landbouw is veruit de belangrijkste beroepsgroep, zeker als we bedenken dat het grootste deel van de nijverheid bestaat uit molenaars. De gehele groep 'Handel en Verkeer' bestaat uit winkeliers. We mogen dan ook stellen dat de bestuurlijke toplaag wordt gedomineerd door landbouwers en winke-liers, aangevuld met enkele lokale overheidsfunctionarissen. In die zin komt de samenstelling van de bestuurlijke elite aardig overeen met de beroeps-structuur van geheel Heerlen. De personen met de meeste invloed vertegen-woordigen dus tevens het economisch zwaartepunt van Heerlen. Opvallend

in 1890 is slechts het geringe aandeel van de vrije beroepen in de bestuurlijke elite.

De verschuiving van het economisch zwaartepunt na 1890 wordt in tabel 7 geïllustreerd. De nadruk is geheel op de nijverheid komen te liggen. In beide peiljaren zijn in de bestuurlijke elite zelfs helemaal geen landbouwers meer te vinden. Afgezien van het belang van de nijverheid is er echter in 1920 en 1930 geen sprake meer van een overeenkomst tussen de samenstelling van de bestuurlijke toplaag en de beroepsstructuur van Heerlen als geheel.

Bestuurders uit het mijnwezen

Binnen de beroepsgroep Nijverheid was de mijnbouw sterk vertegenwoordigd: zowel in 1920 als in 1930 was twee/derde van deze beroepsgroep in de mijnbouw werkzaam. Deze groep kunnen we onderverdelen in bestuurders die lage beroepen uitoefenen, zoals mijnwerkers en lage ambtenaren, en bestuurders die topfuncties binnen het mijnbedrijf vervullen zoals directeuren, hoofdingenieurs en hoofdopzichters. Het aandeel van de lagere mijnbouwberoepen is in 1920 en in 1930 niet onaanzienlijk. In beide jaren is deze groep in omvang nagenoeg gelijk aan de groep hoge functionarissen.

In 1920 zijn de bestuurders met lage mijnbouwberoepen hoofdzakelijk mijnwerkers. Het grootste deel hiervan maakt deel uit van twee ondersteuningsfondsen voor mijnwerkers van de Staatsmijnen en de Oranje-Nassaumijnen. Er waren ook twee mijnwerkers die voor de SDAP een gemeenteraadzetel bekleedden. Verder oefende een aantal mijnwerkers functies uit in de vakbond. In 1930 ziet de verdeling in de lagere mijnberoepen er geheel anders uit. Nu oefent het grootste deel een baan uit als mijnbeambte; mijnwerkers komen nauwelijks meer voor. Deze mijnbeambten oefenen hun bestuurlijke functies vooral uit in allerlei besturen die betrekking hebben op de sociale zorg. Verder waren ook in 1930 twee mijnwerkers lid van de gemeenteraad, maar nu voor de RKSP. Het aandeel Limburgers in deze groep steeg na 1920 van een/derde tot de helft, terwijl het merendeel katholiek was.

Dit laatste geldt niet voor de groep topfunctionarissen binnen het mijnbedrijf. In 1920 waren slechts twee van de 18 topfiguren in Limburg geboren, te weten Van Iterson, een der directeuren van de Staatsmijnen en Haex, lid van de directie van de Oranje-Nassaumijnen. De overige toplieden waren, afgezien van twee in het buitenland geboren personen, allemaal afkomstig uit provincies buiten Limburg. Opvallend is overigens dat

dit de enige beroepsgroep is waar de protestanten een groter aandeel hebben dan de katholieken. In alle andere beroepsgroepen zijn de katholieken ver in de meerderheid.⁴⁹

Het grote aantal functies dat door personen uit de beroepsgroep Nijverheid in 1920 en 1930 wordt uitgeoefend komt vrijwel geheel voor rekening van de topfunctionarissen in de mijnindustrie. Ten opzichte van 1920 is er in 1930 echter sprake van een relatieve achteruitgang wat betreft het aantal uitgeoefende functies. De 'Nijverheid' hoort nu niet meer tot de belangrijkste beroepsgroepen. De verklaring hiervoor moet worden gezocht in de sterke verandering in samenstelling van het personeel van de mijnen in de periode 1920 tot 1930.⁵⁰ Het kaderpersoneel nam fors toe, maar het aantal functies bleef gelijk. Met andere woorden eenzelfde hoeveelheid functies moet over een groter aantal personen worden verdeeld.

In beide peiljaren oefenen de hoge mijnfunctionarissen vooral functies uit in besturen die met de sociale zorg voor de mijnwerkers hebben te maken zoals het Algemeen Mijnwerkers Fonds en de reeds genoemde ondersteuningsfondsen. Verder worden nogal wat functies uitgeoefend op het gebied van het onderwijs, vooral in het bestuur van de Ambachtschool en de Mijschool.

⁴⁹ Het is helaas niet mogelijk na te gaan in hoeverre bij de Staatsmijnen sprake is van een voorkeur voor niet-Limburgers of voor niet-katholieken. Er werd namelijk geen toestemming voor inzage in het personeelsarchief verleend. We kunnen dus in dit verband alleen iets zeggen over de personen die in ons bestand bekend zijn. In 1920 waren 18 personen bekend die werkzaam waren in de hoogste posities bij de Staatsmijnen. Daarvan waren er slechts 2 geboren in Limburg, terwijl er slechts 4 katholiek waren. In 1930 waren 27 personen bekend, waarvan slechts 4 geboren in Limburg en 9 katholiek.

⁵⁰ Ontwikkeling van het personeel der steenkoolmijnen.

	1920	1930
behoorend tot het eigenlijke bedrijf:		
B: Bedrijfshoofden	8	9
C: Bedrijfsleiders e. d.	380	927
D: Arbeiders	15.458	23.766
niet behorend tot het eigenlijke bedrijf:		
– Administratief personeel	559	918
– Technisch personeel	114	374
– Overig personeel	2.290	3.960
Totaal	18.809	29.954

De personeelsaantallen zijn alleen voor het 'Economisch gebied 42' d.w.z. de Mijnstreek.
Bron: Volkstellingen 1920 en 1930.

Overige beroepsgroepen

De beroepsgroep 'Nijverheid' bestond verder uit kleine zelfstandige ambachtslieden, die reeds in 1890 deze beroepsgroep vormden. Te denken valt aan beroepen als bakker, slager, kleermaker of aannemer. Het verschil met 1890 was dat in 1920 en 1930 ook een enkele fabrikant of industrieel deel uitmaakte van deze groep. De meeste leden van deze groep waren in Limburg geboren, waarbij het aantal Heerlenaren het grootst was. In 1930 zien we een toename van het aantal niet-Limburgers, onder andere vanwege een aantal werknemers van de socialistische coöperatieve broodfabriek 'Glück Auf', dat een bestuursfunctie vervulde bij de socialistische woningbouwvereniging met dezelfde naam.

De beroepsgroep 'Handel' was van oudsher goed in de gemeenteraad vertegenwoordigd. Deze beroepsgroep bestond voornamelijk uit winkeliers, kooplieden en handelaren, voor het grootste deel afkomstig uit Limburg. Verder is in 1920 en 1930 een aantal middenstanders lid van de Vincentiusvereniging, een in 1861 opgerichte vereniging die tot doel had 'de discrete toenadering van de evenmens tot verbetering van zijn materiële en vooral morele toestand, tot welzijn overigens van het geheel der hierbij betrokken gemeenschap'.⁵¹ In het bestuur van de in 1927 opgerichte Vereniging voor Vreemdelingenverkeer zat een aantal mensen uit de horeca. De personen die in de beroepsgroep 'Verkeer' zijn ingedeeld waren allemaal werkzaam bij de Nederlandse Spoorwegen. Op bestuurlijk gebied waren zij vooral actief in de coöperatieve woningbouwvereniging 'Samenwerking' voor spoorwegpersoneel.

De aard van de bestuursfuncties van de personen die in het onderwijs werkzaam waren lag voor de hand: zowel in 1920 als in 1930 waren zij vooral actief in de plaatselijke jeugdraad en de diverse commissies die toezicht hielden op het lager en middelbaar onderwijs. Daarnaast maakte een aantal personen deel uit van de Vincentiusvereniging. Hoewel het grootste deel van de onderwijzers en schoolhoofden katholiek was, kwam zowel in 1920 als in 1930 ruim de helft niet uit Limburg. Met andere woorden, bij hun aanstelling was blijkbaar de godsdienst een belangrijker overweging dan de plaats van geboorte.

De 'Administratieve beroepen', hoofdzakelijk boekhouders, bestonden in 1920 voor de helft uit Limburgers. In 1930 was dit aandeel geslonken tot één/derde. Het grootste deel was katholiek. In 1920 werden er naast de sociale zorg, met name de Armenraad, ook bestuurlijke activiteiten ont-

⁵¹ Van Hommerich, L., Honderdjarig bestaan der St. Vincentius conferentie van de Hoofd-parochiale St. Pancratiuskerk, 1861-1961, in: *Land van Herle*, jrg. 10, no. 6, pag. 141-164.

plood binnen de woningbouwverenigingen, vooral bij de protestantse woningbouwvereniging 'De Voorzorg'.

De beoefenaren van vrije beroepen namen na 1890 een belangrijke plaats in binnen de bestuurlijke elite. In 1920 waren deze bestuurders vooral actief in de Huurcommissie en de Gezondheidscommissie en in 1930 in de Gemeenteraad. Verder bestond er vanuit deze groep veel belangstelling voor commissies die toezicht houden op het onderwijs. Er heeft ook een aantal mensen zitting in het bestuur van de Ambachtschool. We zien verder een concentratie in de besturen van 'Ons Limburg' en in 1930 ook in het bestuur van 'Tijdig'.

Verder worden in 1920 en 1930 respectievelijk acht en negen zogenaamde vrijgestelden tot de 'Vrije Beroepen' gerekend. Zij vervulden functies bij de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond, de Christelijke Mijnwerkersbond en de Werkliedenbond. Tenslotte dient te worden opgemerkt dat zowel in 1920 als in 1930 de helft van de vrije beroepsbeoefenaren afkomstig was uit Limburg, terwijl het grootste deel katholiek was.

De ambtenaren die tot de beroepsgroep 'Overheid' werden gerekend waren zowel werkzaam op gemeentelijk niveau, zoals de burgemeester, wethouder, en hoofdcommissies, als op provinciaal en landelijk niveau, zoals de inspecteur van belastingen en de griffier van het kantongerecht. In 1890 was deze beroepsgroep de enige waarin zogenaamde 'Hollanders' werkzaam waren. In 1920 is het grootste deel afkomstig uit de overige provincies, terwijl in 1930 het Limburgse aandeel tot twee/derde is gestegen. Activiteiten werden vooral ontplooid in overheidscommissies zoals de Gezondheidscommissie en de Huurcommissie en wat de sociale zorg betreft vooral in de Vincentiusvereniging.

De geestelijken, die in alle drie de peiljaren een belangrijke rol in de bestuurlijke elite speelden, waren vooral in de Jeugdraad, de Armenraad en de kerkbesturen actief. Daarnaast mochten de verschillende besturen van scholen, zoals de Volkshuishoudschool en de Ambachtschool, zich in de belangstelling van de geestelijkheid verheugen. Het aantal predikanten nam na 1920 toe van twee tot vijf personen. De samenstelling verandert ook; in 1930 verschenen voor het eerst kloosterlingen in de bestuurlijke elite.⁵²

Tot slot nog een enkele opmerking over de personen zonder beroep. De samenstelling van deze groep is na 1890 eveneens drastisch veranderd. In 1890 bestond deze groep zonder uitzondering uit renteniers. Daarna werd hun aandeel steeds geringer: in 1920 en 1930 vervulden respectievelijk vier en twee renteniers bestuursfuncties. In de peiljaren 1920 en 1930 bestond de

⁵² En wel in het bestuur van de Volkshuishoudschool.

groep vrijwel uitsluitend uit de echtgenotes van vooraanstaande leden van de bestuurlijke elite. Zij waren vooral actief in besturen van organisaties werkzaam op het terrein van de sociale zorg. Daarnaast bestond het bestuur van de Volkshuishoudschool vrijwel geheel uit vrouwen.⁵³ Een grote uitzondering was de uit Amsterdam afkomstige mevrouw Geys-Rappange. Zij was vanaf 1917 raadslid voor de SDAP, een functie die zij combineerde met het lidmaatschap van de Provinciale Staten. Deze functies heeft zij uitgeoefend tot aan haar vertrek naar Amsterdam in 1924. Zij moet in het Heerlen van 1920 als actief politica een wel zeer opvallende verschijning zijn geweest.

Tabel 8. Aantal functies per persoon

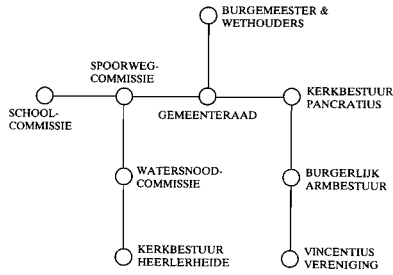
aantal	1920	1930
1	107	127
2	38	42
3	13	10
4	5	8
5	3	2
6	5	1
7	1	2
8	1	--

Bij de beroepsgroep Nijverheid hebben we geconstateerd dat het aantal door deze beroepsgroep uitgeoefende functies tussen 1920 en 1930 relatief is afgenomen. Eenzelfde verschijnsel zien we ook bij de andere beroepsgroepen. Door het gelijkblijvend aantal functies en een toenemend aantal bestuurders neemt over de gehele linie het gemiddeld aantal uitgeoefende functies af. Dit betekent dat het aantal personen met meerdere functies eveneens afneemt (zie tabel 8). Dit zou kunnen wijzen op makkelijker toegankelijkheid van de bestuurlijke elite. In 1930 zijn de functies over meer personen verdeeld zodat concentratie van invloed bij een klein groepje bestuurders minder voorkomt. Met andere woorden de bestuurlijke arena wordt groter en krijgt op die manier een meer open karakter.

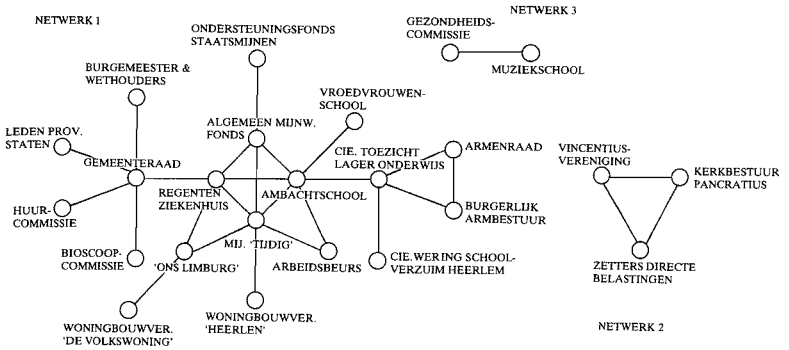
⁵³ Dit was een behoorlijk verantwoordelijke taak. Was het totaal aantal leerlingen in 1920 slechts 54, verdeeld over 9 klassen, in 1930 was dit aantal gegroeid tot 763, verdeeld over 11 scholen. Het aantal leerkrachten groeide hiermee overeenkomstig uit tot 87. Uit: Jaarverslagen 'Vereeniging Volkshuishoudschool voor Heerlen', archief Heerlen, no. 69.

FIGUUR 1

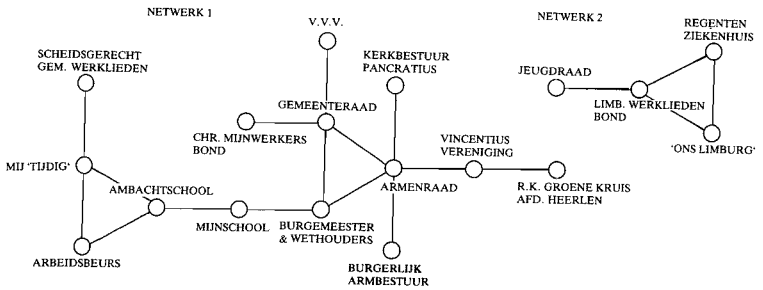
1890

1920

1930

Netwerken

In deze paragraaf richten we de aandacht op de top van de bestuurlijke elite. Deze topelite bestaat voor ons uit de bestuurders die drie of meer functies uitoefenen. Van deze groep is nagegaan welke relaties er tussen hen bestonden. Daarbij wordt er van uitgegaan dat een relatie tussen bestuurders alleen dan belangrijk is als deze bestuurders in minstens twee dezelfde besturen zitting hebben. Als er van een dergelijke relatie sprake is, kunnen de bestuurders door middel van een lijn met elkaar worden verbonden. Deze lijn stelt dan een communicatielijn voor waarmee beïnvloeding of samenwerking tussen de bestuurders mogelijk wordt gemaakt. Al deze communicatielijnen tezamen vormen een netwerk.

Van deze topelite is bepaald in welke besturen zij functies hebben uitgeoefend. Vervolgens is nagegaan welke communicatielijnen tussen deze verschillende besturen kunnen worden gelegd. Ook voor de besturen geldt dat er alleen dan sprake is van een belangrijke relatie tussen besturen als de relatie ten minste door twee bestuurders werd gelegd.⁵⁴ Op deze wijze is voor elk peiljaar een netwerk van besturen (figuur 1) samengesteld en een netwerk van bestuurders (figuur 2).

Uit figuur 1 blijkt dat de aard van de netwerken in de loop der tijd behoorlijk is veranderd. We zien een ontwikkeling van een overzichtelijke structuur van het netwerk in 1890 naar een complexe samenstelling van het netwerk in 1920, waarna in 1930 deze complexe structuur plaats maakt voor een meer overzichtelijk geheel. In 1890 staat de gemeenteraad centraal in het besturennetwerk. De overige besturen zijn daar min of meer omheen gegroepeerd. In 1920 is het beeld radicaal veranderd. Het kleine overzichtelijke netwerk van 1890 heeft dan plaatsgemaakt voor een groot en complex geheel van nieuwe, moderne organisaties. De centrale rol van de gemeenteraad is verdwenen en is overgenomen door een groep besturen bestaande uit het College van Regenten van het Ziekenhuis, het bestuur van het Algemeen Mijnwerkers Fonds, het bestuur van de Ambachtschool en van de bouwgrondmaatschappij Tijdig. Rond deze top zijn drie clusters besturen gegroepeerd. Eén cluster wordt gekenmerkt door woningbouw (De Volkswoning, Ons Limburg en Bouwvereniging Heerlen) en is via Tijdig en het College van Regenten van het Ziekenhuis met het centrum verbonden. Het

⁵⁴ Duffhues, Felling en Roes, o.c., pag. 46, spreken in dit verband van multipliciteit. Deze wordt als indicator voor het belang van de relatie gezien.

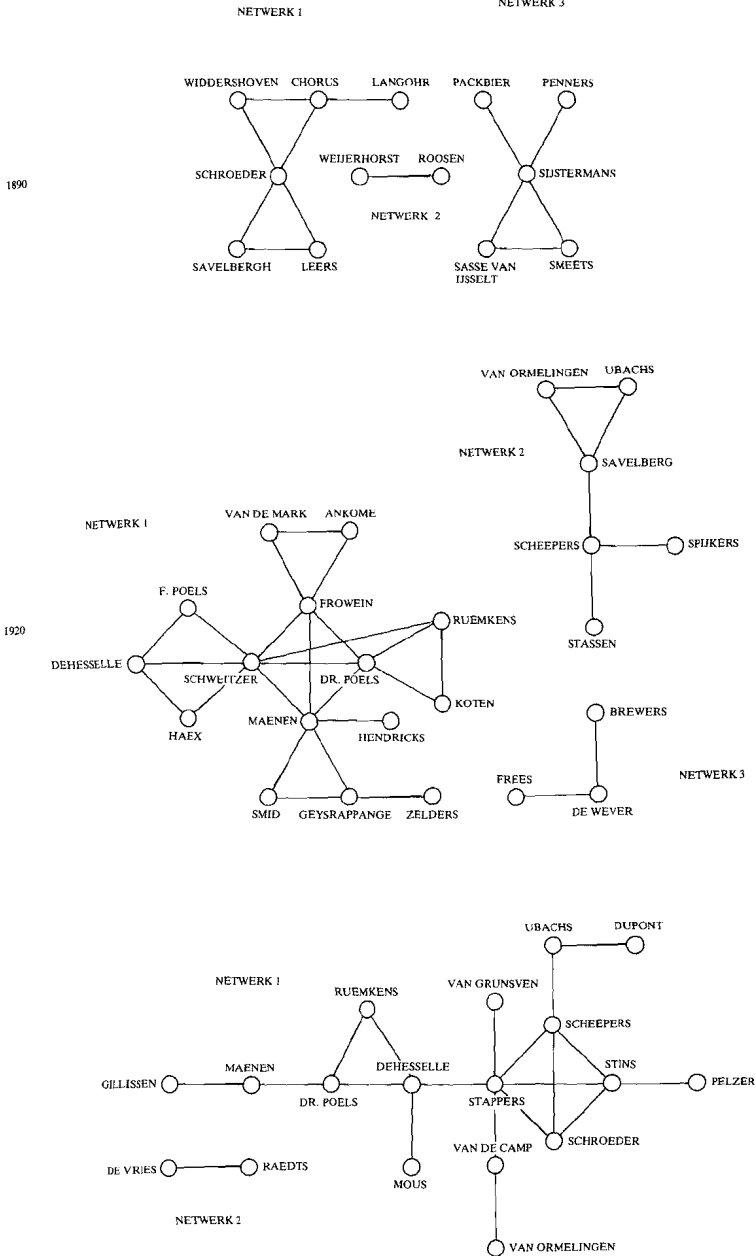
tweede cluster heeft als gemeenschappelijk element de overheid. Met de gemeenteraad als centraal punt, is dit cluster middels de Regenten van het Ziekenhuis met het centrum verbonden (B & W, Huurcommissie, Bioscoopcommissie en leden der Provinciale Staten). Het laatste cluster heeft betrekking op Sociale Zorg en Onderwijs (de Vroedvrouwenschool, de commissie Lager Onderwijs, de Commissie wering schoolverzuim Heerlen, het Burgerlijk Armbestuur en de Armenraad). Het bestuur van de Ambachtschool vormde hier de schakel met het centrum.

Naast dit complexe geheel staan nog twee kleine netwerken. Netwerk II bestaat uit het kerkbestuur van de St. Pancratius-parochie, de Vincentiusvereniging en de Zetters van de Directe Belastingen. Dit kleine zelfstandige netwerk vertegenwoordigde de oude traditionele Heerlense besturen. Zij stond los van het grote complex moderne besturen dat duidelijk was geïntegreerd. Netwerk III, gevormd door gezondheidscommissie en muziekschool, hoort eigenlijk, gezien de aard van haar werkzaamheden, bij het netwerk van de moderne organisaties.

Als we de geboorteplaats en het geloof in de beschouwing betrekken valt een aantal zaken op. Voor het gehele netwerk geldt dat het Limburgse element sterk was vertegenwoordigd: 69,5% van alle personen in het organisatienetwerk waren in Limburg geboren, tegen 27% in de overige provincies van Nederland. Er waren echter twee duidelijke uitzonderingen. In het centrum van het organisatienetwerk was het niet-Limburgse element (met 14 personen) vrijwel gelijk aan het aantal Limburgers (17 personen). Hetzelfde geldt voor het cluster Overheid: (20 personen in Limburg geboren en 18 in andere provincies). In de rest van Netwerk I had het Limburgse element een duidelijk overwicht. Netwerk II, de traditionele Heerlense elite vertegenwoordigend, bestond geheel uit Limburgers. De verdeling naar geloof laat een zeer eenduidig beeld zien: bijna 90% van het totale besturennetwerk was katholiek; andere godsdiensten speelden een ondergeschikte rol.

In 1930 was het beeld van het besturennetwerk weer danig veranderd. Een aantal besturen dat in het netwerk van 1920 functioneerde, was in 1930 niet meer aanwezig. De belangrijkste afwezige is wel het Algemeen Mijnwerkers Fonds. Speelde dit bestuur in 1920 nog een centrale rol, in de daaropvolgende periode heeft het bestuur kennelijk aan belang ingeboet. In totaal verdwenen er 13 besturen. Daarvoor in de plaats kwamen de volgende: het bestuur van de Mijschool, het Scheidsgerecht voor Gemeentelijke Werklieden, de Limburgse Werkliedenbond, de Jeugdraad, de plaatselijke afdeling van het Groene Kruis, de Christelijke Mijnwerkersbond, de Vereniging voor Vreemdelingenverkeer en de Limburgse Werklieden Bond.

FIGUUR 2

Het totaal aantal besturen in het netwerk was dus in 1930 met twee afgenomen. Ook het totaal aantal personen dat deel uitmaakt van het besturennetwerk was afgenomen: van 144 personen in 1920 tot 102 in 1930. De structuur van het netwerk had eveneens wijzigingen ondergaan. Allereerst valt op dat het complex geheel van moderne organisaties is verdwenen. De moderne organisaties vinden we terug in Netwerk II en in een cluster dat via B & W aan Netwerk I is gekoppeld. Netwerk I bestond verder uit traditionele Heerlense besturen. Opvallend is dat dit netwerk, in tegenstelling tot het netwerk van de moderne organisaties, was gegroeid. Deze groei had twee kanten: enerzijds was het gemeenschappelijk kenmerk van de Sociale Zorg versterkt door de toetreding van het Burgerlijk Armbestuur en de Armenraad, anderzijds is de overheid in de vorm van het College van Burgemeester en Wethouders en de Gemeenteraad tot het traditionele netwerk togetreden. Dit komt overeen met de constatering in het voorgaande dat de beroepsgroep 'Overheid' in de periode 1920-1930 aan belang heeft gewonnen. Verder blijkt de arbeidersbeweging, in 1920 opvallend afwezig, tot het bestuurlijk netwerk te zijn togetreden.

Ten aanzien van de verdeling naar godsdienst en geboorteplaats was er niets veranderd. De verdeling van het aantal Limburgers en niet-Limburgers was nagenoeg ongewijzigd: ongeveer twee/derde was in Limburg geboren en een/derde was uit de rest van Nederland afkomstig. Ook op het gebied van de godsdienst was er niet veel veranderd: in 1930 was er nog steeds een grote katholieke meerderheid.

Tot nu toe zijn de concrete personen die de relaties tussen de besturen hebben gelegd buiten beschouwing gebleven. Deze meest tot de verbeelding sprekende gegevens zijn echter voor een goed inzicht in de verhoudingen binnen de top van de bestuurlijke elite onontbeerlijk.

Het beeld van de relatienetwerken vertoont een grote overeenkomst met dat van de organisatienetwerken. Zo was het netwerk van bestuurders in 1890 even doorzichtig als het besturennetwerk. We zien bij het beeld van de bestuurders twee afzonderlijke netwerken die van elkaar moeten worden gescheiden. Netwerk I, met als centrale figuur Schroeder, vertegenwoordigt het oude establishment van het dorp Heerlen. Het werd gevormd door personen die in 1890 in het centrum van de macht stonden. Dit blijkt vooral als we bekijken in welke besturen deze figuren hun functies uitoefenen: Savelbergh was burgemeester, Schroeder eerste wethouder, Leers tweede wethouder en Chorus voorzitter van de Vincentiusvereniging, waar Langohr penningmeester van was. Deze laatste twee, samen met Widdershoven, waren tevens kerkmeester van de St. Pancratius-parochie. Vooral de

leden van B & W konden dus gezien hun functie zeer grote invloed uitoefenen.

Netwerk III daarentegen bestond uit buitenstaanders, personen die wat betreft directe invloed aan de rand van de machtsarena stonden. De dominante figuren in dit netwerk waren de rentenier Sijstermans en de landbouwer Packbier, een centrale figuur in het kleine dorpje Heerlerheide. Dit netwerk werd aangevuld met de landbouwer Penners, notaris Smeets en de postdirecteur Jonkheer Sasse van IJssel. Zij hadden zitting in de spoorwegcommissie, de watersnoodcommissie, het kerkbestuur van de parochie Heerlerheide en de schoolcommissie: besturen die slechts geringe invloed konden uitoefenen.

Het netwerk in 1920 is een afspiegeling van het organisatienetwerk zoals afgebeeld in figuur 1. We zien in 1920 drie groepen bestuurders: Netwerk I vertegenwoordigde de moderne organisaties, terwijl in Netwerk II en III bestuurders waren gegroepeerd, actief in de traditionele instellingen. Dit beeld wordt bevestigd als we de beroepen van de verschillende bestuurders bekijken. In Netwerk I was de mijnindustrie sterk vertegenwoordigd met Frowein, directeur van de Staatsmijnen, Schweitzer, directeur van de mijn Laura te Eygelshoven en Haex, directeur der Oranje-Nassaumijnen. Verder waren Van der Mark (chef bij de Staatsmijnen), Ankoné (mijnwerker), en Zelders (inspecteur bij de Staatsmijnen) in deze industrie werkzaam. De vakbeweging was in de bestuurlijke elite vertegenwoordigd middels het nieuwe fenomeen van de vrijgestelde. Allereerst dient in dit verband Jan Maenen te worden genoemd. De enige twee socialistische vrijgestelden in dit netwerk, te weten Smid (secretaris-penningmeester van de ANMB en propagandist voor de SDAP) en Geys-Rappange (eveneens propagandiste voor de SDAP en voor die partij onder andere lid van de Provinciale Staten), waren via Maenen met het centrum van het netwerk verbonden. Ankoné was eveneens een vakbondsman: hij was onbezoldigd penningmeester van de afdeling Heerlen van de RK Werkliedenvereniging. Ook de sector woningbouw, omstreeks 1920 in Heerlen van bijzonder belang, was sterk aanwezig met de directeur van Tijdig, Hendricks, de houthandelaar Ruemkens en de steenfabrikant Koten. De functie van de centrale figuur Dr Poels, hoofdaalmoezenier van de arbeid, vloeide eveneens direct voort uit de enorme veranderingen in het decennium voorafgaande aan het peiljaar 1920. Blijft over de rector van het St. Josephziekenhuis Poels⁵⁵ en de apotheker De Hesselle. Deze laatste, oud-burgemeester van Heerlen, nam

⁵⁵ Alhoewel Dr Poels en rector Poels beiden in Venray waren geboren, bestond er geen directe familierelatie.

reeds in 1890 als gemeenteraadslid actief deel aan het bestuur van de stad. In 1920 nam hij nog steeds een prominente plaats in.

De centrale figuren in het netwerk waren Poels, Schweitzer, Frowein en Maenen. Samen oefenden zij in totaal 27 functies uit, met name in de vier centrale besturen. De sterke betrokkenheid van Poels met de woningbouw blijkt uit de nauwe relaties met Kotten en vooral Ruemkens. Beiden maakten deel uit van Tijdig, terwijl Ruemkens tevens voorzitter was van de Woningbouwvereniging Heerlen. Kotten was ook lid van het hoofdbestuur van Ons Limburg. Opvallend is dat Poels een minder nauwe relatie had met de directeur van Tijdig, Hendricks. Uit dit netwerk blijkt tevens dat Poels ook nauwe relaties onderhield met de top van de mijnindustrie.

Vrijwel de gehele bestuurlijke top in 1920 bestond uit katholieken. Op het gebied van de geboorteplaats was er echter minder overeenstemming: zeven bestuurders waren geboren in Limburg, waarvan slechts één in Heerlen en acht bestuurders waren niet in Limburg geboren.

Vier personen, waaronder bankdirecteur Dupont en winkelier Van Wersch, beschikten ondanks het feit dat zij minstens drie functies uitoefenden niet over voldoende relaties om in het netwerk te worden opgenomen. Dit geldt ook voor Vliegen en Waszink. In het geval Vliegen is dit opmerkelijk te noemen daar hij in 1920 voorzitter was van de Limburgse Werkliedenbond. Zijn afwezigheid in het netwerk correspondeerde met de opvallende afwezigheid van werknemersorganisaties in het besturennetwerk van 1920. De afwezigheid van de burgemeester is minstens zo opmerkelijk. Reden hiervoor is dat de contacten en relaties van deze uit Maastricht afkomstige jurist meer op landelijk dan op lokaal niveau lagen. Zijn carrière maakt dit duidelijk. Het burgemeestersambt van Heerlen, sinds 1913 door hem bekleed, geeft hij in 1926 op om het Ministerschap voor Cultuur en Wetenschappen te aanvaarden. In 1929 keert hij weer terug als burgemeester, maar dan naar de gemeente Roermond.

Het tweede en derde netwerk vertegenwoordigt de traditionele bestuurlijke toplaag van Heerlen. Deze groep bestond, op griffier Frees na, enkel uit katholieke Limburgers. Zij vertegenwoordigden in de persoon van pastoor-deken Brewes, de welbekende arts De Wever, wethouder Scheepers, distillateur Spijkers, bakker Van Ormelingen en de aannemer Ubachs de traditionele middenklasse van Heerlen. Stassen was pastoor van Heerlerheide alwaar hij een centrale rol speelde. Hun activiteiten speelden zich hoofdzakelijk af op het gebied van de sociale zorg. In dit circuit oefenden zij de meeste invloed uit.

Het netwerk van traditionele besturen is in de jaren twintig gegroeid. Het sociale karakter er van werd versterkt en we hebben gezien dat de overheid

is toetreden. Deze verandering zien we ook terug in de samenstelling van het relatiernetwerk in 1930. In vergelijking met 1920 vormt het netwerk in 1930 vrijwel één geïntegreerd geheel. Desondanks kunnen we in dit netwerk een tweedeling aanbrengen. Het rechtergedeelte, bestaande uit burgemeester Van Grunsven, de vier wethouders Stappers, Scheepers, Schroeder en Stins, de woninginspecteur Van den Camp, bakker Van Ormelingen, de bankdirecteur Dupont, de rentenier Ubachs en de voorzitter van de Christelijke Mijnwerkers Bond Pelzer, correspondeerde met het genoemde netwerk van traditionele besturen. Juwelier De Vries en de nog jeugdige Raedts, bedrijfsleider bij de Oranje-Nassaumijnen, beiden onder andere actief in de plaatselijke V.V.V., moeten hiertoe ook worden gerekend. Het linkergedeelte, bestaande uit Poels, rector Gillissen, Maenen, Ruemkens, de directeur van het Algemeen Mijnwerkers Fonds, Mous en De Hesselle, vertegenwoordigde de twee kleine netwerken van de moderne organisaties. En alhoewel in 1930 de Limburgse Werklieden Bond wél in het organisatie-netwerk was opgenomen stond Vliegen nog steeds relatief geïsoleerd.

Wat direct opvalt in deze opsomming is dat een groot deel van de genoemde personen in verband met het netwerk van 1920 reeds zijn genoemd. Poels, Maenen, Ruemkens, De Hesselle, Scheepers, Dupont, Ubachs en Van Ormelingen konden in 1920 al tot de bestuurlijke toplaag worden gerekend terwijl de rest van het netwerk in 1920 reeds deel uitmaakte van de bestuurlijke elite. Uitzondering hierop vormt het tweetal De Vries en Raedts. Wethouder Stappers is eveneens een nieuwkomer. Desondanks vervulde hij, samen met Dr Poels, binnen het netwerk een centrale rol. Hij was wethouder van Financiën, Onderwijs en Burgerlijke Stand. Via de portefeuille Onderwijs had hij zitting in het bestuur van de Mijnschool en de Ambachtschool. De Hesselle maakte, na een carrière van ruim veertig jaar, eveneens deel uit van deze besturen. Verder kan worden opgemerkt dat de bestuurders die in 1930 het netwerk vormden, evenals de bestuurders uit het netwerk van 1920, vrijwel allemaal een universele oriëntatie hadden.

In de samenstelling van het netwerk is het nodige veranderd. Wat direct opvalt is dat het totaal aantal personen is afgenomen. Belangrijker is dat de top van de mijnindustrie niet meer in het netwerk van de moderne organisaties is vertegenwoordigd. Verder is er een verandering opgetreden ten aanzien van de verdeling naar geboorteplaats: in het netwerk van 1930 zijn alle bestuurders op Mous en Stins na geboren in Limburg. Ook op het gebied van geloof bestaat er nu een éénduidig beeld: alle bestuurders zijn katholiek. Wat verder opvalt is dat de burgemeester van Heerlen, Van Grunsven, een relatief onbelangrijke plaats in het netwerk innam. Reden hiervoor was de wens van Van Grunsven als burgemeester duidelijk boven

de partijen te staan. Zodoende nam hij op bestuurlijk vlak een minder vooraanstaande positie in.

De ontwikkeling van het organisatienetwerk en het relatienetwerk zoals afgebeeld in figuur 1 en 2, vertoonde een sterke overeenkomst met de sociaal-economische ontwikkeling die Heerlen had doorgemaakt. In 1890 zagen we een klein en overzichtelijk netwerk dat correspondeerde met het 19de eeuwse Heerlen. In 1920 is dit beeld drastisch veranderd. De complexe structuur van de netwerken in dit peiljaar vormde een afspiegeling van de ingrijpende gebeurtenissen die zich met name in de periode tussen 1910 en 1920 hadden afgespeeld. De nauwe samenwerking tussen de organisaties en bestuurders in 1920 was onvermijdelijk omdat een nieuwe organisatie-structuur moest worden opgebouwd. Zodra dit geheel van nieuwe instellingen eenmaal was gerealiseerd, nam de noodzaak van een hechte formele samenwerking af. Dit betekende niet dat de contacten tussen de instellingen en de bestuurders werden verbroken. Zoals eerder gezegd kunnen aan de hand van het onderhavige materiaal alleen uitspraken worden gedaan over formele verbanden. Aangenomen mag worden dat de bestaande relaties werden voortgezet in een meer informeel verband. Hoe dergelijke relaties liepen onttrekt zich echter aan onze waarneming.

Nog een enkele opmerking over de top van de bestuurlijke elite. Allereerst valt op dat deze top in de loop van de tijd steeds kleiner wordt. In 1890 was macht en invloed nog redelijk verdeeld: de bestuurlijke elite bestond uit 41 personen waarvan 13 tot de top kunnen worden gerekend. Daarna zien we een tendens dat de bestuurlijke elite als geheel groeit, in 1920 173 personen en in 1930 192 personen omvattende, maar dat de bestuurlijke topelite steeds kleiner wordt. We kunnen dus spreken van een zekere concentratie van macht en invloed. Verder is er sprake van een aanzienlijke continuïteit. Op drie personen na maakte de gehele top van de bestuurlijke elite in 1930 reeds in 1920 deel uit van de bestuurlijke elite.⁵⁶ Oud-burgemeester De Hesselle maakt er zelfs in 1890 als raadslid al deel van uit.

Tenslotte nog een enkele opmerking over de geboorteplaats en godsdienst van de bestuurlijke top. Ondanks het feit dat het aantal niet-Limburgers in de bestuurlijke elite na 1890 aanzienlijk is toegenomen, is hun aandeel in de bestuurlijke top niet evenredig gegroeid. Het aantal Heerlenaren in de bestuurlijke top is daarentegen sterk achteruitgegaan. Bestond de bestuurlijke top in 1890 voor het grootste deel uit autochtonen, acht van de dertien bestuurders waren in Heerlen geboren, in 1920 was dit aandeel terug-

⁵⁶ In 1930 bestond de gehele bestuurlijke elite uit 192 personen. Daarvan waren 63 reeds in 1920 bestuurlijk actief.

gelopen tot drie. In 1930 maakten eveneens slechts drie Heerlenaren deel uit van de bestuurlijke top. Het aandeel Limburgers is echter sterk gestegen, terwijl het aandeel van de bestuurders geboren buiten Limburg na 1920 afneemt.

Wat betreft de religie van de bestuurlijke top kunnen we kort zijn: afgezien van een vijftal bestuurders in 1920 bestond de bestuurlijke elite in alle drie de peiljaren uitsluitend uit katholieken.

Samenvatting

De komst van de mijnindustrie heeft de samenstelling van de bestuurlijke elite danig veranderd. Bestond deze groep in 1890 nog vrijwel uitsluitend uit autochtonen en andere Limburgers, 30 jaar later is dit Limburgse aandeel teruggelopen tot ongeveer 50%. Het 'Hollandse' element heeft met name na 1910 een sterke positie verworven: zowel in 1920 als in 1930 maakt zij ongeveer 40% van de bestuurlijke elite uit. Naast deze toename van het aantal buiten Limburg geboren Nederlanders is de afname van het aantal in Heerlen geboren leden van de bestuurlijke elite opvallend. Het aandeel van de buitenlanders blijft gedurende de hele periode van bescheiden omvang en neemt zelfs gaandeweg af.

Verder blijkt de samenstelling van de bestuurlijke elite nogal af te wijken van de beroepselite en de welstandselite. De grootste afwijkingen betreffen ook hier de geboorteplaats. Het aandeel van de 'Hollanders' is in de beroepselite groter dan in de bestuurlijke elite, terwijl het Limburgse aandeel een geringere omvang heeft. Dit Limburgse aandeel neemt echter in 1920 en 1930 toe. Een verklaring hiervoor kan wellicht worden gevonden in een toenemende scholing.

Verder heeft de industrialisering van de Mijnstreek de samenstelling van de bestuurlijke elite aanzienlijk veranderd. In 1890 werd de bestuurlijke elite gedomineerd door landbouwers en middenstanders, daarna doen nieuwe beroepsgroepen hun intrede. Met name de hoge mijnfunctionarissen binnen de beroepsgroep Nijverheid gingen een rol van belang spelen. Ditzelfde gold voor de vrije beroepen en de geestelijkheid. De overheidsambtenaren waren in alle peiljaren goed vertegenwoordigd.

Het blijkt dat de omvang van de bestuurlijke elite in de periode na 1920 is toegenomen, terwijl het aantal functies nagenoeg gelijk bleef. Deze ontwikkeling is niet zonder consequenties gebleven. De bestuurlijke arena werd hierdoor groter. In verband met de toename van het aantal deelnemers aan het bestuurlijk gebeuren moet worden gedacht aan een toenemende

participatie in het openbare leven in de onderzochte periode.⁵⁷ Deze participatie kreeg gestalte in de vorm van het in toenemende mate gebruik maken van het kiesrecht, deelname aan vak- of belangenorganisaties, deelname aan verenigingen en dergelijke. Een beroepsgroep die mede hierdoor aan belang en invloed inboette is de groep van hoge functionarissen in de mijnindustrie. Een andere reden hiervoor was dat de noodzaak voor de mijnindustrie om actief deel te nemen aan het bestuurlijk leven in 1920 groter was dan in 1930. Zoals we hebben gezien kan de periode tot 1920 het best worden omschreven als een periode van snelle uitbreiding en opbouw. De mijnindustrie had er natuurlijk alle belang bij om in dat stadium op bestuurlijk gebied een woordje mee te praten. Deze noodzaak werd in de jaren twintig geleidelijk aan geringer. De beroepsgroep Nijverheid heeft als geheel in de jaren twintig invloed moeten afstaan. Dit gold ook voor de groep Godsdienst, zij het dat de afname van invloed hier beperkt bleef. Samen met de beroepsgroepen Vrije Beroepen en Overheid bleven zij ook in 1930 tot de belangrijkste beroepsgroepen behoren. De toename van het belang van de overheid is opvallend. We kunnen hieruit afleiden dat het zwaartepunt van de invloed is verschoven van godsdienst-mijnindustrie naar godsdienst-overheid.

Het feit dat het 'Hollandse' element zowel in de bestuurlijke als in de beroepselite zo sterk aanwezig was wil nog niet zeggen dat deze 'Hollanders' ook daadwerkelijk beschikten over de meeste macht en invloed. De hoeveelheid macht en invloed van elk afzonderlijk lid van de bestuurlijke elite kan namelijk, afhankelijk van het aantal en de aard van de uitgeoefende functies, sterk verschillen.

Aan de hand van het aantal uitgeoefende bestuursfuncties werd een topelite bepaald. Binnen deze topelite nam het 'Hollandse' element alleen in 1920 een beduidende plaats in. In dat peiljaar bestond de helft van het aantal bestuurders die de moderne organisaties vertegenwoordigden uit bestuurders die in een andere provincie dan Limburg waren geboren. Twee bestuurders uit deze groep, de mijndirecteuren Frowein en Schweitzer, speelden een centrale rol in het meest omvangrijke netwerk. In het daaropvolgende decennium zagen we de invloed van de mijnindustrie en de buiten Limburg geboren bestuurders steeds verder afnemen: in 1930 bestond de gehele topelite op twee bestuurders na geheel uit Limburgers. We mogen dus concluderen dat het aantal buiten Limburg geboren bestuurders

⁵⁷ *Broeders, sluit u aan: aspecten van de verzuiling in zeven Hollandse gemeenten*, red. Blom, J.C.H. en Missiet, C.J., Amsterdam 1985, pag. 21-22.

flink was toegenomen, maar dat de mate waarop zij invloed konden uitoefenen niet evenredig was gegroeid.

Deze topelite werd verder gekenmerkt door een grote continuïteit. Vrijwel de gehele topelite in 1930 behoorde reeds in 1920 tot de bestuurlijke elite. Verder valt op dat de bestuurlijke elite in de loop der tijd in omvang was gegroeid maar dat de topelite kleiner werd. Met andere woorden er was sprake van een concentratie van macht en invloed.

Als we bekijken in welke besturen functies werden uitgeoefend, dan was er van specialisering in bestuurlijke taken geen sprake. Integendeel, de meeste bestuurders traden in verschillende sectoren als zodanig op. Wat wel opvalt was een voorzichtige tendens naar een professionalisering van het bestuurlijk werk. In 1930 is het aantal beroepsmatige bestuurders in de topelite sterk toegenomen.

Aan het eind van dit onderzoek kunnen we de vraag welke invloed de industrialisering heeft gehad op de samenstelling van de bestuurlijke elite beantwoorden. Deze invloed is aanzienlijk geweest. Het autochtone element in de bestuurlijke elite is vrijwel geheel verdwenen. Met name na 1910 drongen steeds meer nieuwkomers door in de verschillende besturen. Een deel van deze nieuwkomers was geboren buiten Limburg, maar het grootste deel in de provincie Limburg. Deze Limburgers namen na verloop van tijd tevens de belangrijkste posities binnen de bestuurlijke elite in. Belangrijk evenwel is de constatering dat de geschetste relaties tussen besturen en bestuurders de formele contacten weergeven. Verder onderzoek naar de onderlinge contacten die zich op het informele gebied afspeelden is daarom gewenst. In het verlengde hiervan is het ook wenselijk onderzoek te doen naar de mobiliteit van de beroepsbevolking in de Mijnstreek.

BIJLAGE

In het onderzoek betrokken besturen

Naam Bestuur	1890	1920	1930
1 Gemeenteraad	x	x	x
2 Burgemeester en wethouders	x	x	x
3 Leden Provinciale Staten		x	x
4 Schattingscommissie inkomstenbel.		x	x
5 College zettters directe bel.	x	x	x
6 Huurcommissie		x	x
7 Gezondheidscommissie		x	x
8 Bioscoopcommissie		x	x
9 Armenraad		x	x
10 Burgerlijk Armbestuur	x	x	x
11 Vincentiusvereniging	x	x	x
12 Ondersteuningsfonds Staatsmijnen		x	x
13 Ondersteuningsfonds pers. O.N.mijn		x	x
14 R.K. Groene Kruis, afd. Heerlen		x	x
15 Kruisverbond Heerlen		x	x
16 Zuid-Limburgsch Drankweecomité		x	x
17 Bond Jong Limburg		x	x
18 Algemeen Mijnwerkers Fonds		x	x
19 Jeugdraad		x	x
20 Kerkbestuur Pancratiuskerk	x	x	x
21 Kerkbestuur Heerlerheide	x		
22 Kerkbestuur Welten	x		
23 Bestuur Ned. Hervormde Gemeente		x	x
24 Commissie Toezicht Lager Onderwijs	x	x	x
25 Commissie Toezicht Middelbaar Onderwijs		x	x
26 Commissie Wering Schoolverzuim Heerlen		x	x
27 Commissie Wering Schoolverzuim Heerlerheide		x	x
28 Ambachtsschool		x	x
29 Volkshuishoudschool		x	x
30 Wilhelminasch. Kweeksch. v. Vroed- vrouwen		x	x
31 Muziekschool		x	x

32	Mijnschool		x	x
33	Vereniging Ons Limburg		x	x
34	Maatschappij Tijdig		x	x
35	Bouwvereniging Heerlerheide		x	
36	Bouwvereniging 'Glück Auf'		x	x
37	Bouwvereniging De Voorzorg		x	x
38	Bouwvereniging Samenwerking		x	x
39	Bouwvereniging Heerlen		x	x
40	Middenstandsbouwvereniging		x	
41	Bouwvereniging De Volkswoning		x	x
42	Limburgse R.K. Werkliedenbond		x	x
43	Werkliedenvereniging afd. Heerlen		x	x
44	Algemene Mijnwerkers Bond		x	x
45	Christelijke Mijnwerkersbond		x	x
46	Middenstandsvereniging		x	x
47	Arbeidsbeurs		x	x
48	Kamer van Koophandel		x	x
49	Vereniging voor Vreemdelingenverkeer			x
50	College Regenten Ziekenhuis		x	x
51	Watersnoodcommissie	x		
52	Spoorwegcommissie	x		
53	Pancratiuszangkoor	x		
54	Concordia	x		
55	Eendracht	x		
56	St. Caecilia	x		

LIMBURGS BIOGRAFISCH REPERTORIUM

In het kader van een werkervaringsproject voor jonge historici zijn de afgelopen jaren biografische gegevens verzameld over figuren uit de geschiedenis van de beide Limburgen. Het project was een initiatief van Gouverneur L. Roppe dat door de Stichting Maaslandse Monografieën werd overgenomen en gesteund in de vorm van faciliteiten en subsidies, verstrekt door overheden en instanties uit zowel België als Nederland.

Inmiddels zijn een paar honderd biografische schetsen vervaardigd. Een redactiecommissie, voortgekomen uit de Stichting Maaslandse Monografieën, is samengesteld om de publicatie van de biografieën te begeleiden. Gezien de tijdelijke aard van het project mag men geen volwaardig Limburgs biografisch lexicon verwachten. Er is evenwel waardevolle informatie bijeengebracht, niet alleen over bekende Limburgers, maar ook over minder bekende figuren uit de Limburgse geschiedenis, die men tevergeefs zal zoeken in de nationale biografische woordenboeken. Het zou jammer zijn als de biografische schetsen in een dossier zouden verdwijnen. Vandaar dat er werd besloten tot publicatie seriegewijs in zowel een Nederlands- als een Belgisch-Limburgs historisch tijdschrift. Voor Nederland zijn dat de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg en voor België het tijdschrift Limburg, dat wordt uitgegeven door de Federatie van de Geschied- en Oudheidkundige Kringen van Limburg. Per jaargang verschijnen telkens ongeveer dertig biografieën.

De redactiecommissie,
S. Vandeveld (voorzitter)
W. Rutten (secretaris)
L. Smets

Selectie van dertig biografieën

Ackens	1878-1957	politicus	Starmans
Batta	1816-1902	cellist	Dorren
Bieberstein	1796-1880	Kamerlid	Dorren
Bormans	1801-1878	filoloog	Kellens
Clermont	1728-1795	fabrikant	Schols
Dibbets	1782-1839	militair	Kellens
Dionysius de Kartuizer	1402-1471	theoloog	Kellens
Van der Elst	1826-1897	mijnningenieur	Dorren
Erens	1928-1955	troubadour	Schols
Gericke	1785-1845	gouverneur	Kellens
Gielen	1826-1908	kluizenaar	Kellens
Girard	1767-1835	ambtenaar	Kellens
Graafland	1875-1940	kunstschilder	Schols
Jocundus	11e eeuw	hagiograaf	Kellens
Kallen	1802-1878	pedagoog	Starmans
Levericksvelt, J.	? -1735	rector	Kellens
Levericksvelt, H.	1707-1778	rector	Kellens
Maesen de Sombreff, P.	1827-1902	minister	Dorren
Maesen de Sombreff, L.	1854-1926	jurist	Dorren
Membrede	1758-1831	politicus	Kellens
Mols	1874-1955	stadstype	Schols
Murmellius	1480-1517	humanist	Kellens
Nolens	1860-1931	staatsman	Starmans
Placentius	1500-1548	humanist	Kellens
Pijls	1819-1903	burgemeester	Dorren
Reinald II	1326-1343	hertog	Kellens
Van Rijn	1841-1928	burgemeester	Kellens
Vilain XIII	1801-1878	politicus	Kellens
Willem I	1363-1402	hertog	Kellens
Willems	1822-1907	geneesheer	Kellens
Zwentibold	870-900	koning	De Ruwe

ACKENS, Lodewijk. Politicus.

Geboren te Kerkrade op 28 mei 1878 en overleden aldaar op 7 april 1957. Zoon van Servaes Ackens en Maria Flücken. Op 3 augustus 1900 huwde hij met M.J. Heuschen. Uit het huwelijk werden twee zonen en vier dochters geboren.

Na de lagere school ging Louis Ackens het schoenmakersvak in. Samen met een van zijn broers kon hij een redelijk bloeiend bedrijf opbouwen. Bekendheid kreeg hij echter door zijn optreden in de lokale politiek. Vanaf 1911 tot aan zijn overlijden in 1957 zetelde hij onafgebroken in de Kerkraadse gemeenteraad. Van 1919 tot 1923 en van 1931 tot 1935 was hij wethouder van Publieke Werken. Van 1919 tot 1923 had hij zitting in de Provinciale Staten van Limburg. Hij liet zich één maal, tegen zijn zin in, overhalen om zich kandidaat te stellen voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer.

Ackens stond in de landelijke politiek dicht bij de neo-liberale ideeën van de vrijzinnige democraten. In de lokale politiek volgde Louis Ackens echter zijn eigen weg. Hoewel een gelovig en christelijk mens was hij radicaal en anti-clericaal met een scherpe tong en niets ontziende pen. Dit bracht hem voortdurend in conflict met mede-raadsleden en de burgemeesters, met katholieken en socialisten. Toch wist hij de drie zetels die hij en zijn geestverwanten hadden, te verdubbelen.

Naast zijn politieke werk hield Ackens zich bezig met de uitgave van bladen, brochures en vlugschriften. Het belangrijkste hiervan was zijn persoonlijk lijfblad 'De Kerkradenaar'. Dit weekblad werd, niet altijd even regelmatig verschijnend, uitgebracht in de periode 1915-1919. In 1919 moest vanwege financiële problemen de uitgave worden gestopt. Nog in hetzelfde jaar werd publicatie van het blad voortgezet onder de titel 'Het Volksblad', dat verscheen tot 1921.

De doelstelling van 'De Kerkradenaar' was de politieke opvoeding van het volk. Het was een opinieblad, waarin de verrichtingen van wereldlijke en kerkelijke overheid kritisch werden gevolgd. De verslagen van de gemeenteraadsvergaderingen werden er in afgedrukt, zodat het publiek zelf de verrichtingen van de gekozenen in het gemeentebestuur kon volgen. Het blad onderscheidde zich door tactloze maar vaak eerlijke berichtgeving en klaagde ongelimiteerd aan.

Bijzonder fel verzetten zich de kerkelijke autoriteiten tegen Ackens en 'De Kerkradenaar'. Dit leidde er toe dat Louis Ackens in 1916 officieel werd uitgesloten van de paassacramenten, hetgeen binnen de dorpsgemeenschap

sociale isolatie betekende. Van toen af nam Ackens definitief stelling tegen de plaatselijke geestelijkheid, waardoor hij voor socialist werd uitgesloten. Hoewel er aanvankelijk een wederzijdse sympathie had bestaan tussen Ackens en de socialisten, distantieerde Ackens zich in 1918 geheel van hen, waardoor de socialisten zeer felle tegenstanders van hem werden.

Ondanks alle tegenwerking lukte het niet Ackens een verkiezingsnederlaag toe te brengen. Het mag dan ook een bewijs van zijn populariteit bij de Kerkraadse bevolking zijn dat hij 46 jaar lang zijn raadszetel wist te behouden. Toen hij op 7 april 1957 overleed, werd hij door de Kerk naar zijn laatste rustplaats begeleid.

Literatuur:

Bischoff, N.H., *'De Kerkradenaar' Louis Ackens. Analyse van een politiek weekblad 1915-1919*, Sittard 1974; Bischoff, N.H., *Persbiografie 80 jaar Kerkrade, 1894-1974*, Sittard 1978, blz. 58-63; De heer L. Ackens 40 jaren aan een stuk gemeenteraadslid, in: *Limburgs Dagblad* 34 (30 aug. 1951), blz. 5.

J. Starmans

BATTA, Petrus Alexander. Cellist.

Geboren te Maastricht 9 juli 1816, overleden te Versailles 8 oktober 1902. Zoon van Pierre Jacques Batta en van Isabella Lagnesse. Hij was gehuwd met Julie Clémentine O'Mahony. Het echtpaar had een dochter die jong overleed.

Alexander Batta was in zijn tijd een gevierd virtuoos op de violoncello. Als kind kreeg hij muziekonderricht van zijn vader, die leraar cello was en die optrad als concertzanger. Ook zijn beide broers Jean Laurent en Joseph, waren muzikaal begaafd. Laurent werd pianist en Joseph violist. Zij vergaarden echter minder roem dan hun getalenteerde broer.

Toen Batta vijf jaar was, vestigde de familie zich in Brussel, waar Pierre Jacques Batta cello-les ging geven aan het conservatorium. Alexander kreeg vanaf zijn tiende jaar les van de in die tijd vermaarde cellist en pedagoog Nicolas Platel. In 1830 gaf hij, samen met zijn broer Laurent, met veel succes een concert in Maastricht. Op achttienjarige leeftijd vestigde hij zich in Parijs om verder te studeren. Parijs zou voor de rest van zijn leven zijn vaste woonplaats blijven. Na beëindiging van zijn studies, maakte hij grote

concertreizen door Europa. Menig Europees hof nodigde hem uit voor een uitvoering.

In Parijs ontmoette Batta veel bekende figuren. Hij rekende Liszt en Verdi tot zijn vriendenkring. Ook was hij bevriend met bekende schrijvers als Honoré de Balzac, Octave Feuillet, vader en zoon Dumas en met schilders als Eugène Delacroix en Corot.

Batta was een der grootste cellisten van zijn tijd. Hij kreeg niet voor niets de bijnaam 'Chopin van de violoncel'. Toch werd hij ook bekritiseerd, met name door Hector Berlioz. Deze vond zijn werk te sentimenteel. Batta schreef verscheidene werken voor violoncello, zoals romances en variaties. Het meest bekend zijn echter zijn bewerkingen van liederen van Schubert. In het tijdschrift 'Union démocratique de Seine et Oise' verschenen regelmatig muzikale kritieken van zijn hand. Hij was voorzitter van de kunstcommissie van de Parijse Stadsschouwburg en 'Président de l'Association des Artistes musiciens'. Door de Franse regering werd hij in 1875 onderscheiden met het ridderkruis van het Erelegioen.

Met zijn geboortestad Maastricht heeft Alexander Batta gedurende zijn lange leven nauwelijks contacten gehad. Toch voelde hij zich zeer vereerd, toen in 1892 op voorstel van burgemeester Pijs, een straat naar hem werd vernoemd. Bij zijn overlijden in 1902, liet hij de gemeente Maastricht een legaat na van vijfenzeventighonderd gulden. Uit de rente daarvan werden jaarlijks twee prijzen beschikbaar gesteld, toe te kennen aan de beste leerlingen uit de viool- en celloklas van de Stedelijke Muziekschool te Maastricht.

Literatuur:

Franssen, B.J., Uit de geschiedenis van de Stedelijke Muziekschool van Maastricht, 1883-1923, in: *De Nedermaas* 1 (1923), blz. 134-137; Kemp, M., (red.), Muziek en dramatische kunst, in: *Limburg 1839-1939, van ploeg tot afbouwhammer*, Maastricht 1939, blz. 60; Knippenberg, H.H., *Memoriaal*, Helmond 1949, blz. 103-106; Melchior, E.A., *Wetenschappelijk en biografisch woordenboek der toonkunst*, Schiedam 1890, blz. 38; Lambrechts, J., Alexander Batta, in: *Maasland* 15 (1968), blz. 221-222; Rieman, H., *Musik Lexicon*, Berlin 1919; Sagers, F., Alexander Batta, in: *Limburgs Jaarboek* 8 (1902), blz. 49-58; *Gazet van Limburg*, 25 september 1953; *Journal du Limbourg*, 6 juni 1840, 7 juni 1843, 27 februari 1852.

H. Dorren

BIEBERSTEIN ROGALLA ZAWADSKY, Charles Antoine baron de. Kolonel, Kamerlid.

Geboren te Tongeren op 25 april 1796, overleden te Maastricht op 1 november 1880. Zoon van André Ignace Luc baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky (1763-1847) en van Marie Barbe Eugénie van der Meer. Huwde in 1820 met jonkvrouw Henriette Josephine Jacqueline Bosch van Drakestein (1801-1878). Het echtpaar kreeg 3 zoons en 1 dochter.

Charles Antoine de Bieberstein stamde in rechte lijn af van de Poolse gezant Joannes Bieberstein Rogalla Zawadsky, die zich in 1633 in Nederland had gevestigd. Net als zijn vader werd de jonge De Bieberstein militair. In 1813 benoemde de prefect van het departement van de Nedermaas hem tot lid van het 2e regiment van de Gardes d'Honneur. Hij nam in 1815 als luitenant deel aan de strijd tegen Frankrijk. In 1830 vocht hij aan Nederlandse zijde tegen de Belgische opstandelingen. Als luitenant-kolonel verliet hij in 1840 de actieve dienst. In 1847 werd hij benoemd tot commissaris der milizie in Limburg. Koning Willem III benoemde hem in 1874 vanwege zijn vele verdiensten tot kolonel.

De politieke carrière van baron De Bieberstein begon in 1841, toen hij door Willem II als vertegenwoordiger van de ridderschap tot lid van Provinciale Staten van Limburg werd benoemd. Hij bleef in deze functie tot 1853. Na invoering van de provinciewet van Thorbecke in 1850 bleef hij als afgevaardigde van het kiesdistrict Maastricht zitting houden in de Provinciale Staten. Van 1855 tot 1867 was hij lid van de Maastrichtse gemeenteraad, waarin hij behoorde tot de coterie rond de invloedrijke W.H. Pijls, die onder de naam van 'liberalen' gemeentepolitiek bedreef.

Bij de verkiezingen van 1858 werd De Bieberstein Rogalla Zawadsky gekozen als lid van de Tweede Kamer door het district Maastricht. Hij behoorde tot de liberale kamergroep, hoewel men hem geen principieel liberaal kan noemen. Zijn katholicisme speelde een veel belangrijker rol, getuige zijn stelling in 1871 dat een waar volksvertegenwoordiger boven alles moest ijveren voor hetgeen 'den godsdienstzin in de bevolking bevestigd'. Hij was geen voorstander van het beginsel van scheiding van Kerk en Staat. Toen hij in 1879 voor de laatste maal aan de Kamerverkiezing deelnam, deed hij dat niet meer als liberale, maar als katholieke kandidaat. Hierbij speelden ongetwijfeld de onderwijskwestie en de groeiende anti-clericale tendensen

bij de liberalen een rol. Als katholiek had de bejaarde baron meer kans te worden herkozen dan als liberaal.

Charles de Bieberstein, militair in hart en nieren, had met name aandacht voor legerzaken. Zo sprak hij vanaf 1869 regelmatig in de Kamer over de aanschaf van nieuwe geweren voor het Nederlandse leger. In dit verband pleitte hij er zeer nadrukkelijk voor de opdracht tot fabricage van vijftienduizend Beaumont-geweren geheel te gunnen aan de Maastrichtse wapenfabrikant Stevens. Hoewel hij zelf stelde dat dit in het belang was van 'onze nijvere arbeidende klasse, onze rustige werklieden', leverde het hem de beschuldiging op zakelijk te zijn betrokken bij de firma Stevens. Bewezen werd deze beschuldiging echter niet.

In 1863 nam De Bieberstein het hartstochtelijk op voor de Poolse opstandelingen. Hij steunde de houding van zijn partij- en provinciegenoot P. van de Maesen de Sombreff. Deze moest naar aanleiding van de zogenaamde Poolse Nota als minister van Buitenlandse Zaken het veld ruimen.

De laatste levensjaren had baron De Bieberstein de eer, als oudste Kamerlid in dienstjaren, de Kamer te mogen voorzitten bij de opening van het parlementaire jaar. Naast Kamerlid was hij ook jarenlang lid van de kerkfabriek van St. Servatius in Maastricht. Hij behoorde tot de eerste leden van het L.G.O.G.

Literatuur:

Courier de la Meuse, journal du Limbourg, 31 mei 1873, 10 juni 1879; *Jaarboek Bisschoppelijk College Sittard* 3 (1932/33), blz. 62-63; *Nederlands Adelsboek* 17 (1919), blz. 175; *Verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1873-1874, 29 april 1874, blz. 1341-1342; Lavater jr, *Politieke fotografiën van de aftredende leden der Tweede Kamer*, Sneek 1879, blz. 31-34; Nécrologie, notice sur Charles Antoine baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky, in: *Publications* 17 (1880), blz. 373-375; Prins, W.F., De Limburgsche afgevaardigden in de Nederlandsche Staten-Generaal 1840-1880, in: *De Gids* 100 (1936), I, blz. 341-356, II, blz. 74-96; Ramakers, E.P.M., De invoering van achterlaadgeweren bij de Nederlandse infanterie, in: *Mededelingen van de sectie krijgsgeschiedenis Koninklijke Landmacht* 2 (1979), blz. 76-139; Terlinden, Ch., Une correspondance de famille relative aux débuts de la révolution belge, 29 août – 23 octobre 1830 (Entre Charles Antoine baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky et sa famille), in: *Bulletin Commission Royale d'Histoire* 117 (1952), blz. 97-1751.

H. Dorren

BORMANS, Jan Hendrik. Filoloog, hoogleraar.

Geboren te St. Truiden 17 november 1801, overleden te Luik 3 juni 1878; zoon van Guillaume Bormans, tabakshandelaar en schoolmeester en Marie-Françoise Vandevelde; huwde te St. Truiden 31 oktober 1828 met Maria-Ida Esselen, vijf kinderen.

Na zijn studies aan het college in zijn geboortestad, was Jan Hendrik Bormans van 1818 tot 1822 werkzaam als leraar in poësis en retorica aan het Klein-Seminarie te Luik. In 1822 werd hij studiemeester en plaatsvervangend leraar aan het Collège Royal te Luik en voltooide hij tegelijkertijd zijn studies in de klassieke letterkunde aan de universiteit aldaar. Drie jaar hierna werd hij leraar en later directeur van het college in St. Truiden. Na een jaar directeur te zijn geweest aan het college te Hasselt, was hij van 1835 tot 1837 buitengewoon hoogleraar aan de Gentse universiteit met als leeropdracht Vlaamse literatuur en vergelijkende literatuurwetenschap. Hij werd gekozen boven J.F. Willems en anderen wegens zijn pro-Belgische overtuiging. Voor de cursus Vlaamse literatuur was er hoegenaamd geen belangstelling, zodat hij Griekse letterkunde ging doceren. In 1836 werd Bormans naast J.F. Willems en J.B. David lid van de spellingscommissie, die zich moest beraden over een uniforme schrijfwijze van de Vlaamse taal. In zijn *Verslag over de Verhandelingen ingekomen bij het Staatsbestuur van België, ten gevolge der taalkundige prijsvraag* (Gent 1941), opteerde Bormans voor een nauwe aansluiting bij de in Nederland gangbare Siegenbeek-spelling, die van 1844 tot 1864 ook in België zou worden gebruikt. In 1837 werd hij gewoon hoogleraar in de klassieke filologie aan de rijksuniversiteit te Luik. Hij zou dit blijven tot 1865. Hij hielp mede een *Institution Pédagogique* (Normaalschool) oprichten, waaraan hij facultatieve cursussen gaf in Vlaamse letterkunde, Grieks en Latijn.

Door zijn verblijf te Gent en zijn deelname aan de spellingscommissie was zijn interesse gewekt voor de middelnederlandse literatuur. In 1840 kreeg hij een manuscript in handen, afkomstig uit het benedictinessenklooster van Nonnemielen bij St. Truiden, met de levens van St. Christina en St. Lutgart. In 1850 en 1857 gaf hij deze handschriften uit. In 1847 werd hij benoemd tot lid van de *Académie Royale*, afdeling der letteren en van de *Commission royale d'histoire*.

Bormans publiceerde een aantal middelnederlandse teksten van uitzonderlijk literair belang, zoals Jacob van Maerlants *Der Naturen Bloeme* (1857) en fragmenten uit *Karel ende Elegast* en uit het *Roelantslied*. Zijn uitgave van Heinrich van Veldeke's *Sint Servatiuslegende* was van bijzonder literair-historisch belang, omdat het het oudste letterkundige werk in het middelnederlands betrof. Voor de studie van de Limburgse taal in de late middeleeuwen is deze tekst van onschatbare betekenis, evenals de levens van St. Christina en St. Lutgart. Bij zijn tekstuitgaven liet Bormans zich vooral leiden door zijn vorming als klassiek filoloog en door zijn kennis van het dialect. In de tekst zelf bracht hij nogal graag veranderingen aan, die niet alle even gelukkig zijn te noemen. Hoewel zijn uitgaven niet meer aan de huidige normen van tekstkritiek voldoen, zijn veel teksten alleen via Bormans' edities toegankelijk.

Archief:

Antwerpen, A.M.V.C. (dossier Bormans).

Werken:

Leven van Sinte Christina de Wonderbare, in oud-dietsche rijmen, naar een perkementen handschrift uit de XIVde of XVde eeuw, Gent 1850; *Het leven van Sinte Lutgardis, een dietsch gedicht, ten laetste van de tweede helft der XIVE eeuw, naar het oorspronkelijk handschrift van Broeder Geraert uitgegeven*, in: *De Dietsche Warande* 3 (1857) en 4 (1858); Heynriick van Veldeken, *Sint Servatius legende*. Uitgegeven naer een handschrift uit het midden der XVde eeuw, in: *Annales S.H.A.M.* 2 (1856-58), blz. 177-460.

Literatuur:

Willems, P., *Notice sur J.H. Bormans*, in: *Annuaire de l'Académie Royale de Belgique* (1881), blz. 181-237 (met een lijst van zijn werken); Offergelt, H., *Professor Bormans*, in: *De Tijdspiegel* 4 (1949), blz. 161-163; Maele, F. van, *Bijdrage tot de studie van het leven en het oeuvre van J.H. Bormans*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent 1953; Vanderheyden, J.F., *De Limburger J.H. Bormans als neerlandicus*, in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie* (1955), blz. 253-290; Hessmann, P., *Jan Hendrik Bormans (1801-1878). Schets van zijn leven en werk*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent 1957; ID, s.v. Bormans, in: *N.B.W.* 1 (1964), kol. 221-222; ID, *De briefwisseling Bormans-Gezelle*, in: *Gezelliana* 1 (1970), blz. 28-48; Deschamps, J., *Prof. J.H. Bormans als uitgever van Middelnederlandse handschriften*, in: *De Tijdspiegel* 18 (1963), blz. 153-157; ID, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse*

bibliotheken, tentoonstellingscatalogus, Leiden 1972², passim; Coun, T., *Uitgave-techniek en tekstcritiek in de Middelnederlandse tekstuittgaven van J.H. Bormans (1801-1878)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven 1969 (met een uitgebreide literatuurlijst; ook op P.A.D.) en S.B. Maas-tricht; Lissens, R.F., s.v. Bormans, in: *W.P.E.V.* 1, Brussel 1972, blz. 422; Deprez, A., s.v. Bormans, in: *E.V.B.* 1, Tielt 1973, blz. 216-217; Notermans, J., Jan Henrik Bormans' editio princeps van Veldekens Servaa-legenden en de briefwisseling daaraan voorafgaande, in: *Wetenschappelijk Tijdingen* 32 (1973), kol. 179-192, 261-264; Coun, T., Errata en aanvul-lingen bij Notermans' editio princeps van Bormans' briefwisseling in ver-band met de Servatiuslegende, in: *ibid* 33 (1974), kol. 57-62; Wulms, G., Jan Hendrik Bormans (*Vlaamse Toeristische Bibliotheek* 226), 1977.

M. Kellens

CLERMONT (KLERMONDT), Johann Arnold von. Fabrikant.

Geboren op 24 mei 1728 te Aken, overleden op 5 december 1795 te Vaals. Hij was een van de elf kinderen van laken- en naaldenfabrikant en handelaar Esaias Clermont (De Jongere) en Helene Margarete Clermont-Van Huy-sen. Johann Arnold huwde in 1754 met Maria Elisabeth Sophie Emming-haus, die hem dertien kinderen schonk. Zij stierf in 1783.

Clermont bezocht in Essen de Latijnse School en volgde een handels-opleiding in Hamburg. Voorts doorliep hij de universiteit van Leipzig. Hierna maakte hij handelsreizen door Europa tot in Rusland toe. Zijn vader leverde al uniformstoffen aan tsaar Peter de Grote. Ook Johann Arnolds interesse ging uit naar de lakenfabricage en -handel. Clermont exploiteerde een lakenweverij en -ververij die oorspronkelijk gevestigd was te Aken en Burtscheid. In de jaren zestig van de achttiende eeuw opende Clermont, die Lutheraan was, een nieuwe fabriek in het Staatse dorp Vaals, waar protes-tanten meer godsdienstvrijheid genoten dan in Aken. Ook het onder-nemersklimaat was er beter, door het ontbreken van gildebepalingen. In 1761 kocht Clermont de heerlijkheid Vaalsbroek aan, waarschijnlijk om zodoende toe te kunnen treden tot de schepenbank van Holset, Vijlen en Vaals. Hij leidde de doorbraak naar de moderne productiewijze in. Sedert-dien werd de Zuidlimburgse lakenfabricage meer en meer beheerst door grote fabrikanten uit Aken en omgeving. In het jaar 1765 kwam het 'stam-huis' gereed. Dit gebouw, het tegenwoordige gemeentehuis, bevatte Cler-

mont's woonhuis, kantoor en een bedrijfsruimte. Eveneens in 1765 werden de rechten en plichten van de wevers vastgelegd. Vier jaren later stierf Von Clermont's (inmiddels van adel) vader. Johann Arnold kreeg nu de algehele leiding over het bedrijf. Hij bouwde de fabriek verder uit. In 1790 werkten honderdzestig arbeiders in het 'stamhuis'. Daarnaast had Von Clermont meer dan tweeduizend thuiswevers in dienst. Hij maakte van het arme Vaals een mooie plaats. De in opdracht van Von Clermont gekanaliseerde Gau leverde spoelwater voor zijn fabriek en goed drinkwater voor de bevolking. Na de dood van zijn vrouw droeg hij de directie over aan zijn twee oudste zoons. In 1793 trok Von Clermont zich geheel uit het zakenleven terug. Na de Franse inval in 1794 werd de hoofdzetel van het familiebedrijf overgeplaatst naar Duitsland. Op verzoek van de Fransen nam Von Clermont zitting in het centrale bestuur van het Land tussen Maas en Rijn te Aken. Hij beheerde de portefeuille financiën. Om gezondheidsredenen trok hij zich spoedig terug op zijn landgoed 'Blumenthal'. Daar oefende hij de functie uit van kanton-commissaris. Vlak voor zijn dood droeg hij dit ambt over aan zijn jongste zoon.

Clermont's zonen stonden open voor vernieuwingen in de nijverheid. In het jaar 1810 introduceerden zij de mechanische fabricage van wollen stoffen in Limburg. Desondanks kregen deze directeuren te maken met de neergang in de Limburgse textielnijverheid, welke al sinds 1790 viel te bespeuren.

Werken:

Freymütige Betrachtungen eines Weltbürgers zum Wohl von Aachen, Frankfurt und Leipzig 1788. Dit werk verscheen anoniem; *Beytrag zu den Verbesserungsvorschlägen in betreff der Kaiserlichen Freyen Reichsstadt Aachen besonders ihrer Tuch-Manufacturen*, z.pl. 1789; *Versuch eines Plans zu Errichtung eines Arbeitshauses in der Freyen Reichsstadt Aachen*, Düsseldorf 1791.

Literatuur:

Win, J.Th.H. de, *De Geschiedenis van Vaals*, Vaals 1941; Barkhausen, M., Der Aufstieg der rheinischen Industrie im 18. Jahrhundert und die Entstehung eines industriellen Grossbürgertums, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* (1954), blz. 135-177; Schweizer, W.F., Vaals, Eens een textielcentrum van Europese betekenis, in: *Textielhistorische Bijdragen*, afl. 4, (1963), blz. 52-66; Agt, J.F. van, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Zuid-Limburg: Vaals, Wittem en Slenaken*, 's-Gravenhage 1983, blz. 6-7, 59 en volgende; Jansen, J.C.G.M., Specifieke kenmerken van de Limburgse economie, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis*

van Limburg 30 (1985), blz. 56-65; Renes, J., *De geschiedenis van het Zuidlimburgse Cultuurlandschap*, Assen-Maastricht-Heerlen 1988, blz. 62-64, 144-145, 179.

J. Schols

DIBBETS, Bernardus Johannes Cornelis (sedert 1835 baron). Militair.

Geboren te Arnhem 7 september 1782, overleden te Maastricht 29 maart 1839; zoon van Gerrit Jan Dibbets, stadsarchitect en Johanna Cornelia van Meurs; huwde te Apeldoorn 4 januari 1809 met Julia Johanna barones van Tengnagell, vier zonen en drie dochters.

Dibbets begon zijn militaire loopbaan in 1796 als cadet in het leger van de Bataafse Republiek. In 1807 werd hij kapitein van de garde van koning Lodewijk Napoleon; daarna trad hij in dienst van Napoleon en was hij majoor bij de keizerlijke garde. In 1814 ging hij over in Nederlandse dienst en een jaar later werd hij bevorderd tot generaal-majoor. Van 1819 tot 1826 was hij provinciaal commandant van Limburg, daarna divisie-commandant voor de provincies Limburg, Luik en Namen. Na het begin van de Belgische Opstand werd Dibbets op 16 december 1830 benoemd tot opperbevelhebber en vestingcommandant van Maastricht, als opvolger van de 79-jarige luitenant-generaal Von Heldring. Dibbets handhaafde daar met kracht het Nederlandse gezag tegenover een hem vijandige burgerij, die grotendeels opteerde voor aansluiting bij België. Verscheidene ambtenaren en invloedrijke Maastrichtenaren weken trouwens uit naar Belgisch grondgebied, terwijl een groot aantal manschappen van het garnizoen en de politie deserteerde. Dibbets kondigde de staat van beleg af en stelde één van zijn officieren, J.J. Hennequin, aan als hoofd van de politie. Hij ontbond tevens de stedelijke schutterij, zodat hij, althans op militair vlak, geen 'aanval van binnenuit' meer had te vrezen. Zijn houding riep in allerlei kringen reactie op, onder andere bij de geestelijkheid. Zijn maatregelen om Maastricht voor Nederland te behouden werden hem door de Maastrichtse bevolking niet in dank aangenomen, wat onder meer blijkt uit een scherpe controverse over zijn persoon en zijn beleid en uit spotverzen uit latere tijd. Toch is het vooral aan zijn krachtdadig optreden te danken dat Maastricht bij Nederland bleef en in 1839 het oostelijk deel van Limburg opnieuw bij Nederland werd gevoegd. Dibbets hief de beperkingen van de staat-van-beleg op, toen dit enigszins mogelijk was, zodat het handelsverkeer en het economisch

leven te Maastricht zich konden herstellen. Vanwege zijn verdiensten voor de Nederlandse Staat werd Dibbets door Willem I in de adelstand verheven op 27 november 1835. In 1839 werd een grafmonument opgericht te zijner nagedachtenis.

Literatuur:

Kemp, P.H. van der, *Maastrichts Belegstaat van 1830-1839 onder generaal B.J.C. Dibbets gedurende het eerste jaar der Belgische revolutie*, 's-Gravenhage 1909; Haak, A., *Generaal Dibbets (Groote Nederlanders Kramer's Kleine Biografieën)*, Rijswijk 1938, (W.W.v.R.), s.v. Dibbets, in: *Nederlands Adelsboek* 39 (1941), blz. 203-210; Nuyens, E.M., *De staatkundige geschiedenis der provincie Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839 (Werken L.G.O.G. 2)*, Maastricht 1956, passim; Verbeet, G.J.B., *Mystificatie en waarheid rond Baron B.J.C. Dibbets, vestingcommandant van Maastricht van 1830 tot 1839*, in: *Miscellanea Trajectensia*, Maastricht 1962, blz. 623-639; Wingens, T., *De 'Memorie' van Generaal Dibbets*, in: *De Maasgouw* 84 (1965), kol. 81-91; ID, *General-Leutnant B.J.C. Dibbets und die Maastrichter Ereignisse 1830-1839*, in: *Z.A.G.V.* 77 (1965), blz. 136-161; ID, *Generaal Dibbets' dood en zijn voortleven in de Maastrichtse legende*, in: *De Maasgouw* 85 (1966), kol. 97-112; Roppe, L., s.v. Dibbets, in: *N.B.W.* 2 (1966), kol. 173-175; Boogard, J. van den en Minis, S., *Het Generaalshuis*, Maastricht 1987, blz. 27-30.

M. Kellens

DIONYSIUS DE KARTUIZER. Scholastiek theoloog.

Geboren te Rijkel (gemeente Borgloon) in 1402 of 1403, overleden te Roermond 12 maart 1471; zijn familienaam was Van Leeuwen, de naam van zijn moeder is niet bekend.

Dionysius studeerde te St. Truiden en bij de Broeders van het Gemene Leven te Zwolle. Circa 1420 wilde hij intreden bij de Kartuziers te Zelem, maar hij werd om zijn jeugdige leeftijd niet aanvaard. Van 1421 af studeerde hij filosofie en theologie aan de Keulse universiteit, waarna hij in 1424 intrad bij de Kartuziers te Roermond. Hier zou hij met een korte onderbreking blijven tot aan zijn overlijden. Hij was de laatste in de rij der grote scholastieke theologen. Hij schreef commentaren op de H. Schrift, de pseudo-Dionysius de Areopagiet, op de *Libri Sententiarum* van Petrus Lombardus

en op *De consolatione philosophiae* van Boëthius. Hij compileerde en verwerkte belangrijke middeleeuwse auteurs als Thomas van Aquino en Albertus de Grote. Onder de 16de eeuwse theologen gold zelfs het adagium 'Wie Dionysius leest, leest niets niet'. Zijn mystieke geschriften en de talrijke visioenen die hij kreeg bezorgde hem de naam *doctor ecstaticus*. Minder bekend en minder bestudeerd is evenwel Dionysius' activiteit in het openbare leven van zijn tijd. Hij was *procurator* van zijn klooster en had relaties met de Bourgondische en Gelderse hoven. Zo trachtte hij in 1459 een verzoening tot stand te brengen tussen hertog Arnold van Gelre en zijn zoon Adolf, die in hun conflict ook de steden Roermond en Venlo hadden betrokken. Zijn poging mislukte. Karel de Stoute van Bourgondië schonk in 1465 aan Dionysius de stichtingsoorkonde van het kartuizerklooster te Vught bij 's-Hertogenbosch, waar Dionysius van 1466 tot 1469 de eerste rector was. In de kerkelijke hervormingsbeweging speelde Dionysius een belangrijke rol. Hij was bevriend met de bekende volksprediker Jan Brugman en verschaftte hem materiaal voor zijn preken. In 1451-1452 vergezelde hij de pauselijke legaat kardinaal Nicolaas van Cusa op diens kerkelijke visitatiereis in het Rijnland en de Nederlanden. Deze reis opende Dionysius de ogen voor de eigentijdse noden van de Kerk en uit deze tijd dateren dan ook de meeste van zijn hervormingsgezinde geschriften. Ook met de Kartuizers in het Maasland onderhield hij goede betrekkingen, onder meer met Jacob van Gruitrode, prior te Luik en Petrus Dorlandus, prior te Zelem. Het oeuvre van Dionysius werd in 1530 te Keulen voor het eerst uitgegeven door zijn ordegenoot Dirk van Straeten.

Werken:

Doctoris ecstatici D. Dionysii opera omnia in unum corpus digesta 42 dln., Montreuil-Doornik-Parkminster 1899-1913, 1935.

Literatuur:

Welters, H., Denys le Chartreux, sa vie et ses ouvrages, in: *Publications* 19 (1882), blz. 259-370; Mougel, A., *Denys le Chartreux, 1402-1471. Sa vie, son rôle, une nouvelle édition de ses oeuvres*, Montreuil-sur-Mer 1896; Swenden, K., Dionysius van Rijckel, Biografische nota, in: *O.G.E.* 24 (1950), blz. 170-181; Scholtens, H.J.J., Het Roermondse Kartuizerconvent vóór de zestiende eeuw, in: *Publications* 86-87 (1950-1951), vooral blz. 231-244; Stoelen, A., s.v., Denys le Chartreux, in: *D.S.* 3 (1957), kol. 430-499; Swenden, K., s.v., Denys le Chartreux, in: *D.H.G.E.* 14 (1960), kol. 256-260; Gijzen, J.M., 12 maart 1971. De Roermondse kartuizer Dionysius stierf vijf eeuwen geleden, in: *De Maasgouw* 90 (1971), kol. 49-58; Gruys,

A., *Carthusiana, un instrument heuristique; bibliographies, colloques, travaux préparatoires*, dl. 1: bibliographie générale, Parijs 1976, blz. 69-76 en supplément, Parijs 1978, blz. 446; Nissen, P.J.A., Dionysius de Kartuiser en het testament van Johannes de Lovanio, in: *De Maasgouw* 99 (1980), kol. 33-50 (met literatuurverwijzing).

M. Kellens

ELST, Egon van der. Mijningenieur.

Geboren te Werkendam op 1 mei 1826, overleden te Heerlen op 30 april 1897. Zoon van Jan Willem van der Elst, notaris, en Maria Catharina Buschkens. Hij huwde op 22 mei 1855 te Maastricht met Maria Susanna Hupkens (1826-1891). Uit dit huwelijk werden 2 zoons en 1 dochter geboren.

Egon van der Elst behoorde tot de eersten, die in 1842 in Delft de nieuwe mijnbouwstudie van de Koninklijke Academie ter opleiding van burgerlijke ingenieurs gingen volgen. De opleiding tot ingenieur bij 'de Mijnwerken' stond onder leiding van de Maastrichtenaar A. Lipkens en was met name gericht op de mijnexploitatie in Nederlands-Indië.

De overwegend theoretische opleiding werd aangevuld met een praktijkstage in Engeland. Na voltooiing van zijn stageperiode, verwierf Van der Elst in 1848 het diploma van mijningenieur. De geplande uitzending naar Indië ging onder aandrang van zijn vader niet door en de jonge ingenieur bleef daarom voorlopig te Delft. Hij nam er de taak op zich de naar Engeland uitgezonden mijnbouwkundige studenten in de praktijkjaren te begeleiden.

Nadat in december 1851 de directeur van de Domaniale Steenkolenmijnen was overleden, werd Van der Elst door de Ingenieur der Mijnen, Bogaert, aanbevolen hem op te volgen. Na een gesprek met de Nederlandse directie van de Aken-Maastrichtse Spoorwegmaatschappij, die de mijn bestuurde, kreeg hij opdracht een verslag te maken van de toestand van de Domaniale Mijn. Op 14 januari 1852 leverde hij zijn rapport in. Daarin leverde hij kritiek op de slechte toestand waarin de mijn zich bevond. Onderhoud en veiligheid lieten veel te wensen over. Naar aanleiding van dit rapport, waar veel deskundigheid uit bleek, werd Egon van der Elst per 1 mei 1852 tot 'conducteur-directeur' benoemd. Onder zijn bewind vond een reorganisatie

plaats, waardoor de Domaniale Mijn uitgroeide van een noodlijdend, slecht geoutilleerd bedrijf, naar een behoorlijk florerende mijn.

Uit de maandelijkse directierapporten van Van der Elst, bleek reeds spoedig zijn sociale bewogenheid. Hij signaleerde regelmatig de slechte toestanden onder de arbeiders en streefde naar verbetering hierin. Zo richtte hij in 1852 een vrijwillig ziekenfonds op en in 1856 het 'Fonds ter ondersteuning van de arbeiders in dienst bij de Domaniale Steenkolenmijnen'. Men was verplicht hier lid van te worden, en behalve een pensioen- en ziektekostenregeling, voorzag dit fonds ook in vrij onderwijs voor de mijnwerkerskinderen. Een ander initiatief van Van der Elst was de oprichting in 1872 van een bouwfonds voor de huisvesting van mijnwerkers. Voor zijn tijd vormde dit alles een vooruitstrevend stelsel. Naast het welzijn van de arbeiders, speelde hierbij zeker ook het gebrek aan arbeidskrachten een rol. Tot dan toe ging men liever in de nabijgelegen Duitse mijnen werken, waar een hoger loon en betere voorzieningen bestonden. Van der Elst's stelsel werkte gunstig op het aantrekken en behouden van mijnwerkers voor de Kerkraadse mijn.

Met ingang van 1 juli 1876 werd Egon van der Elst benoemd tot Ingenieur der Mijnen en Groeven in Nederland, belast met de algemene leiding van het mijnwezen. In deze functie heeft Van der Elst zijn stempel gedrukt op de ontwikkeling van het mijnwezen in Limburg. In zijn handen kwamen onder andere de concessieverleningen en het staatstoezicht. Vooral rond 1890, toen de moderne mijnindustrie zich onder leiding van H. Sarolea en de gebroeders Honigmann begon te ontwikkelen, werden zijn werkzaamheden zo omvangrijk, dat er een adjunct-directeur ter ondersteuning werd benoemd. Naast het toezicht op de mijnen, had hij ook het toezicht op het stoomwezen en de mergelgroeven in Limburg.

Een belangrijk initiatief ter verbetering van het toezicht op de veiligheid van de mijnarbeid, vormde in 1877 zijn 'Reglement betreffende de ontginning van de steenkolenmijnen'. Het bij de Minister van Binnenlandse Zaken ingediende voorstel, werd bij Koninklijk Besluit van 28 juni 1877 wettelijk van kracht. Tot aan zijn dood bleef Egon van der Elst in het mijnwezen actief.

Werken:

Notitie over ondersteuningsfonds van de Domaniale mijn, in: *De Economist* (1860), blz. 162-163; Afdammingen, uitgevoerd in de Domaniale Steenkolenmijnen in Kerkrade, in: *Notulen Koninklijk Instituut voor Ingenieurs* (1862-1863), blz. 156; De steenkolenmijnen in Limburg, in: *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid* 4e reeks, deel II, (februari 1878), blz. 33-76.

Literatuur:

NNBW VII (1927), blz. 404-405; Maassen, F.H.L., *Een overzicht van de economische ontwikkeling van de Domaniale Mijnen in relatie tot de loonontwikkeling in dat bedrijf in de tweede helft van de 19e eeuw*, Maastricht 1985 (scriptie); Raedts, C.E.P.M., Egon van der Elst, 1826-1897, de eerste Delftse mijnningenieur in Limburg, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 18 (1973), blz. 1-32; Raedts, C.E.P.M., Egon van der Elst en de Domaniale Mijnen te Kerkrade, in: *Het Land van Herle* 24 (1974), blz. 14-20, 95-100.

H. Dorren

ERENS, Jochem (Jo). Troubadour.

Geboren op 24 februari 1928 te Sittard, overleden op 21 januari 1955 te Amersfoort. Hij was de jongste van vier kinderen van Jan Hendrik en Kocken Anna Mechtilde Erens-Schalbruch. Zijn vader was geboren in het jaar 1880 te Sittard, zijn moeder, een Duitse, in 1889. Jo Erens bleef vrijgezel.

Op jonge leeftijd begon Erens te werken in de meubelzaak van zijn vader. Zijn belangstelling voor de muziek werd opgewekt door Erens sr., die zelf ook zong. Jo trad toe tot het 'Sittards mannenkoor' en het kerkelijk zangkoor 'St.-Cecilia'. Daarnaast gaf hij voorstellingen tijdens feesten en partijen, op straat en in het café. Zichzelf begeleidend met een gitaar bezong de Sittardenaar zijn geboortestad, Limburg, de natuur, liefde en typische figuren zoals Zefke Mols. Behalve het werkje 'Treeske' met tekst van Thur Laudy, schreef en componeerde de jongeman al zijn liedjes, voorzover bekend twintig in totaal, zelf. De woorden waren eenvoudig, zoet en eerlijk; zijn gitaarspel diende nog te verbeteren. Met zijn warme baritonstem boeide hij velen, zodanig dat hij tijdens een van zijn optredens, georganiseerd door het Anjerfonds, werd 'ontdekt'. Er volgde een ontvangst aan het koninklijk hof.

Jo Erens ontving vele uitnodigingen voor optredens in radio-uitzendingen van de R.O.Z. en van de zenders te Hilversum, Brussel en Hasselt. Ook was hij een keer op de Belgische televisie te zien. Tot zijn grote genoegen kreeg Erens een studiebeurs voor de operaklas van het conservatorium in Amsterdam. Voordat hij afreisde naar Amersfoort, waar hij bij zijn zus in

pension ging, schreef hij het liedje getiteld 'Vaarwel Limburgs lanjd', want zijn eigen streek zou de Sittardenaar altijd trouw blijven.

In 's lands hoofdstad maakte Erens goede vorderingen. Al na enige maanden studie, najaar 1954, mocht hij in het openbaar optreden. Jo Erens nam te Amsterdam deel aan een concours met tweehonderd kandidaten. De 'Zittesje jong' kreeg voor zijn voorstelling de 'Prijs van de Nederlandse Operastichting' toebedeeld. Zijn presentatie tijdens het Internationaal Concours voor Muziekuitvoering te Genève leverde hem vele complimenten op. In Limburg maakte hij naam als concertzanger, eerst in de schouwburg te Maastricht en vervolgens in Sittard. Vijftien dagen na laatstgenoemd optreden overleed Erens ten gevolge van een hersenbloeding.

Het snel opgerichte 'Jo Erensgeachteniscomité' zorgde voor een waardig gedenkteken op Erens' graf. Het Belgische Davidsfonds organiseerde te Neerpelt een troubadourenconcours om de Sittardenaar te eren. In 1974 bracht Dureco een verzamelelpee uit met dertien nummers van Erens, getiteld 'Limburg mie lanjd. Jo Erens, de Limburgse troubadour'. Op initiatief van de 'Juniorkamer Swentibold' werd op 13 juni 1981 op het Sittardse Tempelplein een standbeeld van Erens onthuld. Enkele jaren nadien zorgde deze beweging voor de uitgave van een single met twee liedjes van de gevierde troubadour. Om de herinnering aan Jo Erens levendig te houden, werd in 1983 te Sittard de 'Stichting Jo Erens' opgericht. Op 12 en 13 oktober 1985 herdacht het 'Zittesj Revuujukoor' de te jong gestorven zanger met het groots opgezette stuk 'Eine Zittesje Sjnaak'. De betekenis van Jo Erens is wellicht dat hij de eerste naoorlogse troubadour was die in het Limburgse gebied dialectliederen vertolkte. Door zijn optredens droeg hij mogelijk bij tot de culturele contacten tussen de twee Limburgen. Vele van Erens' liedjes zijn 'volksliederen' geworden.

Bronnen:

De in de tekst genoemde radiostations en televisiezender, alsmede Arcanradio bewaren banden met live-optredens van Jo Erens. De 'Stichting Jo Erens' is in het bezit van een film, in 1959 gemaakt door de Antwerpenaar Frans Joossens, over het leven van Erens.

Literatuur:

Jo Erens herdacht op Heel-Limburgs Sporenfeest te Opoeteren, in: *Het Belang van Limburg*, d.d. 29 juli 1969; Legendarische Jo Erens stierf 25 jaar geleden, in: *Limburgs Dagblad*, d.d. 15 januari 1980; T.V.-optreden, in: *Stadjournaal*, d.d. 22 januari 1987; Simonis, A.H., e.a., *Sittard, historie en*

gestalte, Sittard 1971, blz. 457-458, 533; C.S., In memoriam de 'Limburgse Troubadour' Jo Erens, in: *De Tijdspiegel* 10 (maart 1955), blz. 73-74.

J. Schols

GERICKE, Johann Eberhard Paul Ernst. Gouverneur van Nederlands Limburg(1841-1845).

Geboren te Kleef 23 februari 1785, overleden te Maastricht 19 november 1845; zoon van Johann Wilhelm Gericke, ambtenaar, en Suzanne Magdalena Catherina Gosmann; huwde 1) te Waterscheid, 14 juli 1807, Johanna Maria Francesca Lauten, twee zoons en twee dochters; 2) te Den Haag, 27 juni 1838, Catherina Carolina de Salis, geen kinderen.

Gericke bekleedde van 1801 tot 1806 verscheidene functies in dienst van de koning van Pruisen. Vanaf 1807 werkte hij onder het Franse bestuur. Na de val van Napoleon in 1813 kwam Gericke in dienst van de geallieerde mogendheden met de opdracht de financiële administratie in de bevrijde Belgische gebieden te regelen. Kort daarna werd hij benoemd tot commissaris van de financiën in de gebieden op de rechter Maasoever die bij de Nederlanden werden gevoegd. Hierbij trad Gericke in Nederlandse staatsdienst. Op zijn verzoek werd hij trouwens genaturaliseerd op 20 december 1815. Na de opheffing van dit commissariaat verrichtte Gericke nog enkele andere, soortgelijke functies met standplaats Luik. In 1824 werd hij overgeplaatst naar 's Gravenhage en op 27 april 1831 werd hij tot Buitengewoon Commissaris der Koning benoemd, belast met het hoogste burgerlijk gezag in de provincie Limburg. In de praktijk bleef zijn ambtsgebied beperkt tot Maastricht en St. Pieter, daar het overige deel der provincie met de Belgische afscheiding was meegegaan. Pas vanaf 1834 verbleef Gericke regelmatig te Maastricht; hij had open oog voor de noden van de burgers in de belegerde stad en werkte samen met de militaire bevelhebber, generaal Dibbets. In 1839 werd Gericke samen met A.J. Borret belast met de wederinbezetting en het voorlopig bestuur van de gebieden die aan Nederland waren toegewezen. In 1841 werd hij tot gouverneur van Nederlands Limburg benoemd. Deze taak vervulde hij naar best vermogen. Hij had hierbij af te rekenen zowel met het Hollandse onbegrip voor de Limburgse situatie onder meer bij de voedselschaarste in 1845, als met een vrij brede separatistische beweging in Limburg zelf. In 1833 werd Gericke in de adelstand verheven, maar de fel begeerde titel baron werd pas in 1846, na zijn dood,

aan zijn zoon Louis geschonken. In 1833 had hij het Gelders landgoed Herwijnen gekocht en sindsdien voerden zijn afstammelingen de naam 'van Herwijnen'.

Literatuur:

Rüter, A.J.C., *Rapporten van de gouverneur in de provinciën 1840-1849*, dl. 1 en 2, Utrecht 1941-1950, passim; Nuyens, E.M., Paul Gericke, 1785-1845, eerste gouverneur van Nederlands Limburg, in: *Publications* 100 (1964), blz. 227-259; Roppe, L., s.v. Gericke, in: *N.B.W.* 2 (1966), kol. 240-243; Prins, W.F., Twee gouverneurs van Limburg, Hennequin en Gericke, in: ID, *Fugitiieven en passanten*, (*Med. K.N.A.W., Lett.*, nieuwe reeks, 43, 2), Amsterdam 1980, blz. 15-21.

M. Kellens

GIELEN, Andreas. Kluizenaar.

Geboren te Nieuwstadt 2 april 1826, overleden te Hoepertingen (Borgloon) 13 april 1908; zoon van Nicolaus Gielen en Anna Maria Vanstraelen; bleef ongehuwd.

Tijdens zijn verblijf in het leger liep Andreas Gielen een ernstige ziekte op, waardoor hij praktisch blind werd. Hij deed toen de gelofte kluizenaar te worden als hij zou genezen. Hij verkreeg inderdaad zijn gezichtsvermogen terug en vestigde zich als metgezel van Pieter Kubben in 1852 in de kluis van Helshoven bij Hoepertingen. Andreas verzorgde zijn medebroeder tot aan diens overlijden op 2 april 1869. Hij leidde een leven van versterking, gebed en naastenliefde. Hij leefde van aalmoezen. Boeren in nood ging hij helpen bij de oogst en in de verre omgeving stond hij bekend als volksgenezer. Een bijzondere faam genoot hij als ziekenverpleger: dag en nacht bleef hij waken en bidden bij stervenden. Toen er een besmettelijke ziekte uitbrak te Mechelen-Bovelingen, verzorgde hij de slachtoffers en begroef de doden. Op 29 juni 1902 werd zijn gouden jubileum als kluizenaar op plechtige wijze gevierd. Als feestgeschenk ontving hij een missaal en een eikehouten koorlezenaar, die nu nog in de kapel van Helshoven worden bewaard. Na zijn overlijden in 1908 bleef de kluis leeg tot ze in 1925 werd afgebroken. De kapel van Helshoven werd in 1966 gerestaureerd en in 1974 als monument geklasseerd.

Literatuur:

Brouwers, J., Kluis en Kapel van Helshoven, in: *Limburg* 43 (1964), blz. 30-59 (vooral blz. 41-44, portret); ID, s.v. Gielen, in: *N.B.W.* 8 (1979), kol. 354-356; Anthoons, G., *De kluisen van Belgisch-Limburg en hun toeristisch belang*, Hasselt 1979, blz. 69-80.

M. Kellens

GIRARD, Nicolas. Ambtenaar.

Geboren te Savigny-lez-Beaune (Frankrijk, département Côte d'Or) 6 december 1767, overleden te Antheit (bij Luik) 12 september 1835; zoon van Claude Girard, wijnbouwer, en Jeanne Fournier; huwde te Luik 4 oktober 1795 met Marie-Thérèse Dumont, acht kinderen.

In 1792 nam hij dienst in het Republikeinse leger. Hij nam deel aan de gevechten bij Charleroi en aan de Slag bij Fleurus (1794). Tijdens zijn verblijf te Luik kwam hij in contact met Bouteville, de commissaris-generaal van de 'départements réunis à la patrie'. Deze benoemde Girard op 27 april 1796 tot departementaal administrateur van het departement van de Nedermaas, met standplaats te Maastricht. Vier maanden later werd Girard bevorderd tot commissaris van het *Directoire exécutif* in het departement van de Nedermaas, als opvolger van J.L. Rogier, die wegens omkoperij uit zijn functie was ontzet. Girard spande zich in om de welvaart in zijn departement te bevorderen. Hij bepleitte verlichting van de lasten, de verbetering van de wegen en waterlopen, maar vooral maatregelen die de bevolking zouden doen inzien dat het Franse gouvernement het goed met haar voorhad. Girard gaf zich alle moeite de Franse wetgeving zo volledig mogelijk door te voeren. Dat betekende tevens scherpe vervolging van Kerk en geestelijkheid en de deportatie van priesters die zich verzetten. Op 9 nivôse an V (29 december 1796) werd een moordaanslag op Girard gepleegd die mislukte. Voor Girard was dat aanleiding ontslag te vragen uit zijn functie. Op aandringen van zijn medewerkers bleef hij in functie tot 13 juni 1799. Toen vertrok hij naar Luik en vervulde daar tot 1806 het ambt van inspecteur der directe belastingen. Nadien was hij rentenier en van 1815 tot 1833 oefende hij het beroep van wijnhandelaar en herbergier uit. Hij overleed te Antheit (bij Luik) in 1835.

Literatuur:

Roppe, L., Girard, 'Commissaire du Directoire exécutif' in het Departement van de Nedermaas (1796-1799), in: *Limburg* 35 (1956), blz. 193-200; ID, s.v. Girard, in: *N.B.W.* 2 (1966), kol. 252-254.

M. Kellens

GRAAFLAND, Jhr Robert Archibald Antonius Joan (Rob). Kunstschilder.

Geboren op 26 november 1875 te Maastricht, overleden op 28 april 1940 te Heerlen. Hij was het tweede kind uit het grote gezin van de Maastrichtse bankier jonkheer Joan Graafland en diens Heerlense echtgenote Francisca Mols. Graafland huwde in 1902 met Marieke Dusquesne (1881) uit Heer. Het paar kreeg twee kinderen.

Na een verblijf in een kostschool te Sittard, verhuisde Rob Graafland met zijn ouders op 4 november 1890 naar Nieuwer-Amstel. Van 1896 tot 1899 bezocht de afgestudeerde onderwijzer Graafland de Rijksacademie te Amsterdam. Invloeden uit zijn academiëtijd zijn merkbaar in bijvoorbeeld 'Persiflage van het oordeel van Paris' (1902).

Graafland vestigde zich in Maastricht, waar hij vanaf 1898 les gaf aan het Stadstekeninstituut. In het jaar 1901 werkte de kunstenaar te Luik en Luxemburg. Op zijn instigatie werd in 1902 aan het Stadstekeninstituut begonnen met de cursus decoratieve schilderkunst. Vijf jaren later vertrok Graafland onverwacht naar de Verenigde Staten, waar hij zich met succes aansloot bij een groep Nederlandse kunstenaars. Terug in Nederland moest hij noodgedwongen zijn tweede huis (te Heer) verkopen om vervolgens met zijn gezin, na een kort verblijf te Luik, naar Wandre te verhuizen. Vanuit België onderhield Graafland contacten met artistiek Maastricht en Amsterdam (het St.-Lukasgilde). In 1910 exposeerde hij te Amsterdam samen met Mondriaan en te Maastricht met Sluyters.

Inmiddels had de familie Graafland haar intrek genomen in een pand te St.-Pieter. In zijn 'Italiaanse' tuin werkte de schilder 's zondags met leerlingen, waarvan sommige, zoals Jonas, Grégoire, Bellefroid en Postmes, toonaangevend werden. Ook ontving hij bekende collega's, onder wie Goovaerts. In het jaar 1911 stond Graafland aan de basis van de oprichting van de Limburgse Kunstkring. Hij was de eerste die de Limburgse schilderkunst elders in het land bekendheid bracht. Zijn stijl maakte een evolutie door. Beïnvloed door het impressionisme verving hij grijzen (Haagse School) en Rembrandt-bruin door een fris, breed en spontaan opgezet,

koloriet. Ofschoon zijn werk ook kenmerken van Art Nouveau en Jugendstil vertoonde, bleef Rob Graafland vooral romantisch. Het schilderij getiteld 'Liseuze' werd in 1912 te Amsterdam bekroond, de stukken 'Levensvreugde' en 'Meisjes in de zon' in 1916 te Den Bosch.

In 1919 werd Graafland met pensioen gestuurd, wel gaf hij nog les aan de huishoudschool van Wyck. Een jaar nadien volgde zijn verkiezing tot voorzitter van de Schoonheidscommissie van Maastricht en Valkenburg-Houthem. Toenemende aanvallen van agressie deden Graafland, die nauwelijks meer schilderde, belanden in inrichtingen te Apeldoorn en Vught. In het jaar 1932 verliet hij Maastricht voorgoed. In 1935 was hij zodanig hersteld, dat hij enthousiast en veelvuldig begon te werken, vooral naar foto's geschilderde portretten, landschappen en dieren. Graafland nam in 1936 met goed gevolg deel aan de Olympiade-tentoonstelling te Berlijn. Hij hield er een medaille aan over. Vooral uit Noord-Brabant kreeg hij opdrachten voor jachtpartijen. Twee jaar later schilderde hij te Den Haag in het bijzonder portretstudies van kinderen. Hij was eveneens een begaafd illustrator van boeken, schoolboekjes en uitgaven als 'Roomse jeugd', 'Gods volk' en 'Het katholieke leven'. Ook ontwierp Graafland affiches. Ridder in de Orde van Oranje-Nassau Rob Graafland was teleurgesteld in de 'Hollandse' onderwaardering van de Limburgse beeldende kunst. Zijn werk werd tijdens exposities in Nederland, Engeland en Duitsland wel gewaardeerd, doch meestal niet gekocht. In de Tweede Wereldoorlog is een deel van zijn artistieke productie verloren gegaan. De expositie 'De grootste sortering' in het Bonnefantenmuseum te Maastricht (23 november 1986 tot 5 januari 1987) besteedde ruim aandacht aan Graafland; tijdens de 'Pictura' in de Maastrichtse Eurohal (7 tot 15 maart 1987) werd een Graafland te koop aangeboden.

Literatuur:

Twaalfhoven, T.W., *Robert-Archibald Graafland (1875-1940)*, Venlo 1975, met 128 illustraties en literatuurvermelding; Kockelkoren, J., *De generatie van 1900 in Limburg*, Venlo 1980, geïllustreerd; Scheen, P., *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars, 1750-1880*, 's-Gravenhage 1981, blz. 174, met literatuurvermelding; *De Maaspost*, d.d. 12 november 1986.

J. Schols

JOCUNDUS. Hagiograaf.

Leefde in de elfde eeuw; nadere gegevens onbekend.

In de tweede helft van de elfde eeuw manifesteerde zich te Maastricht een duidelijk streven om de grote betekenis van Sint Servatius, de beschermheilige van stad en St. Servaaskerk, op de voorgrond te plaatsen. Dit streven hield onder meer verband met de positie van het St. Servaasstift als Rijkskapittel. De waarschijnlijk uit Frankrijk afkomstige monnik Jocundus ontving daarom van het St. Servaaskapittel de opdracht het leven, de translatie en de wonderen van Sint Servatius te beschrijven. Aan deze opdracht voldeed Jocundus omstreeks 1088. Zijn geschrift bevat echter ook een verdediging van de politieke keuze van het kapittel in de strijd tussen Hendrik IV en de paus, waarin het kapittel de zijde van de koning koos. Jocundus heeft in dit geschrift ook een beschrijving gegeven van de stad Maastricht en haar kerken. Zijn werk legde de basis voor de latere Servatiushagiografie (met onder andere zijn Joods-Armeense afkomst en de verplaatsing van de bisschopszetel naar Maastricht). Het moest echter in populariteit al vlug onderdoen voor de anonieme *Gesta sancti Servatii* en vooral voor de Dietse bewerking in versvorm van Hendrik van Veldeke.

Werken:

Iscundi Translatio S. Servatii, gedeeltelijke uitgave R. Koepke, in: *M.G.H.*, S.S. 12 (1856), blz. 88-126; *Gesta S. Servacii*, uitgave F. Wilhelm, in: *Sanct Servatius oder wie das erste Reis im deutscher Zunge geimpft wurde*, München 1910, die bovendien een door Koepke niet uitgegeven deel van de *Translatio* publiceerde.

Literatuur:

Vlekke, B.H.M., *St. Servatius. De eerste Nederlandsche bisschop in historie en legende*, Maastricht 1935; Boeren, P.C., *Jocundus, biographe de Saint Servais*, Den Haag 1972; ID, s.v. Jocundus, in: *N.B.W.* 7 (1977), kol. 443-445.

M. Kellens

KALLEN, Johannes Andreas. Kapelaan, pedagoog.

Geboren te Sittard op 26 augustus 1802, overleden op 23 november 1878 te Bedburdyck (Grevenbroich, Dld.). Zoon van de landbouwer Johannes Andreas Kallen en diens echtgenote Maria Catharina Jaspas.

Zijn middelbare opleiding ontving Johannes Kallen aan het Koninklijk Atheneum te Maastricht, aangezien er in Sittard in 1816 geen gelegenheid was tot het volgen van middelbaar onderwijs. Vervolgens studeerde hij aan het Groot-Seminarie van Luik, waar hij op 28 januari 1826 tot priester werd gewijd. Op 1 april van datzelfde jaar werd Johannes Kallen tot kapelaan in Henri-Chapel (gemeente Aubel, provincie Luik) benoemd.

Toen Limburg na de omwenteling van 1830 onder Belgisch bestuur kwam en de nieuwe grondwet van 1831 de vrijheid van onderwijs garandeerde, greep Johannes Kallen de gelegenheid aan om in Sittard een particulier college op katholieke grondslag op te richten. Voor het eerst na de opheffing in 1797 van de Dominikaner School, was er in Sittard weer gelegenheid tot het volgen van middelbaar onderwijs. Het leerprogramma omvatte de vakken Grieks, Latijn, Frans, Nederlands, Duits, oude en nieuwe geschiedenis, muziek, tekenen, schoonschrijven en boekhouden. Het college was ondergebracht in het voormalige Dominikanerklooster en kende, ondanks de geringe steun van het gemeentebestuur, een gestage groei van tachtig leerlingen in 1833 naar driehonderd in 1838. Toen Sittard in 1839 weer onder Nederlandse soevereiniteit terugkeerde, ging het snel bergafwaarts met het college. Veel leerlingen, die vooral waren gekomen om Frans te leren en waarvan de ouders veelal anti-Nederlands gezind waren, trokken weg. Ook de Belgisch-gezinde leden van het lerarenkorps, waaronder de schrijver Pieter Ecrevisse, verlieten de school en gingen naar België. In 1841 verliet ook directeur Kallen, die zich al vanaf 1834 had beklaagd over de geringe financiële steun van de gemeente, het college dat hij met zoveel enthousiasme had opgebouwd.

Johannes Kallen aanvaardde toen de functie van hofkapelaan op het slot van prins J.F.M.H.A., vorst van Salm-Keyferscheidt-Dyck in de buurt van Neuss (Dld.), waar hij op 23 november 1878 overleed.

Literatuur:

Habets, A., Johannes Andreas Kallen en zijn College te Sittard, in: *Jaarboekje voor Sittard; vereniging 'De Kollenberg'* (1906), blz. 104-145; Habets, J., Levensbericht van Joannes Andreas Kallen, in: *Publications* 16 (1879), blz. 521-523; Simonis, A.H. e.a., *Sittard, historie en gestalte*, Sittard 1971, blz. 417-418.

J. Starmans

LEVERICKSVELT, Jan Jacob. Rector Latijnse School.

Geboorteplaats en -datum onbekend, overleden te Maastricht, kort vóór 16 augustus 1735; huwde te Maastricht, 24 november 1704, Joanna Elisabeth van Daelhem, zes kinderen, onder wie Jan Jacob en Hendrik Walter.

In 1707 werd hij aangesteld tot rector van de Gereformeerde Latijnse School te Maastricht. Acht jaar later volgde hij J. du Rondel op als hoogleraar in de welsprekendheid en het Grieks aan de Illustre School, zonder zijn rectoraat neer te leggen. Bij de benoemingsplechtigheid was ook een aantal magistraatleden van Luikse zijde aanwezig, wat een aanwijzing is voor de toegenomen tolerantie tussen de beide confessies te Maastricht. In 1728 fungeerde hij in de Hervormde gemeente als diaken. Hij had in 1730 een rede opgesteld ter nagedachtenis van de oud-burgemeester P. Hermes, die tevens curator-rentmeester van de Latijnse School was. Een jaar later ging hij met emeritaat. Zijn zoon Hendrik Walter nam het rectoraat van de Latijnse School over en volgde hem tevens als hoogleraar aan de Illustre School in 1735 op.

Literatuur:

Heynen, E., Maastrichtse drukken, 1552-1816, in: *Publications* 83 (1947), blz. 61, nr 174 en blz. 81, nr 261; Sassen, F., *De Illustre School te Maastricht en haar Hoogleraren (1683-1794)*, (*Med. K.N.A.W., Lett.*, nieuwe reeks, 35, 1), Londen-Amsterdam 1972, blz. 33-34.

M. Kellens

LEVERICKSVELT, Hendrik Walter. Rector Latijnse School.

Geboren te Maastricht 28 januari 1707, aldaar overleden 16 december 1778; zoon van Jan Jacob Levericksvelt en Joanna Elisabeth van Daelhem.

In 1726 werd hij conrector van de Gereformeerde Latijnse School te Maastricht. Hij volgde zijn vader Jan Jacob op in 1731 als rector en in 1735 als hoogleraar in de welsprekendheid en het Grieks aan de Illustre School. In 1749 fungeerde hij als ouderling in de Hervormde gemeente. Zowel bij de inhuldiging als bij het overlijden van stadhouder Willem IV (respectievelijk in 1747 en 1751) hield hij een redevoering in de Sint Janskerk. Bij het bezoek van stadhouder Willem V en zijn gemalin aan Maastricht in 1771 sprak hij het stadhouderlijk paar toe namens de Illustre School. In 1777 werd hem ontslag verleend als rector. Na zijn overlijden werden de functies van rector

en hoogleraar in de welsprekendheid en het Grieks aan twee verschillende kandidaten toevertrouwd, respectievelijk aan de vroegere conrector Th.C. Essers en de predikant H. Voskuil. Op 4 mei 1779 werd de bibliotheek van Levericksveld publiek verkocht in het schoolgebouw.

Literatuur:

Bibliotheca Levericksveldiana; sive Catalogus Librorum... Trajectum ad Mosam, 1779; Heynen, E., Maastrichtse drukken, 1522-1816, in: *Publications* 83 (1947), passim; Sassen, F., *De Illustre School te Maastricht en haar Hoogleraren (1683-1794)* (*Med. K.N.A.W., Lett.*, nieuwe reeks, 35, 1), Londen-Amsterdam 1972, blz. 34-36.

M. Kellens

MAESEN DE SOMBREFF, Jhr Paul Theresia van der. Kamerlid. Minister van Buitenlandse Zaken.

Geboren te Maastricht 25 oktober 1827, overleden aldaar 14 november 1902. Zoon van jhr Leonard Jan Pieter Lodewijk van der Maesen de Sombreff (1775-1865) en diens eerste echtgenote Louise Henriette Agnes von Salomon (1799-1827). Huwde in 1855 met Emilia Louise Charlotte de Ceva (1825-1913). Uit dit huwelijk werden vijf kinderen geboren.

Geboren in een voorname Maastrichtse familie, volgde Paul van der Maesen onderwijs aan het gymnasium van zijn geboortestad. In 1842 kreeg hij hier als 'primus lingua Gallica' een prijs en in 1846 deed hij cum laude eindexamen. Aansluitend studeerde hij rechten in Leiden, waar hij in 1850 promoveerde op 'Theses juridicae inaugurales'. Hij had colleges gevolgd bij onder andere Thorbecke, die er diplomatieke, staatkundige en rechts-geschiedenis doceerde.

Na zijn promotie keerde Van der Maesen de Sombreff terug naar Maastricht, waar hij zich als advocaat liet inschrijven. Op zesentwintigjarige leeftijd werd hij tot lid van Provinciale Staten van Limburg gekozen en in 1856 werd hij lid van Gedeputeerde Staten. Dit vormde het begin van een politieke loopbaan, die niet zonder strubbelingen zou verlopen.

Op 31 januari 1862 trad het tweede liberale kabinet van Thorbecke aan. Minister van Buitenlandse Zaken werd aanvankelijk de beroepsdiplomaat Stratenus, die echter al in maart weer vertrok. Daarop verzocht Thorbecke zijn oud-leerling Van der Maesen deze post op zich te nemen. Naast Buiten-

landse Zaken, kreeg hij in juli 1862 er ook nog het departement van Rooms-Katholieke Eredienst bij. Reeds spoedig bleek dat de liberaal-katholieke Maastrichtenaar over te weinig ervaring beschikte. Zijn onervarenheid werd veelvuldig bekritiseerd; hij werd onder andere als 'de Limburgsche dorpeling-diplomaat' betiteld.

Van Limburgse zijde was er nogal wat kritiek op het door hem afgesloten Maastractaat met België. Hierbij was bepaald, dat België ter hoogte van Maastricht water mocht aftappen ten bate van het kanaal door de Kempen. Voor de scheepvaart op de Maas was dit, vooral in de zomermaanden bij lage waterstand, nogal nadelig. Ondanks de tegenstand, ook in de Tweede Kamer, haalde dit verdrag het Staatsblad.

Meer stof deed de kwestie van de Poolse Nota van april 1863 opwaaien. In dat jaar was in Polen een opstand uitgebroken tegen de Russische overheersing, die door het tsaristische bewind bloedig werd onderdrukt. De Franse keizer Napoleon III had de leiding genomen van een beweging om ten gunste van de Polen te interveniëren. Onder invloed hiervan had Van der Maesen een protestnota gestuurd naar St. Petersburg. Daar dit in strijd was met de Nederlandse neutraliteitspolitiek, leidde dit in de Tweede Kamer tot felle, vaak persoonlijke aanvallen op de minister. Uiteindelijk ging de Kamer toch accoord, maar in de Eerste Kamer struikelde de minister alsnog. Onder invloed van de autocratische koning Willem III, die weinig ophad met het liberale Kabinet Thorbecke en met de Poolse opstand, verwierp de Senaat de begroting van Buitenlandse Zaken. De minister diende daarop zijn ontslag in, dat hem op 2 januari 1864 werd verleend.

Enige maanden later werd Van der Maesen, met steun van de invloedrijke groepering Pijls, door het district Maastricht tot lid van de Tweede Kamer gekozen. Deze verkiezing vormde de aanleiding voor het zogenaamde Limburgse brievenschandaal in het najaar van 1865.

De oppositionele Limburgse bladen 'Venloosch Dagblad' en 'l'Ami des Interêts Limbourgeois' trokken toen de integriteit van de verkiezing in twijfel. Er zouden namelijk voor de verkiezing brieven van de hand van de minister van Financiën Betz en van Thorbecke zijn verstuurd aan burgemeester Pijls van Maastricht en aan Van der Maesen, met discutabele beloften. Zo zou men de voor Limburg nadelige herziening van de grondbelasting opschorten, indien de liberalen in deze provincie de meerderheid zouden behouden. Op de dag der stemming zouden deze brieven zijn getoond, om aldus de kiezers te beïnvloeden. Een dergelijke manoeuvre lag voor de hand omdat het Maastractaat de Limburgse sympathie voor de regering Thorbecke danig had verminderd.

Er volgde een polemiek in beide kranten, waarbij Pijls alle beschuldigingen ontkende. Uiteindelijk publiceerde het 'Venloosch Dagblad' de brief van Betz aan Van der Maesen, waarin onder andere stond dat hij de wet op de grondbelasting zou uitstellen, '... als de houding van Limburg het (hem) niet onmogelijk maakt'. Blijkbaar had Van der Maesen de brief aan de pers getoond. Gevolg hiervan was, dat Betz moest aftreden en dat Van der Maesen zelf zijn zetel in de Kamer opgaf. Veertien dagen later echter, mocht hij het genoeg beleven door de Maastrichtse kiezers alsnog te worden herkozen, waarbij zijn critici spraken van een 'pijls-snelle' hervervkiezing.

Door alle trubbels was zijn carrière in de landelijke politiek nu echter wel voorgoed verkeken. Tot 1873 bleef hij lid van de Kamer. Toen hij daarin niet meer werd herkozen, keerde hij terug naar Limburg, waar hij van 1874 tot 1880 opnieuw zitting nam in Provinciale Staten. Na 1880 vervulde Paul van der Maesen de Sombreff geen publieke functie meer en na een langdurige ziekte overleed hij in 1902 te Maastricht.

Werken:

Maesen de Sombreff, Jhr P.Th. van der, *Theses Iuridicae Inaugurales*, Leiden 1850.

Literatuur:

Nederlands adelsboek 32 (1934), blz. 125; *N.N.B.W.* V (1921), kol. 335; Frusch, H.J.M., Hoe een Limburgse belastingkwesitie een einde maakte aan een ministeriële loopbaan, in: *Het Land van Herle* 13 (1963), blz. 73-76, 93-96; Jurriaanse, M.W., *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken 1813-1900*, Den Haag 1974, blz. 179-197; Oud, P.J., *Honderd jaren, een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*. Bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door Dr J. Bosmans, Assen 1979, blz. 63-67; Prins, W.F., De Limburgsche afgevaardigden in de Nederlandse Staten-Generaal, in: *De Gids* 100 (1936), I, blz. 341-356, II, blz. 74-96; Regout, P., *Wat heeft Limburg voor den heer Thorbecke gedaan en de heer Thorbecke voor Limburg?*, Maastricht 1864; Sagittarius, *Parlementaire portretten, de aftredende helft van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Amsterdam 1864, blz. 113-114; Slijpen, A.M.F., *Een omstreden magistraat, W.H. Pijls 1819-1903, burgemeester van Maastricht in de tweede helft van de negentiende eeuw*, doctoraal scriptie Utrecht, z.p. z.j., blz. 66-67; Tamse, C., Het tweede kabinet Thorbecke 1862-1866, in: *A.G.N.* 12, Haarlem 1977, blz. 399-401.

H. Dorren

MAESEN DE SOMBREFF, Jhr Mr Louis Henri Leonard Joseph van der. Jurist.

Geboren 12 september 1854 te Maastricht, overleden 23 februari 1926 te Hulsberg. Zoon van Jhr Mr L.E. van der Maesen de Sombreff, rechter aan de arrondissementsrechtbank te Maastricht, en van F.W.H.C. barones de Bieherstein Rogalla Zawadsky. Huwde in 1884 met Pauline Eugénie Dumonceau. Uit dit huwelijk werden drie zoons geboren.

Deze telg uit een voorname katholieke Maastrichtse familie, volgde lager onderwijs aan het College Saint Servais te Luik. Aansluitend studeerde hij aan het Stedelijk Gymnasium in Maastricht. Nadat hij hier in 1873 zijn diploma had behaald, ging hij rechten studeren aan de rijksuniversiteit te Leiden. Op 7 juli 1879 promoveerde hij tot doctor in de rechtswetenschap met een dissertatie, getiteld 'Over den aanvang van het lidmaatschap der Staten-Generaal'.

Na enige tijd ambtenaar van het Openbaar Ministerie te zijn geweest te Schiedam en Den Bosch, volgde in 1886 zijn benoeming tot kantonrechter te Heerlen. Deze functie bekleedde hij tot aan zijn dood in 1926. Als bijnaam kreeg hij de titel 'juge de paix' (vrederechter) ofwel in de volkstaal 'sju-de-pé-ke', vanwege zijn milde, hoewel ook vaak bevoogdende optreden.

In de politiek speelde hij vanaf 1904 een actieve rol, toen hij lid werd van Provinciale Staten van Limburg. Van der Maesen volgde het overleden lid Cremers op en daar hij de enige kandidaat was, werd hij benoemd zonder dat er een verkiezing aan vooraf ging. Door de benoeming van L.H.W. Regout tot minister van Waterstaat, kwam er in 1909 een vacature in de Eerste Kamer. Provinciale Staten van Limburg kozen Louis van der Maesen de Sombreff tot diens opvolger. De kantonrechter bleef lid van de Senaat tot aan zijn overlijden in 1926.

Menigmaal verscheen de jonkheer op verkiezingsbijeenkomsten van de katholieke partij in zijn geboortestreek. Zo raakte hij in 1909 betrokken bij de omstreden Tweede Kamerverkiezing van Charles Ruys de Beerenbrouck. Deze zou op onrechtmatige wijze zijn zetel hebben verkregen. Van der Maesen had zich tijdens de verkiezingsstrijd nadrukkelijk uitgesproken voor deze kandidaat, die kon rekenen op de steun van het gevestigde politieke katholieke establishment. De verkiezing werd door de Tweede Kamer op formele gronden voor ongeldig verklaard en daar een juridisch onderzoek uitbleef, had dit geen gevolgen voor de kantonrechter.

Door zijn voorname afkomst en zijn vele functies verwierf Van der Maesen veel invloed in Zuid-Limburg. Zo was hij onder andere van 1894 tot 1921

schoolopziener in de arrondissementen Heerlen en Sittard en van 1902 tot 1926 voorzitter van de Gezondheidscommissie te Gulpen. Verder was hij lid van de Voogdijraad te Maastricht en van de Kamer van Toezicht op de notarissen en de kandidaatnotarissen te Maastricht. Tientallen jaren was hij voorzitter van de Kring Valkenburg van het Provinciaal Genootschap voor Geschiedkundige wetenschappen, Taal en Kunst en uit dien hoofde lid van het hoofdbestuur van dit genootschap. Vrij plotseling overleed Louis van der Maesen de Sombreff op 23 februari 1926 in zijn landhuis 'de Leeuwenhorst' te Hulsberg.

Werken:

Maesen de Sombreff, Jhr Mr L.H.L.J. van der, *Over den aanvang van het lidmaatschap der Staten-Generaal*, Leiden 1879.

Archief:

RAL, Provinciaal Archief, inv.nr. 5074: stukken betreffende de verkiezing van de leden der Provinciale Staten, 1904-1913; inv.nr. 5107: processenverbaal en andere stukken betreffende de verkiezing van leden van de Eerste en de Tweede Kamer, 1886-1913.

Literatuur:

Verslagen van de bevindingen en handelingen der Gezondheidscommissie gezeteld te Gulpen, 1903-1926; *Limburgsch Dagblad*, 11 september 1924, 24 februari 1926, 1 maart 1926; *De Limburger Koerier*, 24 februari 1926, 1 maart 1926; *Het Zuiden, provinciale courant*, 25 februari 1926; *Gedenkboek van het Stedelijk Gymnasium te Maastricht*, 1864-1939; *Nederlands adelsboek 24* (1926), blz. 128-129; Snackers, J.N., In memoriam, in: *Limburg's Jaarboek 32* (1926); Heyst, M.G.M.A. van, *Album promotorum Limburgensium*, 1600-1980, Maastricht 1982; Dorren, J.G.M., *De Tweede Kamer-verkiezing van juni 1909 in het district Gulpen*, Maastricht 1986 (niet gepubliceerde scriptie).

H. Dorren

MEMBRÈDE, Jhr André Charles. Rechtsgeleerde, ambtenaar, politicus.

Geboren te Maastricht 4 november 1758, overleden te Aken 25 oktober 1831; zoon van Johannes Petrus Membrède, ambtenaar, en Anna Elisabeth de Limpens; bleef ongehuwd.

Membrède studeerde rechten te Leuven. Een maand na zijn afstuderen in 1778 vestigde hij zich als advocaat in zijn geboortestad. Sedert 1782 was hij bibliothecaris van de stadsbibliotheek te Maastricht. Hij was lid van de Grote Sociëteit en van de vrijmetselaarsloges *La Nouvelle Alliance* en *La Constance*. Bovendien had hij een grote sympathie voor de ideeën van de Franse *philosophes*. Hij fungeerde in 1780 en 1783 als schepen van Luikse zijde; in 1788 was hij burgemeester. In datzelfde jaar solliciteerde hij naar het ambt van Luiks pensionaris, maar hij moest tenslotte deze functie laten aan zijn collega Mathias van Heylerhoff. Bij de aanvang van het Frans bewind werd Membrède benoemd tot president van het *Tribunal Supérieur* te Maastricht. Samen met de *agent national* C. Roemers verzette hij zich tegen de inlijving van het arrondissement Maastricht bij een groter departement met Luik als hoofdplaats. Zo werd het departement van de Nedermaas opgericht met Maastricht als hoofdplaats. In september 1795 volgde Membrède Roemers op als *agent national*. Later werd hij commissaris van het *Directoire exécutif* (8 november 1795) en voorzitter van het *Tribunal criminel* (13 januari 1796) te Maastricht. In deze functie bepleitte hij te Parijs met succes de instandhouding van het departement van de Nedermaas, dat met opheffing werd bedreigd. Op 28 januari 1798 werd Membrède departementeel administrateur en vier maanden later werd hij gekozen tot lid van de *Conseil des Cinq Cents*. Bij de staatsgreep van Napoleon in november 1799 zag de republikein Membrède zich genoodzaakt te vluchten. Op 6 juni 1800 werd hij opnieuw president van het *Tribunal criminel* te Maastricht. Een groot deel van Cavenne's *Statistique du département de la Meuse-Inférieure* is aan Membrède toegeschreven. In 1807 werd hij lid van het *Corps législatif* te Parijs en in 1812 werd hij voorzitter van het *Cour impérial* te Luik. Hoewel hij een belangrijk opkoper van nationale domeinen was, eindigde zijn carrière niet met de val van Napoleon. Onder Willem I werd hij lid van de Tweede Kamer en daarnaast was hij van 1816 tot 1818 burgemeester van Maastricht. Van 1823 tot 1828 was hij gouverneur van de provincie Antwerpen, waarna hij lid werd van de Eerste Kamer. Hij overleed te Aken in 1831.

Literatuur:

Dictionnaire historique et biographique de la Revolution et de l'Empire, 1799-1815, Parijs z.j. (na 1873), dl. II, blz. 550; Flament, A.J., Burgerlijke overheden en leden der rechtbank die op den 2en Pluviöse an 4 (22 januari 1798) den eed van haat aan het Koningschap hebben afgelegd, met bijzonderheden omtrent eenigen hunner, in: *De Maasgouw* 7 (1885), blz. 1089-1090; ID, *Catalogus der Stadsbibliotheek van Maastricht, bewerkt vooral als*

'*Bibliotheca Limburgensis*', dl. I, Maastricht 1888-1889, blz. 125-128; Ramaer, J.C., s.v. Membrède, in: *N.N.B.W.* 9 (1933), kol. 663-664; Roppe, L., A.C. Membrède, tweede 'agent national' van het arrondissement Maastricht, in: *Limburg* 35 (1956), blz. 97-102; Spiertz, M.G., Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw, (*Maaslandse Monografieën* 1), Assen 1964; Roppe, L., s.v. Membrède, in: *N.B.W.* 2 (1966), kol. 560-562.

M. Kellens

MOLS, Zefke. Stadstype.

Geboren te Sittard op 11 juli 1874 en aldaar overleden op 15 september 1955. Hij was een zoon van Peter Joseph Mols (geboren 1844, Sittard) en diens echtgenote Maria Barbara Mols-Van der Velden (geboren 1854, Maastricht). Zefke Mols was ongehuwd.

Toen Zefke vier jaren oud was, stierf zijn moeder. Zijn vader hertrouwde op 5 november 1880 met Maria Josepha Schumans (geboren 1854, Sittard), met wie de jongen het helaas niet goed kon vinden. Elk voorjaar vertrok de familie naar Duitsland om er te werken in de steenfabriek. 's Winters verkocht vader Mols kramerijen in zijn woonplaats en omgeving. Zefke verliet op elfjarige leeftijd de lagere school om zijn vader bij te staan bij de uitoefening van zijn beroep.

In 1889 ging Mols in de leer bij een sigarenfabrikant te Wehr in Duitsland. Drie jaren nadien werd hij door zijn werkgever ingezet om in Duitse steden reclame te maken voor zijn product. In 1907 belandde Mols met zijn twee Sittardse vrienden, die eveneens sigaren maakten, in de cel te Karlsruhe. Zij werden er van verdacht een man met een mes om het leven te hebben gebracht. Tot november 1914 moest Mols 'zitten', vooraleer zijn onschuld werd bewezen.

Geheel ontmoedigd keerde hij terug in zijn vaderstad. Tot 1919 zwierf hij rond en verdiende de kost met het opknappen van klusjes bij de boeren. In laatstgenoemd jaar woonde hij te Vlodrop, alwaar hij met een van zijn halfbroers in de sigarennijverheid werkte. Voorts werkte Mols te Reuver. Op 26 april 1925 betrok de Limburger een logement in zijn geboorteplaats. Spoedig werd de Sittardenaar opgepakt wegens landloperij en bedelarij. Hij kwam terecht in het werkkamp Norg (provincie Drenthe) om na drie jaren terug te keren.

In 1929 stelde een vriend hem een schuur op de hoek van de Misboekstraat-Walramstraat ter beschikking als slaappleats. Zefke Mols' omzwervingen waren nu beëindigd. Een beroep oefende hij niet meer uit en was aangewezene op liefdadigheid van buurvrouwen, een kledingfabrikant en het Maatschappelijk Hulpbetoon. Mols was een graag geziene figuur in de stad en een dankbaar 'object' voor kunstenaars. Trots toonde hij zijn brede borst, die was behangen met geschonken medailles. Zijn vriend Jo Erens bezong deze drop-out met zijn liedje 'Zefke Mols, awt, gries en verschlete...'. Een hartaanval maakte een einde aan zijn leven. Vijfentwintig jaar later vond de herdenking plaats van zijn overlijden. De onthulling van een beeld vormde het hoogtepunt. Het bevindt zich aan de Brandstraat nabij de wal. Schelberg typeerde hem als 'een in zichzelf gekeerd mens, geen filosoof of boodschapper, geen levenskunstenaar, idealist..., maar een door het leven gekraakt mens, zonder interesse voor wat om hem heen gebeurde of zijn eigen toekomst...'.

Literatuur:

'Zefke Mols, auwt en versjlete' in schuur te Sittard overleden. Troubadour Jo Erens zong van zijn medailles en grieze baard en maakte hem onsterfelijk, in: *Gazet van Limburg*, d.d. 16 september 1955; Schelberg, P.J.G., Zefke Mols, in: *Woordenboek van het Sittards dialect met folkloristische aantekeningen. Zittesj wie men 't sjprik en sjrif*, Amsterdam 1979; Zefke Mols herdacht, in: *De Limburger*, editie Sittard/Geleen e.o., d.d. 16 september 1980.

J. Schols

MURMELLIUS, Joannes (latinisering van Jan van Murmelt). Geleerde.

Geboren te Roermond in 1480, overleden te Deventer 2 oktober 1517; zoon van Derick van Murmelt; gehuwd, één zoon.

Jan van Murmelt deed zijn eerste studies aan de Latijnse School van de H. Geestkerk te Roermond. Op dertienjarige leeftijd trok hij met zijn vriend Henricus Cellarius naar Deventer om aan de kapittelschool van de St. Lebuinuskerk zijn studies voort te zetten, onder leiding van rector Alexander Hegius (circa 1433-1498). Op 14 april 1496 werd hij geïmmatriculeerd aan de Keulse universiteit. Hij verbleef in de *Bursa Laurentiana*, waar Arnold Luyde van Tongeren regent was. Later zou Murmellius één van zijn

werken aan hem opdragen, namelijk *Didascali libri duo*. In 1500 behaalde Murmellius het licentiaat in de *Artes* en werd hij aangesteld tot leraar en conrector aan de domschool te Munster (Westfalen). Al vlug begon hij praktische schoolboekjes te publiceren, onder meer een inleidende grammatica, *Opus de compositione verborum* en een bloemlezing van Latijnse dichters, *Ex elegiacis trium illustrium poetarum*, die tot in de 18e eeuw werd herdrukt. Naar goede humanistische gewoonte schreef Murmellius ook Latijnse gedichten, waarvan de *Elegiarum moralium* tot de beste behoren. Het is een bundel met 68 elegieën, ieder met een afzonderlijke opdracht, zodat men een vrij goed beeld krijgt van Murmellius' relaties. In 1507 kwam het tot een breuk tussen Murmellius, die in 1504 was gepromoveerd tot *magister artium*, en zijn rector Timann Kemener. Murmellius verliet de Munsterse domschool en werd achtereenvolgens rector aan de kapittelscholen van St. Martinus en St. Ludgerus in dezelfde stad.

Nadat Murmellius zich in 1512 had verzoend met Kemener en was teruggekeerd naar de domschool, vertrok hij in maart 1513 naar Alkmaar, waar hij Barthold van Keulen opvolgde als rector van de Latijnse School. Eén van zijn leraren was Rutger Rescius uit Maaseik, die later Grieks zou doceren aan het *Collegium trilingue* te Leuven. Te Alkmaar werkte hij aan een tekstuitgave met commentaar van Boëthius' *Troost der wijsbegeerte*, zijn filologisch meesterwerk, dat hij opdroeg aan zijn beschermheer te Munster, domproost Rudolf van Langen. Daarnaast verzorgde hij tekstuitgaven van Italiaanse humanisten en van klassieke auteurs, waarbij de vroeg-christelijke dichter Prudentius duidelijk zijn voorkeur had. In 1517 werd Alkmaar geplunderd door Gelderse soldaten en Murmellius vluchtte met zijn gezin naar Zwolle. Van hieruit werd hij tot docent aan de kapittelschool van Deventer benoemd, waar hij na twee maanden overleed. Hij heeft les gegeven en schoolboekjes gepubliceerd, waarvan het handige en eenvoudige *Pappa puerorum* (kinderpap) wel het bekendste is. Ook schreef hij enkele tractaten over de plichten van leerlingen en docenten. In zijn letterkundig testament tenslotte, *Scopiarius* (de bezem) verwierp hij de middeleeuwse onderwijsmethode en bepleitte een hervorming in humanistische zin, waarbij de nadruk lag op de studie van de klassieke auteurs.

Werken:

Opus de compositione verborum omnibus scholasticis latinae linguae studiosis utilissimum, Deventer, R. Paffraet, s.d. (circa 1502), 1504²; *Opusculum de discipulorum officii, quod Enchiridion scholasticorum inscribitur*, Keulen, M. de Werdena, 1505; *Elegiarum moralium libri quattuor*, 1507, Keu-

len, Quentell, 1508²; *Didascali libri duo*, Keulen, Quentell, 1510; *De magistri et discipulorum officiis epigrammatum liber*, Keulen, Quentell, 1510; *Pappa puerorum esui atque usui percoeta*, Keulen, Quentell, 1513, enz.; *Scoparius in barbariei propugnatores et osores humanitatis ex diversis illustrium virorum scriptis ad adiuuanda politioris literaturae studia comparatus*, Deventer, A. Pafraet, 1517; *Ausgewählte Werke des Münsterischen Humanisten Joh. Murellius*, heruitgave A. Boemer, 5 dln., Münster 1892-1895.

Literatuur:

Reichling, D., *Johannes Murellius. Sein Leben und seine Werke. Nebst einem ausführlichen bibliographischen Verzeichnis sämtlicher Schriften und einer Auswahl von Gedichten*, Freiburg 1880, Nieuwkoop 1963²; Roersch, A., s.v. Murellius, in: *B.N.* 15 (1899), kol. 355-365; Boemer, A., Johannes Murellius, in: *Westfälische Lebensbilder*, Hauptreihe II, Münster 1931, blz. 396-410; Smeets, M., Roermond in de ogen onzer voorouders, in: *Collegeklok. Jaarboek van het Bisschoppelijk College te Roermond* 14 (1948-1949), blz. 45-54; Nauwelaerts, M.A., Joannes Murellius, Roermond 1480 – Deventer 1517, in: *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951, blz. 201-234 (met een lijst van zijn werken); Venner, G., De afkomst van Johannes Murellius, in: *De Maasgouw* 98 (1979), kol. 166-167; Smet, G.A.R. de, De Hoogduitse bewerkingen van J. Murellius' 'Pappa puerorum', in: *Liber amicorum Weijnen*, Assen 1980, blz. 194-204.

M. Kellens

NOLENS, Willem Hubert. Priester, staatsman.

Geboren te Venlo op 7 september 1860 en overleden te 's Gravenhage op 27 augustus 1931. Zoon van Martin Nolens, leerlooier, en Hermina Huberdina Linskens.

Na de driejarige HBS in Venlo te hebben doorlopen verliet Nolens in 1874 zijn geboortestad om aan het Bisschoppelijk College te Weert en daarna te Rolduc zijn gymnasiumopleiding te volgen. In 1880 begon hij zijn studie rechten aan de rijksuniversiteit Utrecht, die hij in 1884 met het behalen van zijn doctoraalexamen beëindigde. Vervolgens keerde hij terug naar Lim-

burg om zich op het groot-seminarie te Roermond voor te bereiden op zijn priesterambt.

Na zijn priesterwijding op 25 maart 1887 werd Nolens benoemd tot leraar te Rolduc. Hier gaf hij tot 1909 les in de geschiedenis, staatswetenschap en moraalfilosofie. Hij voerde als eerste het vak sociologie in op een katholieke onderwijsinstelling. Intussen was Nolens in 1890 te Utrecht cum laude gepromoveerd tot doctor in de staatswetenschappen op het proefschrift 'de leer van de H. Thomas van Aquino over het recht'. In dit proefschrift zette hij uiteen, hoe een priester tevens staatsman kon zijn.

Zijn proefschrift en zijn vriendschap met Dr H.J.A.M. Schaepman, de voorzitter van de katholieke fractie in de Tweede Kamer, die in Nolens zijn opvolger zag, leidden ertoe dat Nolens zich op een politieke carrière ging voorbereiden. In 1896 werd hij gekozen tot lid van de Tweede Kamer voor het district Venlo. Tijdens zijn Kamerlidmaatschap kwam hij op voor de belangen van Venlo, Limburg en de katholieken. Zo was hij een voorstander van kanalisatie van de Maas en van de aanleg van een Rijn-Maas-Scheldekanaal.

Samen met minister Lely heeft Nolens de basis gelegd voor de oprichting van de Staatsmijnen in 1900 en de Mijnraad in 1902, waarvan hij zelf eerst lid en in 1913 voorzitter werd. In de Mijnraad zette Nolens zich vooral in voor de verbetering van sociale rechten van de mijnwerkers. In 1903 richtte hij bovendien de Centrale Bond van RK Mijnwerkers op. Hij had een belangrijke stem in de benoeming van Dr H. Poels tot aalmoezenier van sociale werken in de Mijnstreek in 1910.

Het ging Nolens hierbij niet alleen om de materiële belangen van de arbeiders, maar ook om hun godsdienstige en culturele belangen. Dit benadrukte hij in de rede, die hij hield in 1909 bij de aanvaarding van zijn benoeming tot buitengewoon hoogleraar aan de universiteit van Amsterdam in de Arbeidswetgeving in verband met het administratief recht en de staathuishoudkunde. Voor Nolens waren de arbeidstheorie van de kerk en de pauselijke encycliciek 'Rerum Nonarum' van 1891 de uitgangspunten voor de sociale wetgeving. Hierbij stond hij niet huiverig tegenover staatsinmenging op het sociale vlak.

Als leider van de katholieke fractie in de Tweede Kamer (sinds 1910) wist Nolens de eenheid van de katholieken te vergroten. In 1915 werd hij pronotarius apostolicus vanwege zijn bemiddeling bij het instellen van een tijdelijk gezantschap bij de Heilige Stoel. Nolens was een groot voorstander van de rechtse coalitie. Het eerste kabinet Ruys de Beerenbrouck (de eerste katholieke minister-president) kwam in 1918 grotendeels door zijn bemiddeling tot stand. Hij droeg veel bij tot de sociale wetten van dit kabinet,

waarbij hij als fractievoorzitter, maar ook als lid van de in 1920 ingestelde Hoge Raad van de Arbeid nauw was betrokken.

Niet alleen op nationaal maar ook op internationaal niveau heeft Nolens veel bijgedragen aan de verbetering van de arbeidswetgeving. In 1900 was hij als vertegenwoordiger van Nederland in Parijs betrokken bij de voorbereidingen, die leidden tot de oprichting van de Internationale Vereniging tot wettelijke bescherming van de arbeiders. Van 1919 tot aan zijn dood in 1931 was hij hoofd van de Nederlandse delegatie bij de Internationale Arbeids Organisatie, een onderdeel van de Volkenbond. Vooral door het optreden van Nolens werd een belangrijke conventie over het beperken van de arbeidsduur aanvaard.

Nolens stierf in augustus 1931. Velen zagen hem als een koele, stugge en ongenaakbare persoonlijkheid. Dit was veelal een gevolg van een door hem zelf bewust gezochte en gehandhaafde eenzaamheid.

Archief:

Nolens-archief in Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen.

Werken:

De leer van de H. Thomas van Aquino over het recht, Utrecht 1890, dissertatie; *Overzicht der internationale bemoeiingen met de arbeidswetgeving...*, Den Haag 1921. De volledige verzameling van artikelen die Nolens schreef in de (Nieuwe) Venlosche Courant bevindt zich met inventarislijst in het gemeentearchief Venlo.

Literatuur:

Sassen, F., Nolens en de kabinetsformatie in 1918, in: *Roda Sacra 1104-1954*, Rolduc's jaarboek 34 (1954), blz. 136-138; Verhagen, J., *De Kabinetscrisis van 1923*, Eindhoven 1960; Mgr. Prof. Dr Willem Hubert Nolens herdacht, in: *De Limburgse Leeuw* 8 (1960), blz. 7-8, 133-164 met literatuur; Puchinger, G., *Colijn en het einde van de coalitie. De geschiedenis van de kabinetsformaties, 1918-1924*, Kampen 1969; Gribling, J.P., *Willem Hubert Nolens (1860-1931). Uit het leven van een Priester-Staatsman*, Assen 1978.

J. Starmans

PLACENTIUS, Johannes Leo (latinisering van Jan Struiven). Humanistisch dichter en geschiedschrijver.

Geboren te Sint-Truiden circa 1500, waarschijnlijk overleden te Maastricht 4 februari 1548.

Jan Struiven studeerde aan het college van de Hieronymieten te Luik en trad op vrij jonge leeftijd in in het dominicanenklooster te Maastricht. Op zijn negentiende jaar vertrok hij naar Leuven, om aan de universiteit filosofie en theologie te studeren. Gedurende een tiental jaren verbleef hij te Leuven, waar hij van 1525 tot 1529 werkte aan de *Catalogus omnium antistitum Tungarorum...*, een geschiedenis van de bisschoppen van Tongeren, Maastricht en Luik, opgedragen aan de toenmalige prinsbisschop van Luik, Everhard van der Marck. Het was de eerste Luikse geschiedenis die in druk verscheen, maar zonder veel historische waarde. Kort daarna publiceerde Placentius *Pugna porcorum*, een gedicht van 248 hexameters, waarvan ieder woord met de letter P begint. Zulke literaire krachttroeren waren erg geliefd in de rederijkersmilieus. Placentius' werk kan men gerust een bestseller in het genre noemen, getuige de talrijke heruitgaven en de opname er van in diverse verzamelbundels. Het gedicht beschrijft de strijd tussen de grote en de kleine varkens (*porci* en *porcelli*) en houdt wellicht verband met het studentenleven in de Leuvense sociëteit 't Varken (Porcus). Over Placentius' activiteit na 1529 is niet veel bekend. In oktober 1534 verbleef hij te Antwerpen; hij was toen reeds vijf jaar zwaar ziek. Kort daarna keerde hij naar Maastricht terug, waar hij – volgens de kloosterkroniek – werkzaam was als predikant en biechtvader. Intussen verschenen nog twee werken van hem: *Susanna* en *Clericus eques*. Het eerste bevat naast een bijbels toneelstuk over de kuisse Susanna en de glurende ouderlingen, nog drie gedichten van een zekere Eusebius Candidus, waaronder een dodendansspel, namelijk *Plausus luctificae mortis*. Waarschijnlijk is Eusebius Candidus een schuilnaam van Placentius zelf, die zich wel meer achter pseudoniemen verborg. Daarnaast komen van Eusebius Candidus nog drie gedichten voor, namelijk in de werken *Hortulus animal* en *Homulus* van de humanist Ischyrus, van 1517 tot 1532 rector van de Latijnse School te Maastricht. Placentius schreef nog twee gelegenheidsgedichten respectievelijk in *Elegiarum libri duo* (Antwerpen 1534) van Jacobus Papa en in Levinus Crucius' *Parænesis* (Antwerpen, G. Coppens, 1543). Deze twee auteurs studeerden in het *Collegium trilinguae* te Leuven. Volgens zijn oudste biografen had Placen-

tius nog enkele handschriften nagelaten, onder meer een onvoltooid gebleven berijmde kroniek.

Werken:

Catalogus omnium antistitum Tungarorum, Traiectensium ac Leodiorum..., Antwerpen, W. Vorsterman, z.d. (1529); *Pugna porcorum*, z.pl. (Antwerpen), 1530; Antwerpen, S. Cock, 1530, 1533² enz. ...; *Susanna per Placentium evangelisten lusa*, Antwerpen, M. de Keyser, 1532, 1534², Antwerpen, M. Hillen, 1534; Antwerpen, W. Vorsterman, 1536; *Clericus eques, authore Evangelista Placentio trudonense dominecano*, Antwerpen, S. Cock, 1535.

Literatuur:

Helbig, H., Notice sur quelques livres rares du XVIe siècle, in: *Messenger des sciences historiques ou archives des Arts et de Bibliographie*, 1864, blz. 134-155; Capitaine, U., Notice sur Jean Placentius, poète et historien du XVIe siècle, in: *B.I.A.L.* 2 (1854-1856), blz. 299-314 (met een heruitgave van *Pugna Porcorum*); Gessler, J., Over den naam van Joh. Placentius en andere onomastische latinisaties, in: *Philologische Studiën* 15 (1944), blz. 15-20; Lavoye, M., La vie et l'oeuvre de Jean Placentius de Saint-Trond, in: *Bulletin de la Société des bibliophiles liégeois* 19 (1956), blz. 29-47; Vanderheyden, J.F., Een dodendansspel van Eusebius Candidus (J. Placentius?), 1532, in: *Verslagen en Mededelingen van de K. V. A. voor Taal- en Letterkunde*, nieuwe reeks, 1958, blz. 43-115; IJsewijn, J., Joannes Placentius, *Pugna Porcorum...*, in: *550 jaar Universiteit Leuven* (tentoonstellingscatalogus), Leuven 1976, blz. 136-139 (met literatuur); ID, The Real Name of Johannes Placentius, in: *Humanistica Lovaniensia, Journal of Neo-Latin Studies* 25 (1976), blz. 283-284.

M. Kellens

PIJLS, Willem Hubert. Burgemeester van Maastricht.

Geboren 28 februari 1819 te Maastricht, overleden aldaar 6 februari 1903. Zoon van Jan Antoon Pijls, koopman uit Stevensweert, en van Antoinetta Voncken uit Bunde. Huwde op 4 augustus 1845 met Héléne Adrienne Hubertine Maurissen (1816-1864), dochter van Adrianus Michael Maurissen en Anna Catharina Oda Coenegracht. Uit hun huwelijk werden twee zoons geboren.

Willem Hubert Pijls was afkomstig uit een welgesteld koopmansgezin en verwant aan invloedrijke Maastrichtse families. In het algemeen stond Pijls bekend als een begaafd politicus, met dictatoriale neigingen, die veelal fel werd bestreden. Onder zijn straffe hand groeide Maastricht uit van een gezapige vestingstad tot een energieke industriestad.

Hij was van 1832 tot 1836 leerling van het College d'humanités de Beaugard te Luik. In 1836 werd hij ingeschreven voor de voorbereidende cursus filosofie aan het Atheneum te Maastricht. Op drieëntwintigjarige leeftijd moest hij, door het overlijden van zijn vader, het zeepziedersbedrijf van zijn ouders aan de Markt overnemen. Samen met zijn moeder zou hij dit bedrijf tot grote bloei brengen, waarbij men echter praktijken als het ontduiken van de zeepaccijns, niet schuwde! Zij kregen hiervoor menig proces verbaal en in latere tijden zouden politieke opponenten van deze belastingkwestie gebruik maken. W.H. Pijls verwierf ook door het aannemen en aanleggen van spoorlijnen in Duitsland een aanzienlijk kapitaal.

De politieke carrière van Pijls begon in 1851, toen hij voor het eerst tot lid van de Maastrichtse gemeenteraad werd gekozen. Als wethouder saneerde hij rigoreus de financiën. Dit geschiedde met name door het steeds hoger opschroeven van de accijnzen op levensmiddelen, waardoor de volksklasse werd gedupeerd. De aldus verkregen batige saldo's in de gemeentekas werden gedeeltelijk besteed aan openbare werken, waarbij onder andere de verbetering van de hygiënische omstandigheden en van de algemene gezondheid een rol speelden. Hij bleef gemeenteraadslid tot 1899.

Rond Pijls had zich een coterie van geestverwanten gevormd, die onder de naam van 'liberalen' gemeentepolitiek bedreef. Deze aanduiding kon echter nauwelijks toepasselijk worden geacht op hun persoonlijke opvattingen. De politieke overtuigingen die op nationaal niveau een rol speelden, hadden in de gemeentepolitiek nauwelijks enige betekenis. Persoonlijke ambities en opportunisme waren belangrijker. Spreekbuis van deze 'liberale' groep was, tot 1872, de 'Courier de la Meuse', die in feite eigendom was van Pijls. In het bijblad 'Weekblad voor Limburg' verscheen menige scheldkannonade aan het adres van hun opposanten, vaak van de hand van Pijls. Belangrijkste tegenstander van Pijls was de industrieel P. Regout. Ook rond hem vormde zich een coterie, die als persorgaan het blad 'l'Ami du Limbourg' onder leiding van J. Russel had. Beide partijen bestreden elkaar te vuur en te zwaard, waarbij persoonlijke ambities, commerciële belangen en sociale eerezucht zeker een grote rol hebben gespeeld.

Bij het overlijden van burgemeester Van Aken in 1860, volgde Pijls hem op. Dit ondanks tegenstand van de toenmalige commissaris van de koning, Van der Does de Willebois. Deze vond Pijls te autoritair en gebonden aan de

partijstrijd in de gemeenteraad. Ook de grote invloed van de katholieke geestelijkheid in de coterie van Pijls, vond hij bezwaarlijk. Verder had hij twijfels aan de staatkundige betrouwbaarheid van Pijls in verband met diens separatistische neigingen. Pijls was namelijk geporteerd voor een aansluiting van Limburg bij België of voor een volledig opgaan in de Duitse Bond. Toch werd hij tot burgemeester benoemd, vooral door de invloed van zijn vriend Thorbecke. Hij hield deze functie tot 1900, behalve in de periode 1867 tot 1873. Toen moest hij tijdelijk het veld ruimen, onder andere door het optreden van zijn opposenten. Het conservatieve kabinet van Zuylen van Nijvelt-Heemskerk wilde hem niet meer. Hij bleef lid van de gemeenteraad, en slaagde er in als loco-burgemeester zijn invloed te behouden. Na het aantreden van het liberale kabinet De Vries werd hij in 1873 opnieuw tot burgemeester benoemd. Zijn steun als lid van de Tweede Kamer aan een omstreden wetsontwerp, zal hierbij zeker een rol hebben gespeeld. Pijls heeft vele invloedrijke functies bekleed. Zo was hij lid en voorzitter van de Maastrichtse Kamer van Koophandel (1852-1873), lid van Provinciale Staten (1855-1880), lid van de Tweede Kamer (1869-1873) en lid van de Eerste Kamer (1880-1899). Verder was hij lid/voorzitter van het Burgerlijk Armbestuur, de Bank van Lening en van de Nederlandsche Zuider-spoorwegmij.

Literatuur:

Bos, N., De 'deftige lui'. Elites in Maastricht tussen 1850 en 1890, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 12 (1986), blz. 53-89; Gulikers, J.H.J., De burgemeesters van Maastricht 1800-1900, in: *De Limburgse Leeuw* 13 (1965), blz. 56-58; Knipschild, W., *De plaatselijke gezondheidscommissie te Maastricht 1873-1902*, Maastricht 1986, (niet-gepubliceerde scriptie); Maenen, A.J.F., *Petrus Regout, 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*, Nijmegen 1959; Slijpen, A.M.F., *Een omstreden magistraat. W.H. Pijls 1819-1903, burgemeester van Maastricht in de tweede helft van de negentiende eeuw*, doctoraalscriptie Utrecht, z.p. z.j.; Smeets, M.K., 'Maestrichtois tremblez tous... nous vous gouvernons', W.H. Pijls en de gemeenteraadsverkiezingen te Maastricht in 1855, in: *Campus Liber*, LGOG, Maastricht 1982, blz. 415-428.

H. Dorren

REINALD II. Hertog van Gelre, graaf van Zutphen.

Geboren circa 1295, overleden te Arnhem 12 oktober 1343; zoon van Reinald I van Gelre en Margaretha van Vlaanderen; huwde 1) te Roermond 11 januari 1311, Sophia Berthout van Mechelen, vier dochters, onder wie Machteld en Maria; 2) te Nijmegen mei 1332, Alianora van Engeland, twee zoons: Reinald III en Eduard.

In 1316 dwong hij zijn vader, Reinald I, om hem het bestuur over Gelre en Zutphen over te dragen. Hij zette zijn vader gevangen op het slot te Montfort. Onder zijn bestuur werd aan het Gelderse territorium belangrijke uitbreiding gegeven. Hij verwierf door koop de heerlijkheid Kessel aan de westelijke Maasoever, de heerlijkheid Kriekenbeck aan de oostelijke Maasoever en een deel van het Rijkswoud tussen Nijmegen en Kleef. Hij verleende verscheidene land- en dijkrechten, onder meer aan het Overkwartier (1328). Ook het stadsrecht van Venlo (1343) werd door Reinald II verleend. Met de graaf van Gulik sluit hij in 1328 een verdrag van vriendschap en wederkerige bescherming; dit verdrag was van belang voor het Overkwartier, dat aan het gebied van de graaf van Gulik grensde. In 1339 werd Reinald II tot hertog verheven en Gelre tot hertogdom.

Literatuur:

Meij, P.J., De verheffing van de graaf van Gelre tot Rijksvorst, in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 61, (1962-1964), blz. 349; Schilgaarde, A.P. van, Zegels en genealogische gegevens van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen (*Werken, 'Gelre'* 33), Arnhem 1967, blz. 92-93; Janssen de Limpens, K.J.Th., *Het stadscharter van Venlo, 1343*, z.p. 1968; Jappe Alberts, W., Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid, (*Maaslandse Monografieën* 24), Assen 1978, blz. 75 en verder.

M. Kellens

RIJN, Hermanus Bernardus Jacobus van (Koos). Apotheker, burgemeester van Venlo.

Geboren te 's Gravenhage 25 juli 1841, overleden te Venlo 26 januari 1928; zoon van Jacobus van Rijn, ambtenaar, en Anna Helena Kok; huwde te Rotterdam 12 september 1866 Wilhelmina Catharina Roemer, negen kinderen.

Van Rijn studeerde voor apotheker te Rotterdam. In 1865 nam hij een apotheek over te Venlo, waar hij zich in 1866 voorgoed vestigde. Zijn eigen zwakke gezondheid en de slechte hygiënische toestanden brachten Van Rijn er toe zich actief met de hygiëne in te laten. Hierbij volgde hij de ideeën van de Duitse hygiënist Max von Pettenkofer (1818-1901), die vooral nadruk legde op de invloed van het milieu, speciaal lucht en bodem op de gezondheid. Hij was lid van de Limburgse afdeling van de 'Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Pharmacie' vanaf de oprichting in 1884. Van 1891 tot 1894 zetelde hij in het hoofdbestuur. In 1884 werd te Venlo een gezondheidscommissie ingesteld met Van Rijn als secretaris. In deze functie schreef hij geregeld rapporten over de volksgezondheid en gaf adviezen aan het gemeentebestuur. Alhoewel Van Rijn sinds 1885 zelf in de gemeenteraad zetelde, bleven de rapporten van de gezondheidscommissie grotendeels zonder gevolg. Wel kwam in 1887 een drinkwaterleiding tot stand. Toen in 1886 het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen een prijsvraag uitschreef onder de titel 'Een geneeskundige plaatsbeschrijving van een stad in Nederland met tenminste 10.000 inwoners', stuurde Van Rijn in 1888 de *Geneeskundige Plaatsbeschrijving van Venlo* in, waarvoor hij een eervolle vermelding kreeg. Vanaf 1900 kreeg Van Rijn ook de gelegenheid zijn denkbeelden over hygiëne te realiseren, daar hij werd benoemd tot burgemeester van Venlo. In de eerste jaren van zijn eenentwintigjarige ambtsperiode nam Van Rijn ingrijpende maatregelen ter verbetering van de levensomstandigheden der Venlose bevolking; hij zorgde voor een volledige riolering, een efficiëntere vuilnisophaaldienst en een uitbreiding van het waterleidingnet. Venlo was de eerste gemeente in Nederland waar de Woningwet 1902 werd toegepast. Ook de invoering van de elektrische straatverlichting in 1912 was een noviteit. Van Rijn moderniseerde de gemeente-administratie. Op zijn initiatief werden onder meer een gemeentespaarbank en een ambachtsschool opgericht. Van Rijn kwam regelmatig in conflict met de gemeenteraad, die zijn autocratisch optreden bekritiseerde en het was niet zonder bitterheid dat hij in 1921 ontslag nam als burgemeester. Van 1910 tot 1925 zetelde hij in de Provinciale Staten.

Werken:

Geneeskundige Plaatsbeschrijving van Venlo 1888 (in handschrift aanwezig te Utrecht, gemeentearchief); *De invloed der Lucht op de gezondheid en welstand van den Mensch*. Een raadgeving voor iedereen om gezond te blijven en oud te worden, Amsterdam 1888, 65 blz.; *Aphorismen der Gezondheidsleer*, Groningen 1894.

Literatuur:

Faldera, A., Limburgsche portretten. H.B.J. van Rijn, oud burgemeester van Venlo, in: *De Nedermaas* 3 (1925-1926), blz. 134-136 (portret); Berg, C. van den, H.B.J. van Rijn, burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne (*Maaslandse Monografieën* 12), Assen 1971, 170 blz. (portret).

M. Kellens

VILAIN XIII, Charles Ghislain Guillaume. Politicus.

Geboren te Brussel 15 mei 1803, overleden te Leut (Maasmechelen) 16 november 1878; zoon van Philippe Vilain XIII, magistraat, en Sophia Zoë barones van Feltz; huwde te Leut 22 mei 1822 barones Pauline de Billehé de Valensart, zeven dochters.

Charles studeerde achtereenvolgens aan het lyceum te Brussel, te Parijs en aan het Collège de Saint-Acheul (bij Amiens). Nadien begon hij rechten te studeren te Luik, maar voltooide deze studie niet. Na zijn huwelijk met de enige dochter van een Maastrichtse burgerfamilie vestigde hij zich op het kasteel te Leut en werd hij door Willem I tot burgemeester van dit dorpje benoemd. Te Maastricht kwam hij in nauw contact met Weustenraedt en Jaminé, die in hun krant *l'Eclaireur de Maestricht* het beleid van Willem I op de korrel namen. Hijzelf was gewonnen voor de liberaal-katholieke ideeën van Lamennais en schreef in *Le Courier des Pays Bas* artikelen over de vrijheid van onderwijs, drukpers en vereniging. Hij liet zelfs een petitie ondertekenen voor de vrijheid van onderwijs. Dit laatste was er de oorzaak van dat zijn benoeming tot burgemeester van Meeswijk (Maasmechelen) in 1830 niet doorging. Na de Belgische opstand werd hij door het Voorlopig Bewind tot gouverneur van Limburg benoemd, maar deze functie heeft hij nooit waargenomen. Hij zetelde wel in het Nationaal Congres als afgevaardigde van het district Tongeren-Maastricht. Hij speelde er een opmerkelijke rol als verdediger van de monarchie, van het parlement en van de moderne vrijheden. Als secretaris van het definitief bureel mocht hij op 21 juli 1831 de tekst van de grondwet voorlezen aan koning Leopold I. Deze stelde hem aan als gezant bij de H. Stoel en de Italiaanse hoven, maar deze missie werd geen succes. In 1834 keerde hij naar België terug en werd tot gouverneur van Oost-Vlaanderen benoemd. Van 1835 tot 1839 was hij opnieuw als gezant in Italië. Nadien werd hij gekozen tot Kamerlid van het arrondissement Sint-Niklaas en van 1848 tot aan zijn dood was hij volksvertegenwoordiger van

het arrondissement Maaseik. De aanleg van de spoorweg Hasselt-Maaseik in 1866 was grotendeels te danken aan zijn tussenkomst. In het unionistische Kabinet De Decker (1855-1857) was Vilain XIII minister van Buitenlandse Zaken. Hij werd beroemd toen zijn Franse collega België er van beschuldigde in de pers aanvallen tegen Napoleon III toe te laten. Toen iemand suggereerde om de grondwet aan te passen, antwoordde Vilain XIII lachend: 'jamais'. In dezelfde ambtstermijn legde hij ook de basis voor het latere Scheldeverdrag met Nederland. Na de val van het Kabinet werd Vilain XIII minister van Staat. Hij overleed op zijn kasteel te Leut in 1878. Na het overlijden van zijn laatste dochter in de jaren twintig werd het kasteel en zijn omgeving eigendom van de kolenmijn Limburg-Maas te Eisdon. Momenteel is het gebouw ingericht als bejaardentehuis 'Vilain XIII'.

Archief:

Gent, rijksarchief, familiearchief Vilain XIII.

Literatuur:

Juste, T., Le viconte Charles Vilain XIII, ministre d'état, ancien membre du congrès national et ancien ministre des affaires étrangères (*Les fondateurs de la monarchie belge* 18), Brussel 1875; Decker, P. de, Le Viconte Charles Vilain XIII, in: *La Revue Générale* 28 (1878), blz. 893-909; Kalken, F. van, s.v. Vilain XIII (Charles-Ghislain-Guillaume), in: *B.N.* 26, 1936-1938, kol. 729-736; Renson, G., Staatsminister Vilain XIII, afgevaardigde van het arrondissement Maaseik-Tongeren, in: *De Tijdspiegel* 3 (1948), blz. 169-171; Janssen, R., Een Limburgse Belgicist van Oost-Vlaamse origine: Charles Ghislain Vilain XIII (1803-1878) (*Maaslandse Sprokkelingen* 2, 1978-1979, nr. 2).

M. Kellens

WILLEM I. Hertog van Gelre, graaf van Zutphen, hertog van Gulik.

Geboren 31 maart 1363, overleden te Arnhem 16 februari 1402; zoon van Willem VI, hertog van Gulik, en Maria van Gelre; huwde te Geertruidenberg 18 september 1379 Catharina van Beieren (Holland); het huwelijk bleef kinderloos.

In ruil voor de vrijlating van hertog Wenceslas van Brabant, de broer van keizer Karel IV, die in de slag bij Baesweiler (1371) in Gulikse gevangenen-

schap was geraakt, verklaarde Karel IV zich bereid de jonge Willem van Gulik met Gelre en Zutphen te belenen. Dit gebeurde toen in 1377 Willem meerderjarig werd verklaard. Tot zijn vroegste regeringsdaden behoort het toekennen van een privilege aan de Lombarden in Erkelenz, die vergunning kregen zich in Roermond te vestigen. In die stad, evenals te Venlo en Nijmegen, beschermde de hertog ook de Joden. Het bestuur van hertog Willem was na de voorafgaande onrustige jaren een verademing. Van partijtjwisten was geen sprake. Wèl raakte Willem al spoedig in conflict met Brabant. Daarbij ging het onder meer om de plaatsen Millen, Gangelt, Waldfeucht in Opper-Gelre en Grave aan de Maas. De Brabanders vielen het Overkwartier binnen en verwoestten Straelen. In 1388 werden zij verslagen, maar zij keerden met Franse hulp terug en dwongen hertog Willem om vrede te sluiten. De genoemde plaatsen bleven in Brabants bezit. De hertog slaagde in 1400 er in Born, Sittard en Susteren aan te kopen, die in 1423 een deel van het Gulikse gebied gingen vormen. In december 1400 werd hem definitief Grave met het noordelijk deel van het Land van Cuyck afgestaan.

Literatuur:

Schilfgaarde, A.F. van, Zegels en genealogische gegevens van de graven van Zutphen, (*Werken Gelre* 33), Arnhem 1967, blz. 100-101; Jansen, J.C.G.M., Continuïteit en discontinuïteit in de Joodse geschiedenis, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 20 (1975), blz. 82- ; Jappe Alberts, W., Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid, (*Maaslandse Monografieën* 24), Assen 1978, blz. 87-97.

M. Kellens

WILLEMS, Ludovicus Joannes Josephus. Geneesheer.

Geboren te Hasselt 25 april 1822, aldaar overleden 21 januari 1907; zoon van Petrus Joannes Willems, industrieel, jeneverstoker, distillateur, en Maria Joanna Aldegondis Engelen; huwde te Luik 22 augustus 1872 Eugénie Josèphe Maria Malherbe, een zoon en een dochter.

Louis Willems studeerde achtereenvolgens aan het college van Hasselt, het Klein Seminarie van Rolduc en de Leuvense universiteit. In september 1849 promoveerde hij daar tot doctor in de genees-, heel- en verloskunde. Daarna studeerde hij nog een half jaar veeartsenijkunde te Parijs. In 1850

vestigde hij zich als geneesheer te Hasselt. Een jaar later werd hij tot heelmeester benoemd aan de gasthuizen en het burgerlijk hospitaal in zijn geboortestad en in 1857 werd hij geneesheer aan dezelfde instellingen. In 1870 werd hij aangesteld als geneesheer van de gevangenis en van 1873 tot 1890 was hij verbonden aan de provinciale vroedvrouwenschool. Willems kreeg vooral bekendheid door zijn onderzoek naar de besmettelijke longziekte bij runderen. In 1850 werd een prijsvraag uitgeschreven door de *Académie belge de Médecine* met als onderwerp longziekte bij runderen. De kwaal was verspreid over geheel West-Europa en had reeds heel wat veestapels gedecimeerd. Te Hasselt was de veeteelt een belangrijk nevenbedrijf van de jeneverindustrie, zodat de veepest tevens een bedreiging voor de jenevernijverheid inhield. Te Parijs had hij reeds kennis genomen van O. Delafond's *Traité sur la maladie de poitrine du gros bétail* (1844). Daarna ondernam hij in 1851 nog enkele studiereizen naar Frankrijk, Duitsland en Nederland om de ziekte en haar uitwerking verder te bestuderen. Tenslotte deed hij een experiment in de runderstallen van zijn vader. Gezonde dieren spoot hij in met ettervocht, afkomstig uit de longen van zieke dieren. Deze inenting gebeurde eerst in de borst, later op de neus en tenslotte op een minder vitale plaats: aan het uiteinde van de staart. Na enkele weken begon het vaccin te werken: er ontstond een gezwel aan de staart en de dieren vertoonden – in afgezwakte vorm – de symptomen van de ziekte, namelijk loomheid en een verminderde eetlust. Daarna genazen de runderen weer en, wat belangrijker was, ze waren immuun voor de ziekte. Willems ontdekte tevens dat de ziekte specifiek voor runderen was: andere dieren of de mens konden er niet door worden besmet. Hiermee had hij de preventieve inenting tegen pleuruslongontsteking van het vee ontdekt. De resultaten van zijn experiment deelde hij mee in een rapport aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Hij publiceerde een *Verhandeling over de longziekte van het vee*. Willems' theorie van besmetting door kleine, levende organismen (later door Pasteur uitgewerkt in de bacteriologie) was zo revolutionair, dat zij bij de gevestigde wetenschapsbeoefenaars een hevige weerstand opriep. Zijn theorie strookte immers niet met de toen algemeen aanvaarde opvatting over het spontane ontstaan van ziekten. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken liet een onderzoekscommissie instellen om de waarde van Willems' geneeswijze te beproeven. Pas het zevende en laatste rapport van deze commissie uit 1864 onderkende het belang van Willems' ontdekking. In Nederland werd zijn methode ter bestrijding van de veepest van 1852 af met succes toegepast.

Ook uit andere Westeuropese landen ontving hij diverse onderscheidingen en felicitaties. Verscheidene buitenlandse academies en verenigingen be-

noemden hem tot lid of erelid. In eigen land bleef de officiële erkenning echter lang achterwege. Pas in 1864 werd hij als corresponderend lid aanvaard in de *Académie royale de Médecine*, en in 1881, ruim 30 jaar na zijn ontdekking, als gewoon lid. In 1892 werd hij vice-president en in 1887 voorzitter van deze vereniging. Intussen was hij ook politiek actief: van 1859 tot 1890 zetelde hij in de Hasseltse gemeenteraad, waar vooral hygiënische vraagstukken zijn aandacht kregen, zoals de aanleg van waterleiding en riolering. In 1879 werd hij gekozen tot provincieraadslid en van 1890 tot aan zijn dood was hij lid van de bestendige deputatie van de provincie Limburg. Gedurende heel zijn leven heeft Willems zich ingezet om zijn ontdekking, de preventieve inenting tegen de longziekte ingang te doen vinden. Vijftig jaar na zijn ontdekking werd hij plechtig gehuldigd te Hasselt op 14 oktober 1900. In de jaren zeventig werd een onderzoeksinstituut aan het Limburgs Universitair Centrum (LUC) te Diepenbeek naar hem genoemd.

Archief:

RA Hasselt, familiearchief Dr L. Willems, Hasselt, PAD, *legaat Hellemans* (inventaris door M. Kellens en D. Cypers).

Werken:

Verhandeling over de longziekte van het vee en de middelen om hetzelfde er tegen te behoeden, Gent 1852; *Nouvelles recherches sur la pleuropneumonie exsudative de l'espèce bovine et sur l'inoculation préventive de cette maladie*, in: *Bulletin de l'Académie royale de médecine de Belgique*, troisième série, t. XIV (1880), nr. 5.; *Cinquante années d'inoculation préventive de la péripneumonie contagieuse des bovidés (1850-1900)*, Brussel 1900. Een lijst van zijn werken in: R. Jorissen, *Bibliografisch Repertorium van de Limburgse auteurs*, dl. 12, blz. 3152-3156.

Literatuur:

Weddingen, L. van, *Une page d'histoire médicale, à propos de la découverte du docteur Willems de Hasselt*, Hasselt 1892; *Manifestation en l'honneur de M. le docteur Louis Willems, Compte-Rendu*, Hasselt 1900; Robijns, A., Dokter Louis Willems, in: *Limburg* 4 (1922-1923), blz. 142-149; Melis, H., *Groote mannen van Limburg*, Antwerpen 1928, blz. 64-68; Mets, A. de, Le Docteur Willems Louis de Hasselt, 1822-1904, Une Gloire Nationale Belge, in: *l'Art Médical d'Anvers*, nr. 10 (15 oktober 1936), blz. 141-156; Leboucq, G., s.v. Willems, Louis, in: *B.N.* 27 (1938), kol. 330-333; Smets, J., Dokter Louis Willems en zijn ontdekkingen, in: *De Tijdspiegel* 3 (1948), blz. 40-43; Elaut, L., Louis Willems, in: *De Tijdspiegel* 6 (1951), blz. 131-133; Hulde

aan Dr Louis Willems, Hasselt 1832-1907 (met bijdragen van M. Bussels, R. Jorissen en J. Moons), in: *Natura-Limburg*, nr. 12-13 (april-september 1958), blz. 237-296; Lecocq, M., Dokter Louis Willems, de grote onbekende, in: *Hasselt tussen korrel en borrel*, Hasselt 1981, blz. 21-24.

M. Kellens

ZWENTIBOLD. Koning van Lotharingen.

Koning van Lotharingen (circa 870 – 30 augustus 900). Onwettige zoon van Arnulf van Karinthië, koning van Oost-Francia. Gehuwd in 897 met Oda.

In 889 werd Zwentibold tot opvolger van zijn vader Arnulf benoemd, mits deze geen wettige nakomelingen zou krijgen. Arnulfs gemalin Ota bracht echter Lodewijk ter wereld in 893.

In opdracht van zijn vader ondernam Zwentibold twee veldtochten in de jaren 893 en 894. Arnulf begiftigde Zwentibold uit politieke en persoonlijke motieven met het Lotharingse gebied in 895. Het werd een zelfstandig koninkrijk met een eigen kanselarij en een eigen munt.

Enige maanden later mengde Zwentibold zich in de machtsstrijd tussen de Westfrankische koning Odo en de tegenkoning Karel, de latere Karel III. Zwentibold probeerde zijn eigen positie ten koste van de strijdenden te versterken, maar moest zich terugtrekken. Wel zegden enige Lotharingse aanzienlijken hun trouw aan Karel op en schaarden zich achter Zwentibold. Onder hen was Reinier Langhals, graaf van Henegouwen en Haspengouw. Reinier werd een belangrijk raadgever van Zwentibold, die zijn vorige steun, bisschop Radboud van Trier, terzijde schoof. Reinier wist in de tweede helft van 896 de hand te leggen op het Maastrichtse stift van St. Servaas, dat Arnulf in 889 aan Radboud had geschonken.

Eind 896 brak een conflict uit onder de Lotharingse aanzienlijken, dat uiteindelijk door Arnulf werd beslecht. Door het conflict was Reinier's positie nog machtiger geworden. In 897 ontnam Zwentibold de rijke abdij van Echternach aan Radboud en schonk deze aan Reinier.

Het jaar daarna viel Reinier in ongenade, omdat hij zijn belangen had verlegd naar West-Francia, waar Karel begin 898 alleenheerser was geworden. Zwentibold nam Reinier zijn bezittingen af en gaf hem het bevel het land binnen veertien dagen te verlaten. Radboud werd in ere hersteld en ontving het Maastrichtse stift terug. Reinier verschanste zich echter te Durfos, waar hij tevergeefs door Zwentibold werd belegerd. Toen Karel

Reinier te hulp kwam en Aken en Nijmegen bezette, wist Zwentibold Karel tot vrede onder ede te bewegen. Na een succesvolle actie tegen de invallende Noormannen, belegerde Zwentibold Reinier opnieuw zonder succes te Durfos. De bisschoppen, die geheime onderhandelingen hadden gevoerd om Lodewijk na de dood van Arnulf te erkennen als koning, lieten openlijk hun ontrouw blijken, zodat Zwentibold zich moest terugtrekken. Toen Arnulf eind 899 overleed, erkenden adel en episcopaat Lodewijk als hun heer. In een laatste strijd sneuvelde Zwentibold. Hij werd te Susteren begraven.

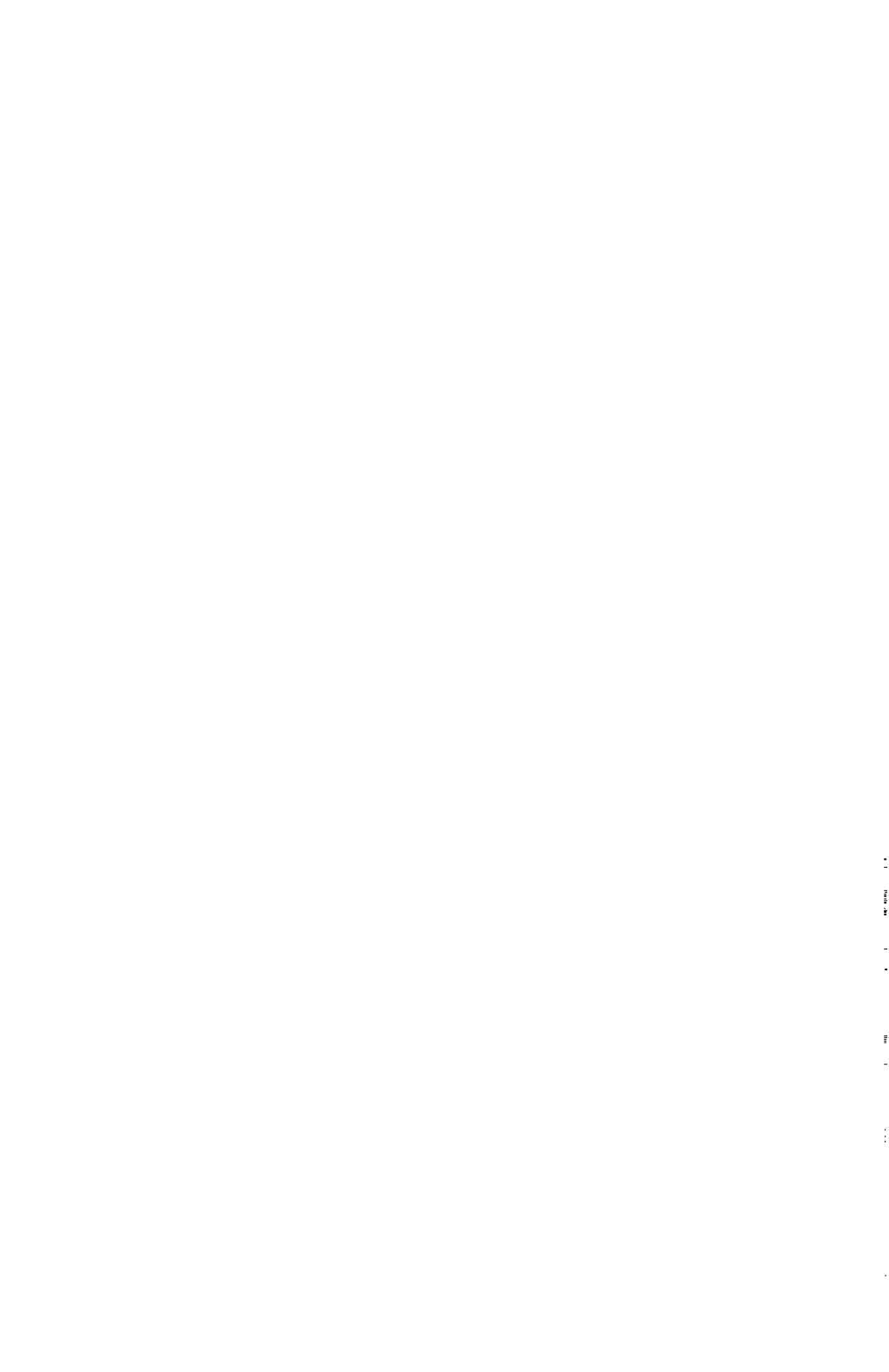
Literatuur:

Over de verstandhouding met de Lotharingse groten: Helmut Beumann, Königs Zwentibolds Kurswechsel im Jahre 898, in: *Rheinische Vierteljahrbblätter* 31 (1966-1967), blz. 17-41; Deeters, J., Servatiusstift und Stadt Maastricht, *Rheinisches Archiv* IV, Bonn 1970, blz. 29-30; Schieffer, T., Die Lothringse Kanzlei um 900, in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 14 (1958), blz. 16-148; Schieffer, T., Die Urkunden Zwentibolds und Ludwigs des Kindes, *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata* IV, Berlijn 1960, blz. 1-71; Over de situering van Durfos: Aarts, B., De sterkte van 'Durfos' en Noord-Brabant, in: *Brabants Heem* 31 (1979), blz. 176-184; Over de politieke situatie: Linssen, C.A.A., Lotharingen 880-1106, in: *AGN* I (1981), blz. 312-316; Jappe Alberts, W., Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn ± 800-1288, *Maaslandse Monografieën* XXVII, Assen 1979, blz. 3-5.

M. de Ruwe

JAARVERSLAG 1987

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

Na de spectaculaire groei in voorgaande jaren was 1987 een jaar van consolidatie en beheerste ontwikkeling. De aandacht was vooral gericht op acquisitie, verbetering van de toegankelijkheid en onderzoek. Dit werk vlotte erg goed. Belangwekkende archieven en bibliotheekcollecties werden verworven. De ontsluiting van deze collecties vorderde gestaag en werd verbeterd door de samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg bij de automatische verwerking van de titelbeschrijvingen van de bibliotheekbestanden. Het aantal publicaties was uitzonderlijk groot. Van veel zijden werd een beroep op het Centrum gedaan voor het verrichten van onderzoek. In de pers werd aan het instituut ruim aandacht besteed en – wat in deze tijden van bezuiniging misschien wel het belangrijkste is – de financiële uitkomsten waren bevredigend.

Op heel wat terreinen werden zelfs verbeteringen en vernieuwingen tot stand gebracht. Zo stelde de Minister van Onderwijs en Wetenschappen middelen beschikbaar voor het bijscholen van jonge historici en werd het Provinciaal Bestuur van Limburg bereid gevonden additionele middelen te verschaffen voor de voltooiing van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Helaas slaagde de Bestendige Deputatie van Limburg er nog niet in middelen vrij te maken om een soortgelijk besluit ten gunste van het W.L.D. in daden om te zetten. Niettemin kon een herzien plan voor de uitvoering van het W.L.D. worden opgesteld, waarbij werd uitgegaan van voltooiing van het project voor de eeuwwisseling.

Het bestuur beraadde zich intensief over de herstructurering van de para-universitaire instituten. De Minister van Onderwijs kondigde in mei 1985 aan dat hij voornemens was zijn rechtstreekse bemoeienissen met de instituten te beperken. Hij stelde voor de administratieve en organisatorische besommeringen die het beheer van 45 instellingen met zich mee brengt en de toetsing van de wetenschappelijke kwaliteit, te delegeren aan enige intermediaire organen, zoals de Nederlandse Organisatie voor zuiver Wetenschappelijk Onderzoek, de Koninklijke Nederlandse Akademie van

Wetenschappen en de universiteiten. De instellingen die door meerdere subsidiënten worden gefinancierd, zoals ons instituut, wezen erop dat voor een dergelijke operatie de medewerking van alle grote subsidiegevers nodig is. Gelukkig kwam de Minister verregaand tegemoet aan de geopperde bezwaren, zodat eind 1987 overeenstemming kon worden bereikt over samenwerking tussen Sociaal Historisch Centrum en Rijksuniversiteit Limburg.

De behaalde resultaten en de reële perspectieven voor de toekomst wettigen het vertrouwen dat het Sociaal Historisch Centrum ook in de komende jaren zijn taak zal kunnen vervullen. Dat nog zoveel mogelijk is geweest, stemt tot dankbaarheid jegens allen die hieraan hun medewerking hebben verleend.

BESTUUR

In 1987 heeft zich in het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum slechts één wijziging voorgedaan. Voorziende dat oud-voorzitter Mr P.M.M.C. Palmén op korte termijn vanwege zijn leeftijd het dagelijks bestuur zal verlaten, werd omgezien naar een nieuw lid van het Dagelijks Bestuur, dat vooral in juridische kwesties zijn expertise beschikbaar stelt. Mr H.J.J.M. van der Bruggen te Roermond bleek bereid deze taak op zich te nemen.

In het bestuur van de Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum deden zich geen wijzigingen voor. Kort na zijn aftreden als dagelijks bestuurslid van de Stichting en als penningmeester van de Stichting Vrienden overleed Drs J.H.A.E. Cornips. Hij was de eerste directeur van het Sociaal Historisch Centrum en vele jaren lang een zeer actief en bijzonder gewaardeerd beheerder van de financiën van de Stichting. In hem verliest het S.H.C. een van zijn grondleggers. Ook overleed plotseling Mr N.W.J.G. Bronzwaer, lid van het Algemeen Bestuur. Hij stimuleerde in het bestuur op energieke wijze de contacten met het onderwijs. Voor hun inzet en enthousiasme zal het bestuur de beide overledenen steeds dankbaar blijven. Het Algemeen Bestuur vergaderde op 23 januari en 26 oktober 1987. Tijdens deze vergaderingen werd onder meer van gedachten gewisseld over de Nota para-universitaire instituten, uitgebracht op 17 maart 1987 door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen. Zoals hiervoor al kort uiteengezet, stelt de Minister zich in deze nota op het standpunt dat het grote belang van wetenschappelijk onderzoek geen beperkingen op de voor dit doel beschikbare middelen rechtvaardigt. Wel moeten de schaarse middelen optimaal worden besteed. Onder die omstandigheden leek het hem niet juist ten departemente veel menskracht in te zetten voor de administratieve en organisatorische begeleiding, sturing van de talrijke instituten en toetsing

van de onderzoeksprogramma's. De vraag rees of sturing van onderzoekinstituten en toetsing van onderzoekprogramma's niet beter op intermediair niveau kan geschieden door de Nederlandse Organisatie voor zuiver Wetenschappelijk Onderzoek, de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen of door een van de universiteiten. Het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum behoorde tot de instellingen die in dit opzicht mogelijkheden zagen. Het opteerde voor een samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg op basis van liëring, derhalve met behoud van eigen bestuurlijke zelfstandigheid. Dit standpunt wordt gedeeld door het Provinciaal Bestuur van Limburg, de grootste subsidiënt.

Voorts werden de begrotingen, de jaarstukken en de plannen voor de toekomst vastgesteld.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 5 januari, 6 mei, 10 juli, 14 september, 26 oktober en 23 december. Het Dagelijks Bestuur hield zich behalve met de voorbereiding van de algemene bestuursvergadering ook bezig met de Nota para-universitaire instituten, personeelsaangelegenheden, de samenstelling van het Algemeen Bestuur, het contractonderzoek, de herdenking 150 Jaar beide Limburgen, het verzoek om informatie van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid en de additionele subsidiëring van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten.

Goede contacten werden onderhouden met Gedeputeerde Staten en vertegenwoordigers van de beide andere grote subsidiënten, het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en de gemeente Maastricht. De contacten tussen voorzitter, secretaris, penningmeester en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

BUREAU

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, is in 1987 slechts een enkele wijziging gekomen. De voltijdse arbeidsovereenkomst van mevrouw H. H. M. Okrogelnik Nagornik-Willems werd op haar verzoek omgezet in een part-time overeenkomst. De opgevallen plaats werd opgevuld door mevrouw T. A. G. Wijts, die tevens een tijdelijke aanstelling kreeg voor 0,4 gedeelte van de werktijd bij de algemene dienst voor het verzorgen van de administratieve handelingen verbonden aan de uitvoering van de Regeling behoud c.q. bevordering van beroepskwalificaties van werkloze historici.

De Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum bleek bereid op

te treden als werkgeefster voor een dertiental personen, waarvan tien waren aangesteld voor de uitvoering van de met de Rijksuniversiteit Limburg aangegane overeenkomst voor de ordening van de Jezuïetenbibliotheek. De overigen belastten zich met contractresearch en de versnelde uitvoering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van vrijwilligers en medewerkers in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening. De bibliotheek, het archief en algemene dienst hadden elk hulp van drie personen. Zij werkten gezamenlijk zes mensjaren. Bij het onderzoek waren zes personen ingeschakeld (4,4 mensjaren), waaronder vier met een voltooide academische opleiding. Een tijdelijk medewerker werkte aan het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (0,6 mensjaar).

Helaas zijn de mogelijkheden, om op deze wijze hulpkrachten te verkrijgen, in de loop van 1987 verder verminderd. Zowel de uitvoeringsorganen van de Wet Sociale Werkvoorziening als de diensten voor arbeidsvoorziening zijn getroffen door ingrijpende bezuinigingen, zodat geen enkele medewerker in het kader van de Werkgelegenheidsverruimende Maatregel kon worden aangetrokken. Pogingen via vrijwilligers in werkervaringsprojecten een oplossing te vinden, hebben enig succes opgeleverd. De belangstelling bij werkzoekenden voor arbeid waarvoor zelfs de onkosten niet volledig worden vergoed, is desondanks tamelijk groot. Het overgrote deel van de vrijwilligers is ingezet bij het onderzoek, waar dank zij de Regeling behoud c.q. bevordering van beroepskwalificaties de werkelijke kosten konden worden vergoed. Bij de andere afdelingen kunnen met vrijwilligers niet erg veel problemen worden opgevangen.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. M.E.J. Charpentier, bibliotheek
- Dr H.J.G. Cromptoets, onderzoek
- Mevr. Drs E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Mevr. I.J.L. Frints, algemene dienst
- Mevr. M. Hanssen, algemene dienst
- Drs H.P.M. Hillegers, onderzoek
- Prof. Dr J.C.G.M. Jansen, directeur
- Mr F.J.M.G. Maenen, onderzoek
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. E.M. Muyres-Schilder, algemene dienst

- Mevr. H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek
- Drs W.J.M.J. Rutten, hoofd onderzoek
- Mevr. M.H.H.E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- Mevr. A.M.L. Wijnands-Van Someren, archief
- M.I.M.A. Wijnen, archief
- Mevr. T.A.G. Wijts, algemene dienst en bibliotheek

De diverse afdelingen werden geassisteerd door de volgende personen:

A.H. Bleeser, E.J.G. Boshouwers, Drs M. Brylka, Drs A.P.M. Cammaert, A.J.M.M. Disch, H.J.G.M. Dorren, Drs A.P.M.A. Herveille, mevrouw A.M.L.G. Jansen, H.M. Janssen, Drs J.J.T. Roex, J.J.G. Schols, E.L.G.H. Smeets, N.H.J. Soeters, Drs J.C.J.M. Starmans, G.A.B. Steijn en Drs H.H.A. van de Wijngaard.

Ten behoeve van de ordening van de Jezuïetenbibliotheek waren op tijdelijke basis werkzaam: A.H.Q. Bessems, Drs W. Bos, mevrouw Y.M. van den Broek, A.E. Defauwes, H.G. Dijkerman, Mr F. Klaasse, A. Mommers, A.H.G. Penners, F.A.M. Pustjens en Drs M.A. de Ruwe.

Helaas werd Mr Klaasse in april 1987 getroffen door een slopende ziekte waaraan hij een jaar later overleed. Ons medeleven gaat vooral uit naar zijn echtgenote die slechts zo kort mocht genieten van deze consciëntieuze en dynamische persoonlijkheid.

Een deel van de genoemde personen was slechts gedurende een deel van het jaar bij het Sociaal Historisch Centrum werkzaam. Onze erkentelijkheid gaat uit naar de Regionale Toetsingscommissie Heuvelland en naar de directie van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven, die zich inspanden arbeidskrachten beschikbaar te stellen.

De heer L.J. Lucassen verrichtte tijdens het verslagjaar wederom belangeloos talrijke werkzaamheden ten behoeve van onderzoek en bibliotheek. Dr J.F.R. Philips verricht sedert zijn pensionering onbezoldigd onderzoekwerk. Ook naar hen gaat onze welgemeende dank uit.

Voor het personeel was de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst Personeelszaken en organisatie van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht.

SAMENWERKING

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke

bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren. Sinds vele jaren wordt er naar gestreefd deze contacten vooral te benutten voor meer actieve vormen van samenwerking. Voor het onderzoek impliceert dit dat wordt gestreefd naar gezamenlijke onderzoeken met andere instituten en naar actieve medewerking aan nationale en internationale congressen. In dat kader werd vooral aandacht besteed aan de sedert jaren zeer vruchtbare vormen van samenwerking met enkele groepen onderzoekers aan de universiteiten te Leuven en Wageningen.

Dr H. Cromptvoets getroostte zich grote moeite het Woordenboek van de Limburgse Dialecten onder de aandacht van wetenschappers en het grote publiek te brengen. Hij wist zich te verzekeren van de actieve steun van de besturen en leden van de Vereniging Veldeke en van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde te Hasselt. In de hoop respondenten voor zijn project te winnen, hield hij een radiopraatje en diverse lezingen. De samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg heeft veel aandacht gevergd. Opnieuw werd voortgang geboekt. In het kader van de uitvoering van de Nota Para-Universitaire Instituten werd met het College van Bestuur enkele malen gesproken over de mogelijkheid te geraken tot een vorm van samenwerking. Bij die gelegenheden werd vastgesteld dat tussen beide instellingen in de loop van de jaren een aantal ad-hoc samenwerkingsverbanden tot stand zijn gebracht. Zij spitsten zich toe op medewerking aan onderwijs en onderzoek en op bibliothecaire samenwerking. Geleidelijk nemen deze samenwerkingsvormen in intensiteit toe. Partijen zijn van mening dat dit proces dat tot nu toe positief verloopt, niet dient te worden verstoord. Daarom is gekozen voor een betrekkelijk eenvoudige vorm van structurele samenwerking, aan te duiden met de term liëring. Daarin blijft de bestuurlijke en rechtspositionele zelfstandigheid van elk der partijen gehandhaafd en worden op administratief en financieel vlak over en weer garanties gegeven dat continuïteit en samenhang niet worden verstoord. Op 18 december 1987 konden de gesprekken over deze kwesties worden afgerond in aanwezigheid van vertegenwoordigers van het Provinciaal Bestuur. De hierboven weergegeven intenties konden zodanig worden geformuleerd, dat zij in hoofdlijnen de instemming van alle betrokkenen verkregen. Nadere detaillering en exacte juridische vormgeving zal plaatsvinden nadat de Minister van Onderwijs en Wetenschappen zich over het plan heeft uitgesproken. Het werd hem in de vorm van een uitvoerig verslag van de besprekingen voorgelegd.

De samenwerking met andere onderwijsinstellingen werd voortgezet. Aan de deeltijd-opleiding geschiedenis te Sittard verzorgt de directeur van het S.H.C. sinds augustus 1979 eenmaal per twee weken gedurende enkele uren onderwijs in de sociale en economische geschiedenis. Steeds vaker worden door studenten van deze instelling scripties gemaakt met behulp van bij het S.H.C. bewaard materiaal. Contacten met de dagopleiding geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen te Sittard hebben er toe geleid, dat het S.H.C. voor geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek, waarvan veelvuldig gebruik wordt gemaakt.

De contacten met diverse historische verenigingen en instellingen, met pers, televisie en radio ontwikkelden zich voorspoedig. Alle leden van de wetenschappelijke staf hielden spreekbeurten. Bij diverse gelegenheden werkten zij mee aan radio-uitzendingen en perspublicaties.

Diverse dagbladen wijdden meermalen aandacht aan facetten van het werk van het Sociaal Historisch Centrum. Vooral de werkzaamheden aan het Woordenboek van de Limburgse Dialecten kregen veel aandacht van de pers.

Als voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht heeft de heer Mes ook in 1987 de publikatie van enige katernen in de reeks Maastrichts Silhouet bevorderd, alsmede in de serie 'Vierkant Maastricht'.

Ook op het terrein van archivering en bibliotheekordening wordt nuttig samengewerkt. Zo heeft de heer Mes meegewerkt aan de totstandkoming van het Archievenoverzicht voor Limburg. Het Sociaal Historisch Centrum is als enig niet-overheidsarchief in deze gids opgenomen. Het overzicht van de fondsen, bewaard bij ons instituut, stimuleert het gebruik krachtig.

CONTACTEN EN VERTEGENWOORDIGINGEN

Prof. Jansen was voorzitter van de commissie regionale en lokale geschiedenis van de Stichting voor Historisch Onderzoek (S.H.O.). Daardoor maakt hij ook deel uit van het Beleidsadviesorgaan van de S.H.O. Sedert mei 1984 is hij weer penningmeester van de Vereniging voor Landbouwschiedenis. Bij de laatste werkzaamheden werd hij voortdurend terzijde gestaan door de heer N.H.J. Soeters. De directeur bleef zitting houden in het bestuur van het Mijnmuseum en trad toe tot het bestuur van het Limburgs Volkskundig Centrum i.o. Hij zette zijn activiteiten in een Begeleidingscommissie van het Post-Universitair Centrum in Diepenbeek voort. Hij is lid van de redactie van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek en secretaris van de

Stichting Maaslandse Monografieën. Ad hoc verrichte hij redactionele en organisatorische werkzaamheden ten behoeve van publicaties en activiteiten van het Provinciaal Bestuur van Limburg. Drs Rutten maakt deel uit van het bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis. De heer Mes is voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Van deze laatste groep is ook Dr J.F.R. Philips lid. Hij is tevens lid van de Adviesraad van het Nederlands Economisch Historisch Archief. Hij maakte deel uit van de Begeleidingscommissie voor de inventarisatie van de Archieven van het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht. Mevrouw Wijnands is bestuurslid van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Stichting Eijdsens Verleden.

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijdsen, Valkenburg, Kerkrade, Beek, Thorn en Meijel voortgezet. De relaties met de universiteiten van Luik, Leuven, Diepenbeek en Bonn werden ook dit jaar onderhouden. Diverse groepen studenten van middelbare scholen en lerarenopleidingen bezochten het instituut.

FINANCIËN

De financiën van het Sociaal Historisch Centrum hadden een bevredigend verloop. Evenals in vorige jaren was de exploitatie sluitend. De vermogenspositie onderging een geringe verbetering.

De bijdragen van de grote subsidiënten stemden overeen met de verwachtingen. De Provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 558.000,-- inclusief de bijdrage voor één arbeidsplaats in het kader van het 100-plaatsenplan en de tijdelijke medewerker voor het W.L.D. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie met inbegrip van de loonkosten voor de extra toegewezen arbeidsplaatsen uit het 250-arbeidsplaatsenplan op f 507.000,--, alsmede f 42.000,-- investeringssubsidie. Bijna 26% van de uitgaven kon worden bestreden uit middelen verworven via de zogenaamde derde geldstroom, in hoofdzaak bestaande uit opdrachten van derden en incidentele bijdragen voor bepaalde projecten. Hiermee was een bedrag van f 425.000,-- gemoeid. De gemeente Maastricht nam 3% van de uitgaven voor haar rekening, waaraan zij, zoals gebruikelijk, een vestigingssubsidie van f 5.000,-- toevoegde, zodat het totaal neerkwam op f 28.765,--. De gevolgen van bezuinigingsoperaties bij de diverse overheden bleven beperkt.

De overige inkomsten stegen aanzienlijk. Zij kwamen ongeveer f 40.000,--

hoger uit dan geraamd. De overige inkomsten zijn niet structureel. De gelden zijn voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. Een positief effect hadden ook de afspraken met de bankier. Daardoor daalden de bankkosten tot vrijwel nihil en werden heel wat rentes ontvangen, zij het door de daling van de rentestand minder dan voorheen. Helaas blijft het door de bezuinigingen bij de overheid onzeker of de financiële injectie die het instituut van particuliere zijde krijgt, voldoende zal zijn om tekorten in de komende jaren te voorkomen.

De financiële administratie vergde dit jaar door de voortgaande groei van het instituut meer inspanningen dan voorheen. Zij werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de daaraan te stellen eisen. De accountantscontrole werd wederom verricht door het Centraal Bureau voor Verificatie en Financiële Adviezen van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. De loonadministratie werd verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de Provincie Limburg.

HUISVESTING

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting en vergt tamelijk veel onderhoud. Gelukkig kan het merendeel der werkzaamheden worden verricht zonder grote kosten. Door de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven werd ook in 1987 een vakman in W.S.W.-verband beschikbaar gesteld. Ook in het verslagjaar werden de onderhoudswerkzaamheden door hem op prijzenswaardige wijze verricht.

Het herstel van geornamenteerd stucwerk in een van de benedenruimten van het kantoorpand vergde evenwel het inzetten van gespecialiseerde vaklieden onder toezicht van het architectenbureau Satijn. De niet geringe renovatiekosten werden goeddeels gedekt door een investeringssubsidie dat door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen werd verstrekt.

Sedert juli 1984 is het gebrek aan depotruimte aan de Boschstraat opgevangen door de ingebruikname van de Andrieskapel, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van het kantoor. De totale depotcapaciteit is daardoor op ongeveer negen kilometer gekomen, waarvan zes kilometer in gebruik is.

In 1986 gaf de verwarmingsinstallatie in het pand reden tot bezorgdheid. Enkele onderdelen die dringend moesten worden vervangen, waren niet meer verkrijgbaar. De aldus ontstane moeilijkheden zijn slechts voorlopig

opgelost door revisie van de oude onderdelen. In de nabije toekomst zijn evenwel hoge kosten te verwachten.

ONDERZOEK EN PUBLICATIES

In verband met een verzoek van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen om een nota te zenden, waarin het wetenschappelijk onderzoek van het instituut in de jaren 1978-1983 werd geëvalueerd, vond in 1984 een bezinning plaats op de onderzoekstaken van het instituut. Vastgesteld werd dat het onderzoek, zoals dit door het Sociaal Historisch Centrum wordt uitgevoerd, een grote spreiding en differentiatie kent, omdat het instituut een steunpunt voor een brede groep onderzoekers moet zijn, bij heeft te dragen aan vernieuwingen in het historisch onderzoek en tegelijk antwoord dient te geven op zeer uiteenlopende historische vragen die vanuit de Limburgse samenleving worden gesteld. Daarom werd voor het tijdvak 1985-1990 een onderzoeksplan ontworpen, waarin het onderzoek werd ingedeeld in drie hoofdgroepen: contractonderzoek, infrastructuur versterkend onderzoek en fundamenteel onderzoek.

Ten aanzien van het contractonderzoek werd gesteld dat het Sociaal Historisch Centrum er naar streeft te voldoen aan de vraag vanuit bedrijfsleven en samenleving naar historisch onderzoek onder de navolgende voorwaarden: de voorbereidingstijd dient redelijk te zijn, er moet voldoende documentatie beschikbaar zijn, de vergoedingen dienen kostendekkend te zijn en de vraagstelling zo open dat zij wetenschappelijk interessant en maatschappelijk relevant is. Ondanks deze eisen neemt de vraag naar onderzoek gestaag toe. Ook in 1987 werden diverse nieuwe overeenkomsten gesloten. Onder infrastructuur versterkend onderzoek wordt onderzoek verstaan dat er toe bijdraagt de aanwezige bronnen op het terrein van de sociale en economische geschiedenis van Limburg beter bruikbaar te maken voor verdere studies of de benutting van bestaande literatuur te bevorderen. Tot dit type onderzoek behoort o.a. de wetenschappelijke ontsluiting van hier gedeponeerde archieven, een ontsluiting van het bibliotheekmateriaal, identiek aan die welke thans bij grote wetenschappelijke bibliotheken in zwang is, de kritische verwerking van statistisch materiaal uit de periode waarin nog geen samenvattende statistieken verschenen, het ontsluiten van gegevens betreffende de waarde van munten, het bewerken van loon- en prijsgegevens en het samenstellen van een biografisch woordenboek en een dialectwoordenboek. Het bestuur geeft er de voorkeur aan dit soort onderzoek te doen uitvoeren in samenwerking met andere wetenschap-

pelijke instellingen en daarbij methoden te benutten die de vergelijking van resultaten bevorderen.

Bij de keuze van themata voor fundamenteel onderzoek speelt de belangstelling vanuit de regionale samenleving voor bepaalde themata een rol. Zij kan zowel uitgaan naar specifiek Limburgse aangelegenheden zoals de mijnbouw en het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog, als naar meer omvattende themata als emancipatieprocessen of de ontwikkeling van bedrijfstakken. Gestreefd wordt naar het bereiken van samenhang in deze onderzoeken, zodat kan worden aangehaakt bij het systeem van voorwaardelijke financiering en dat van assistenten in opleiding. Een poging tot een geïntegreerde aanpak is gedaan bij de voorbereiding van een project voor assistenten in opleiding (A.I.O.) onder de titel 'Economische innovaties en sociale veranderingen'. Dit project is goedgekeurd en wordt gedeeltelijk uitgevoerd.

In 1987 heeft Dr J.F.R. Philips op basis van vrijwilligheid gedurende het gehele jaar bij het Centrum onderzoek verricht. Drs F. Cammaert, Drs J. Starmans en Drs M. Daru-Schoemann konden gedurende het gehele jaar voor rekening van derden worden belast met een studie naar de geschiedenis van het verzet respectievelijk de beschrijving van relictten van industrieel-archeologische aard. De mogelijkheden geavanceerde technieken te gebruiken bij het onderzoek werden aanmerkelijk verbeterd door de aankoop van een drietal personal computers en bijbehorende programmatuur.

De versterking van de onderzoekafdeling heeft er toe geleid dat de werkzaamheden sneller zijn verlopen dan verwacht. De moeilijkheden, ontstaan doordat de eisen van het management vertragend werkten op de voortgang van het onderzoek, zijn overwonnen. De in het meerjarenplan gestelde taak werd ruimschoots uitgevoerd.

Niet minder dan zeventien onderzoeken werden gepubliceerd, waaronder een viertal monografieën. In volgorde van verschijnen waren het:

H. Crompvoets m.m.v. J. van Schijndel, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten II. Niet-agrarische vakterminologieën*, afl. 1: huisslachter en bakker, Assen-Maastricht, Van Gorcum, 1986, 16 + XIV + 172 pag.

H. Boumans en L. Kreukels, *Samenwerking-Glück Auf. 75 jaar werken aan de volkshuisvesting*, Heerlen 1986, 40 pag.

J.C.G.M. Jansen, *Strafrechtspraak en Joden in Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw*, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. 31, 1986, p. 78-101.

J.C.G.M. Jansen, *Onderzoek en Bron in de moderne tijd*, in: *Driestromenland in het historisch bedrijf*, o.r.v. H.J.F.M. van den Eerenbeemt, Tilburg 1986, p. 40-57.

J.C.G.M. Jansen, *Maastricht tussen 1813 en 1850, Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 101, 1986, p. 529-550.

H. Cromptvoets, *Over 'Vaale, piepert en aawwieverhoar'*. *Turfstekerstermen uit Meyel, Peelsprokkelingen*, Meyel 1986, p. 11-24 (= Medelo 4)

H. Cromptvoets, *Het lemma in het WLD*, *Veldeke*, jrg. 62, 1987, nr 1, p. 8-9.

S. Tagage en W.A.A. Mes, *Onder de Bogen*, (= *Maastrichts Silhouet* 23), mei 1987, 56 pag.

H.P.M. Hillegers, *Houtskeletbouw, Natuur en Techniek*, jrg. 55, 1987, p. 218-233.

W.J.M.J. Rutten en J.C.J.M. Starmans, *St. Annadal. Geschiedenis van het Maastrichtse Ziekenhuis*, Maastricht 1987, 100 pag.

H. Cromptvoets, *Etymologische Varia*, *Veldeke*, jrg. 62, 1987, nr 3, p. 8, nr 4, p. 8, nr 5, p. 12-13 en nr 6, p. 13-14.

H. Cromptvoets, *Ploegen in Limburg en Brabant dialectgeografisch beschouwd*, in: *Bodemcultuur. De geschiedenis van het ploegen*, Limbricht 1987, p. 91-98 en 141-147.

J.C.J.M. Starmans, *Thuis in Brunssum. Een geschiedenis van 75 jaar wonen en werken*, Brunssum 1987, 157 pag.

J.C.G.M. Jansen, *Omgaan met industrieel-archeologische relictten*, *Industriële Archeologie*, jrg. 7, 1987, p. 172-180.

H. Cromptvoets en H.H.A. van de Wijngaard, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten II. Niet-agrarische vakterminologieën*, afl. 4: *turfsteker, ertsontginner*, Assen-Maastricht, Van Gorcum, 1987, X + 130 pag.

J.C.G.M. Jansen, *Jews and economic innovation in Southern Limburg*,

(Hebreeuwse versie), Studies on the history of Dutch Jewry, vol. 6, Jeruzalem 1987, p. 81 t/m 112.

J.F.R. Philips, Valse kreukels in een strijdbaar boek, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, deel XXXII, 1987, p. 111-144.

De navolgende publicaties zijn in druk of persklaar:

H. Cromptoets en H. van de Wijngaard, Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Deel II, afl. 2, Terminologie van de bierbrouwer en stroopstoker. ± 120 pag. Is in 1987 gereed gekomen; zal in verband met de subsidietoekenning pas in 1988 verschijnen.

F.L.M. van der Meer en J.F.R. Philips, Een gouden TAEK 1934-1984, crisis en wederopbloei van de Tilburgse organisatie van afgestudeerden sinds 1959. Zal in 1988 verschijnen.

M. Kellens e.a., Limburgs Biografisch Woordenboek, aflevering 1. Verschijnt in Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, deel XXXIII.

J.C.G.M. Jansen, Orde in de bouwwereld. 75 jaar afdeling Mijnstreek van het Nederlands Verbond van Ondernemers in het Bouwbedrijf. In druk. Verschijnt voorjaar 1988. ± 100 pag.

J.C.G.M. Jansen en L. Kreukels, Verstand van grind en zand. Studie over de ontwikkeling van de grindexploitatie in Nederlands-Limburg sedert 1880. Opdracht van de Smals' Zand- en Grindexploitatiemij. B.V. te Herten. Gereed. ± 100 pag.

M. Daru-Schoemann, Inventarisatie van het Industrieel-Archeologisch Erfgoed in Limburg. Roerend gedeelte. Opdracht door Gedeputeerde Staten van Limburg verstrekt aan het Mijnmuseum te Kerkrade en uitgevoerd onder auspiciën van het Sociaal Historisch Centrum. Het rapport is in de laatste dagen van december aangeboden aan Gedeputeerde Staten. Over de druk is nog geen besluit genomen. ± 200 pag.

J.C.J.M. Starmans, Inventarisatie van het Industrieel-Archeologisch Erfgoed in Limburg. Onroerend gedeelte. Opdracht van Gedeputeerde Staten

van Limburg. Het rapport wordt eind januari 1988 aan Gedeputeerde Staten aangeboden. Over de druk is nog geen besluit genomen. ± 175 pag.

H. Cromptvoets, Dialect en standaardtaal in Nederlands-Limburg. Een spanningsveld autobiografisch getoetst. Rede gehouden tijdens een congres van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde. Wordt gepubliceerd in de Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, 1988.

W.J.M.J. Rutten, Volksgeneeskunde in sociaal-historisch perspectief. Limburg in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Voordracht gehouden op een congres in Limbricht. 11 pag. Verschijnt in 1988 in Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, deel XXXIII.

J.F.R. Philips en J.B. Vercauteren, Een industrieel-archeologische verkenning van de Société Céramique te Maastricht en de ontwikkeling van het fabriekscomplex van deze onderneming. ± 50 pag. Verschijnt eind 1988.

Met een aantal onderzoeken zijn vorderingen gemaakt:

Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1914-1975. Opdracht L.L.T.B. Ter afronding van de studies over de landbouw in Limburg wordt een boek over de geschiedenis van de Limburgse landbouw tussen 1900 en 1975 geschreven, waarin ook de grote veranderingen ten plattelande worden behandeld. Dit project is aangevat door Drs J.J.F. van den Boogard, met assistentie van Drs S. Minis en Drs R. van Drie. Van een aanzienlijk deel van het werk ligt een concept voor.

Verzet in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na het verschijnen van het zevende deel van L. de Jong's Geschiedenis van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog is commotie ontstaan, omdat daarin het verzet in Limburg werd onderschat. In samenwerking met Prof. M. Buist (R.U. Groningen) is een onderzoeksopzet gemaakt. Nadat van diverse zijden financiële steun was toegezegd, kon Drs F. Cammaert deze studie per 1 september 1983 aanvatten. Afronding van dit zeer omvangrijke onderzoek kan pas in 1989 plaatsvinden.

Op verzoek van Gedeputeerde Staten verleent het Sociaal Historisch Centrum medewerking aan de uitvoering van het Woordenboek der Limburgse Dialecten. Daartoe zijn Dr H. Cromptvoets te Meijel en Drs H.H.A. van de

Wijngaard in dienst genomen. Zij zijn gedetacheerd bij het N.C.D.N. te Nijmegen. Zij zullen in afleveringen het deel, handelend over niet-agrarische vakterminologieën voltooien. De eerste publicaties in deze reeks zijn verschenen. In 1988 hopen zij de afleveringen over de mijnwerkerstaal en die betreffende het dialect van bierbrouwer en stroopstoker te laten verschijnen. De afleveringen betreffende de taal van imker en molenaar zijn in voorbereiding.

Geschiedenis van het Beroepsonderwijs ten plattelande in de twintigste eeuw. De Vereniging voor Voortgezet Onderwijs in Limburg heeft in verband met haar jubileum in 1989 gevraagd om een geschiedenis van het landbouwonderwijs en het huishoudnijverheidsonderwijs in Limburg. In overleg met de Vereniging is eerst een gedegen onderzoeksprogram ontwikkeld. Bewerker J. van den Boogard.

Drs H. Hillegers, Wijnstraten. ± 10 pag. Verschijnt waarschijnlijk in 1988. In de late Middeleeuwen vond in Limburg enige wijnbouw plaats. Het is gebruik de verspreiding van de wijnbouw af te leiden aan het optreden van het toponiem wijnstraat. Gezien de ligging van de wijnstraten kan deze theorie echter niet juist zijn. Hillegers stelt een alternatieve verklaring voor.

Drs M. Brylka, Elite van Heerlen. Heerlense wind of een Hollands briesje. Omvang ± 40 pag. Verschijnt in 1988. Studie passend in het project 'Economische innovaties en hun sociale gevolgen', uitgevoerd in het kader van de Regeling behoud c.q. bevordering van beroepskwalificaties van werkloze historici.

W.J.M.J. Rutten en J.C.G.M. Jansen, Bijdrage over migratie en huwelijksmarkt over de grenzen heen, respectievelijk mijnbouw en industrie aan het in 1989 te houden congres 'Eenheid en Scheiding', waarin de veranderingen in de relaties tussen Nederlands en Belgisch Limburg sedert 1839 worden behandeld. Het congres wordt georganiseerd in het kader van de 'Herdenking 150 jaar samenwerking tussen beide Limburgen'. De handelingen zullen worden gepubliceerd in de reeks Maastrandse Monografieën.

Drs M. Brylka, Woningcorporaties en volkshuisvesting in Maastricht sedert 1945. Opdracht van de Samenwerkende bouwverenigingen Eigen Haard, Gezond Maastricht en Sint Servatius. Tekst gereed herfst 1988. ± 60 à 70 pag.

Drs W.J.M.J. Rutten, De pokken tegen de mens, de mens tegen de pokken. Dissertatie. Een demografisch- en sociaal-historische studie van een verdwenen infectieziekte, de pokken, teneinde meer inzicht te krijgen in de demografische ontwikkeling van Nederland in de 18e en 19e eeuw en in het probleem van de medicalisering in de 19e eeuw. Promotie-onderzoek in samenwerking met de Landbouwwuniversiteit te Wageningen.

Door de beide in 1986 aangetrokken A.I.O.-ers worden de volgende projecten uitgevoerd:

– Mr F.J.M.G. Maenen, Bokkerijders in rechtshistorisch perspectief. Over de 18e eeuwse bendevoorming in Limburg is heel veel geschreven, maar nauwelijks serieus bronnenonderzoek gedaan. Ook de wetenschappelijke vraagstelling staat gewoonlijk ver achter bij wat op dit vlak internationale standaard is. De auteur hoopt ten dele in deze lacunes te voorzien door de procesvoering nauwgezet te analyseren.

– Drs H.P.M. Hillegers, Heerdgang in Zuidelijk Limburg. In het verleden was de beweiding van gronden door de veestapel aan heel wat voorwaarden gebonden. Juist daardoor had de heerdgang grote invloed op de flora in Limburg. Mede met het oog op de conservering van natuurmonumenten onderzoekt Hillegers de samenhang tussen bodemstructuur, veeteelt en flora.

Een tweetal nieuwe onderzoeken werd kort voor de jaarwisseling aangevat:

J.C.G.M. Jansen, Het hospitaal-generaal in wetenschappelijk perspectief. ± 15 pag. Tekst te leveren eind 1988. Foucault heeft eertijds de Stichting van Hospitalen-Generaal aangegrepen om een theorie te lanceren over diepgaande veranderingen in de zorg voor waanzinnigen. De documentatie over de Stichting van het Hospitaal-Generaal in Roermond in 1739 maakt het mogelijk deze theorie te toetsen.

J.C.G.M. Jansen, De Armoedigste provincie des Rijks. Onderzoek naar de oorzaken van het uitzonderlijk laag gemiddeld inkomen in Limburg tussen 1750 en 1850. ± 15 pag. Tekst te leveren ten behoeve van een huldeblijk tegen het einde van 1989.

Naar gelang de tijd toeliet, werd voortgewerkt aan een tweetal omvangrijke studies:

- De innoverende rol van de Joden in het economisch leven in Zuid-Limburg, 1690-1820. Onder deze titel hield J.C.G.M. Jansen een voordracht op het symposium 'Geschiedenis en cultuur van de Joden in de Mediene' op 7 november 1984. De auteur wenst de tekst uit te werken tot een boek van beperkte omvang.

- De Limburgse samenleving in 1815. Een statistisch overzicht. In 1815 heeft de kwartiermeester-generaal namens de Minister van Oorlog een nauwkeurig overzicht laten maken van allerlei sociale en economische gegevens betreffende de Provincie Limburg, omdat hij wilde weten waar in voorkomende gevallen troepen konden worden gelegerd. Deze uitermate uitvoerige statistiek wordt thans voor publicatie gereed gemaakt. Het project staat onder leiding van de directeur. Hij wordt geassisteerd door de heer H.M. Janssen (= 2e fase van het vroegere project Statistiek van Limburg 1750-1850 uit het onderzoekplan 1980-1985). Transcriptie gereed.

Het is verheugend dat steeds weer aan studies met een internationaal karakter kan worden meegewerkt. Het Rijksbeleid betreffende het wetenschappelijk historisch onderzoek benadrukt sterk de noodzaak van een dergelijke samenwerking. Het Sociaal Historisch Centrum wil bij de uitwerking van dit beleid een rol blijven spelen.

WOORDENBOEK DER LIMBURGSE DIALECTEN

Aan de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (N.C.D.N.) is sedert 1965 gewerkt aan de totstandkoming van een Woordenboek der Limburgse Dialecten. Het project omvat drie onderdelen: de agrarische vaktaal, de niet-agrarische vaktaal en de algemene woordenschat, die elk tien afleveringen zullen omvatten. De eerste aflevering uit het onderdeel agrarische vaktaal is in 1983 verschenen. Deze publicatie werd in 1984 gevolgd door de tweede aflevering. Van de andere delen was toen nog geen aflevering gereed. De bijzonder lange duur van het project heeft er toe geleid dat maatregelen zijn beraamd om de uitvoering te versnellen. Daartoe is een beroep gedaan op het Provinciaal Bestuur van Limburg. Gedeputeerde Staten besloten begin 1983 een arbeidsplaats te financieren op voorwaarde, dat deze medewerker werd aangesteld door het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum en gedetacheerd bij de N.C.D.N. te Nijmegen, zodat gebruik kan worden gemaakt van de daar aanwezige vakkennis en ervaring. De door ons bestuur aangestelde medewerker zou de niet-agrari-

sche vaktaal voor zijn rekening nemen. Een detacheringsovereenkomst werd tot stand gebracht. Er werd een begeleidingscommissie ingesteld, bestaande uit Dr J. Tans, voorzitter, Prof. Dr J. Goossens en Dr J. Cajot als vertegenwoordigers van Belgisch-Limburg, Prof. Dr A. Weijnen, oud-directeur van de N.C.D.N., Prof. Dr A. Hagen, directeur N.C.D.N., Mr Drs P. W. J. Houben namens de Vereniging Veldeke en de directeur van het S.H.C.

Pogingen steun te verwerven van de Belgische overheid – het W.L.D. behandelt immers ook het dialect van de Belgische provincie Limburg – leverden tot nu toe geen concreet resultaat op. In de herfst van 1987 stelden Provinciale Staten van Limburg evenwel onder strikte voorwaarden middelen beschikbaar om gedurende zes jaar (medio 1987 – medio 1993) een tweede medewerker aan te trekken en zo de uitvoering te versnellen. De belangrijkste voorwaarde is dat eind 1993 zestig procent van de afleveringen gereed is. Aan deze voorwaarde kan niet worden voldaan, tenzij ook aan het deel betreffende de landbouwtal met kracht wordt voortgewerkt. Het was daarom zeer verheugend eind 1987 te vernemen dat de Katholieke Universiteit van Nijmegen bereid is ook in de komende jaren een voltijdse arbeidskracht voor dit onderdeel beschikbaar te houden.

Er is een werkplan opgesteld dat voorziet in het afronden van de werkzaamheden aan achttien afleveringen voor de laatste werkdag van 1993. Vier afleveringen zijn inmiddels verschenen. Twee afleveringen zijn drukklaar. In 1989 zal een derde aflevering uit het deel betreffende de landbouwtal gereedkomen. Het betreft de aflevering over het boerenhuis. Inmiddels heeft Dr Cromptvoets een begin gemaakt met de redactie van een achtste aflevering (de taal van de imker) en Drs H. van de Wijngaard met het voltooiën van een negende aflevering, omvattend de taal van de moleenaar.

De aflevering betreffende de taal van de turfsteker en de ertsontginner verscheen eind 1987. Er wordt naar gestreefd het Woordenboek vóór de eeuwwisseling gereed te hebben.

PROJECT BEHOUD EN BEVORDERING VAN BEROEPSKWALIFICATIES VAN WERKLOZE HISTORICI

Over de uitkomsten van dit project is een afzonderlijk verslag samengesteld, dat vanwege zijn omvang hier slechts kort kan worden samengevat. In oktober 1986 heeft het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum zich beraden over mogelijkheden de beroepskwalificaties van jonge historici die

sedert geruime tijd werkloos waren, te stimuleren. Er werd een project ontwikkeld dat stoelt op vier initiatieven:

1. Er dienen faciliteiten te komen om jonge onderzoekers langs geautomatiseerde weg databestanden te laten verwerken.
2. Er moet gelegenheid zijn doctoraalscripties om te werken tot publicabele teksten en nieuwe kortlopende onderzoeken door hen te laten verrichten.
3. Faciliteiten zijn nodig voor het publiceren van artikelen door jeugdige werklozen.
4. Het is gewenst een bijdrage te verstrekken in de kosten van publicatie van dissertaties, indien de promotie in een periode van werkloosheid plaatsvindt.

Dergelijke voorzieningen kunnen er toe leiden dat werkloze historici hun kennisniveau tenminste handhaven en door grotere naamsbekendheid meer kansen krijgen op de arbeidsmarkt.

De Minister van Onderwijs en Wetenschappen heeft dadelijk positief gereageerd op dit plan. Hij stelde via het Directoraat-Generaal Wetenschapsbeleid middelen beschikbaar om gedurende twee jaar in deze zin te experimenteren.

Bij jonge historici bleek grote behoefte te bestaan aan mogelijkheden zich tijdens werkloosheid met hun vak bezig te houden. In 1987 werd een twintigtal jonge onderzoekers aan het werk gezet. Talrijke thema's werden aangevat. Een vijftal artikelen werd aangeboden aan de redactie van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, een even groot aantal aan de redacties van andere tijdschriften. Ongeveer de helft van de te werk gestelden vond binnen enkele maanden een baan. Meerdere hebben uitzicht op een promotiebeurs. Naast de groep die een onderzoeksbeurs kreeg, werd aan een zevental anderen een publicatiebeurs verstrekt.

Van veel belang was ook dat het bedrijfsleven, de vakbeweging en de arbeidsmarktregulerende instanties zeer positief op het initiatief hebben gereageerd, zodat een groter resultaat werd bereikt dan oorspronkelijk voorzien.

BIJZONDERE LEERSTOEL

Medio 1983 werd de directeur van het instituut, Dr J.C.G.M. Jansen, tot bijzonder hoogleraar benoemd in de Geschiedenis van de westerse samenleving met bijzondere nadruk op structurele verandering in Limburg en

aangrenzende regiones.

In het College van Toezicht werden door de Rijksuniversiteit Limburg benoemd Prof. Dr H. Philipsen en Prof. Dr P.J. Thung en door het Sociaal Historisch Centrum Dr G.C.P. Linssen en Prof. Dr A.M. van der Woude. Dit college stelt zich regelmatig op de hoogte van de activiteiten.

De bijzonder hoogleraar heeft ook in 1987 medewerking verleend aan het onderwijs. Er werd een blok voorbereid en gegeven in de faculteit van de Gezondheidswetenschappen rond het thema 'Foucault en het Structuralisme'. Een aanbod voor keuze-onderwijs aan de medische faculteit rond het thema 'De vooruitgang van de medische wetenschap in de 19e eeuw' vond aftrek. Een drietal onderzoekstages rond de themata 'Geschiedenis van de Gezondheidsvoorlichting en opvoeding' en 'Ontwikkelingen in het Kruiswerk na 1945' werd afgerond. Nieuwe stagemogelijkheden rond het thema 'Kostenexplosie in de Gezondheidszorg tussen 1953 en 1985' zijn aangeboden. Bestudering van deze themata vanuit gezondheidskundige optiek kan tot herformulering van gevestigde opvattingen leiden.

Ten behoeve van meerdere faculteiten is inhoudsdeskundige ondersteuning gegeven, voornamelijk ten behoeve van onderzoeksprojecten. Een vijftal promovendi van de bijzonder hoogleraar demonstreerde een grote tot zeer grote activiteit. De dissertaties handelen over Limburgse klokken en klokkenmakers, Bokkerijders in rechtshistorisch perspectief (co-promotor Prof. Dr J.P. Balkema), De heerdgang in Zuid-Limburg (co-promotor Prof. Dr V. Westhof), Schutterijen tijdens het Ancien Régime in Limburg en De bestudering van de plantenrijkdom op de Sint Pietersberg sedert de 18e eeuw.

De bijzonder hoogleraar had zitting in enkele promotiecommissies te Utrecht en Nijmegen. Hij verstrekt desgevraagd adviezen aan de K.N.A.W. over de opzet van een netwerk van A.I.O.-opleidingen en aan de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek ten aanzien van beschermd onderzoek op het terrein van de landbouwgeschiedenis.

Op verzoek van de Commissie Algemene Wetenschappen is door de leerstoelhouder meegewerkt aan de voorbereiding van plannen tot verdere uitbouw van het historisch onderwijs aan de R.L. in nauwe samenwerking met de studierichtingen economie en recht. Bereikt werd dat een viertal historici werd aangesteld bij de faculteit der Algemene Wetenschappen i.o. Rapporten over de behoeften aan historisch onderwijs en onderzoek binnen de bestaande faculteiten en de mogelijkheden van meer specifiek historisch onderwijs en onderzoek in Maastricht werden vastgesteld.

BIBLIOTHEEK

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek in 1987 selectief te werk bij de collectievorming. De toevloed aan bibliotheekmateriaal was in 1986 ongeveer even groot als in het voorafgaande jaar. Zij besloeg 88 m' plankruimte. Van het Katholiek Documentatie Centrum te Leuven, het Provinciaal Bestuur van Limburg alsmede van het Medisch en Maatschappelijk Informatiecentrum van de Rijksuniversiteit te Maastricht werden grote schenkingen verworven.

Door ontdebelling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en het afstoten naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand worden gereduceerd tot 3%. De omvang van de bibliotheek is thans ongeveer 2.527 m'. De boeken beslaan \pm 355 m', de brochures 184 m', de statistische publicaties 140 m', de naslagwerken, bibliografieën en dergelijke 89 m'. Het overgrote deel, 1.759 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken en dergelijke). Door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen is enkele jaren geleden gesteld dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland dient te worden teruggebracht tot nul procent. Hoewel die doelstelling vanwege het karakter van onze bibliotheek, die een typische bewaarfunctie heeft, niet haalbaar is, wordt een beleid gevoerd dat erop is gericht ook bij het S.H.C. de groei van de bibliotheek te beperken. Daarom wordt bij de collectionering de nadruk gelegd op de z.g. grijze literatuur, waaronder publicaties worden verstaan die niet langs de gebruikelijke kanalen in de handel werden gebracht. Aan opvang van dergelijke publicaties is grote behoefte. Inmiddels is bereikt dat 83% van de aanwinsten betrekking heeft op deze zeldzame publicaties.

De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland vereiste de deelname van het S.H.C. aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. Doordat in 1982 zowel in personeel als in materieel opzicht de middelen werden verworven om aan het Pica-systeem deel te nemen, was toetreding van het Sociaal Historisch Centrum mogelijk. Om financiële en organisatorische redenen gaf ons bestuur de voorkeur aan een toetreding via de Rijksuniversiteit Limburg boven een zelfstandige aansluiting bij Pica, ook al bracht deze constructie enige vertraging met zich mee bij de uitvoering. Na intensief overleg kon in 1984 een overeenkomst tot bibliothecaire samenwerking tussen R.L. en S.H.C. worden afgesloten, die tot gevolg heeft gehad dat van medio 1985 af de titelbeschrijvingen via het

Pica-systeem worden verricht. In 1987 konden ongeveer 4000 titels worden aangeleverd.

De verbetering van de toegankelijkheid van de bibliotheek van het S.H.C. die het gevolg was van de aansluiting bij Pica, heeft de gedachte doen rijzen onze bibliotheek in te schakelen in een op te zetten netwerk van bibliotheekvoorzieningen in Limburg. Onder leiding van het Provinciaal Bestuur zijn studies verricht naar de mogelijkheden van een geïntegreerde documentatie van bibliotheekgoed in deze provincie. Het S.H.C. zal eerlang aan zo'n netwerk participeren.

De omvang van het bibliotheekpersoneel bij het S.H.C. is relatief gering, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts een/derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zo'n groot verschil niet uitsluitend door lage huisvestingskosten kan zijn veroorzaakt. De bibliotheek kampt dan ook met een ernstig tekort aan menskracht. In 1987 werd opnieuw besloten tot verbetering van de inzet van het personeel door reallocatie van menskracht. Van 01.09.1988 af zal 2,8 mensjaar worden ingezet voor titelbeschrijving, 1,5 voor ontsluiting en algemene organisatie en 0,5 voor dienstverlening. Van deze reorganisatie wordt een verdere verhoging van de output verwacht.

De aanwas van boeken en tijdschriften kwam – zoals voorheen – hoofdzakelijk tot stand via schenking. De aankoop had betrekking op actuele publicaties, nodig voor het onderzoek. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen zelf ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1985-1987.

	1985	1986	1987
volkshuisvesting	4	8	9
handel, nijverheid, bankwezen	22	26	29
arbeidszaken	3	6	2
overheid, incl. openbare nutsbedrijven	18	20	18
transport en vervoer	3	5	5
land- en tuinbouw	1	3	3
onderwijs, vorming	8	3	6
cultuur, recreatie	6	6	4
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	4	7	10
gezondheidszorg	8	9	5
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	5	10	7

archiefdiensten en wetenschappelijke instellingen	37	42	39
vrouwenbeweging	1	3	3
pers en uitgeverijen	1	1	-

De geringe daling in enkele sectoren wordt mede veroorzaakt door het toenemend gebruik uit zuinigheidsoverwegingen slechts tweejaarlijkse verslagen te publiceren. Voor de lijst van schenkers zij verwezen naar bijlage I. Het bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

ARCHIEF

Evenals in het voorafgaande jaar moesten in 1987 weer talrijke en soms omvangrijke archieven worden overgenomen. In totaal werden achttien archieven verworven met een totale omvang van 128 meter. Daarnaast kwamen zes aanvullingen op reeds aanwezige fondsen, tien meter omvattend. De historisch meest interessante fondsen die werden verworven, betroffen de archieven van Coöp Limburg te Hoensbroek, de Adviesgroep Partners en de Katholieke Levensschool, beide te Maastricht. Door schoning van reeds aanwezige bestanden konden 30 m' worden afgevoerd. Per saldo steeg het aantal archieffondsen tot 402 met een gezamenlijke lengte van 3.150 strekkende meter.

In het verslagjaar zijn zeven archieven definitief toegankelijk gemaakt, waaronder enkele middelgrote. Mevrouw Wijnands voltooide de toegangslijsten op de archieven van Meubelmakerij Muris te Beek, Mevr. J. Gielen-Drehmanns te Maastricht en Sicof, siroopfabrieken te Beek; Drs Herveille vervaardigde een inventarisstaat van het archief van de Vaalser Textielfabrieken; de heer J. Neven ordende de collecties, ontvangen van Elitefabrieken v/h Jacobs-Gillissen te Maastricht; de heer A. Disch voltooide de inventarisatie van het archief van de Stichting Regionaal Instituut voor Maatschappelijke dienstverlening Noordelijk Limburg (R.I.M.) te Venray en de heren Mes en Wijnen verzorgden een magazijnstaat van het archief van de Vroedvrouwenschool te Heerlen.

De overname en schoning van diverse grotere archieffondsen vergden om uiteenlopende redenen veel tijd.

Desondanks vonden de archiefmedewerkers gelegenheid te beginnen met de fondsen, afkomstig van de Regionale Raad voor de Arbeidsmarkt, eertijds gevestigd te Maastricht, de Stichting Sociaal Pedagogische Zorg en De Valk BV te Echt; aanmerkelijke vooruitgang werd geboekt met de inventarisatie van de collecties Van der Grinten, afkomstig uit Zeist, Corten

te Beek-Geverik en het archief van het Groot Limburgs Toneel te Maastricht. Door het ontbreken van tijdelijke hulpkrachten moest mevrouw Wijnands veel tijd steken in de materiële verzorging van een tweetal zeer omvangrijke archieffondsen, terwijl de heer Wijnen het door hem georden- de archief van de LOZO geheel moest ompakken.

Het bestuur kreeg de indruk dat het grote aantal aanwinsten ten koste dreigde te gaan van de ordeningswerkzaamheden. Derhalve is in 1987 een plan voor ordeningswerkzaamheden opgesteld, dat begin 1988 aan het Algemeen Bestuur ter vaststelling zal worden voorgelegd. Het plan voorziet in een evenwichtige verdeling tussen overname, schoning, opstellen van magazijnstaten, afronden van inventarissen en materiële verzorging op zodanige wijze dat een groot deel van de eerder verworven archieven binnen enige jaren goed toegankelijk wordt.

Mevrouw Wijnands beheerde in goede samenwerking met de bibliotheek de studiezaal die druk werd bezocht. Zij begeleidde samen met de dames Okrogelnik Nagornik-Willems en Wijts ook een aantal studenten en groeps- projecten van de dagopleiding voor docenten geschiedenis te Sittard. Bij magazijnwerkzaamheden kreeg zij assistentie van P. Borro en G. Steyn.

De heer Wijnen verzorgde de uitleenadministratie. Nu voor restauraties steeds meer tekeningen worden opgevraagd, voor jubilea telkens weer uittreksels uit ledenadministraties nodig zijn, voor publicaties en tentoon- stellingen herhaaldelijk foto's worden gezocht en schenkers vaker gegevens uit hun oud-archief nodig blijken te hebben, nemen ook de werkzaam- heden, verbonden aan de uitleen, snel toe. Goede service dient echter het waarmerk van het instituut te blijven. Dat betekent dat aan kleine kwesties relatief veel tijd moet worden besteed.

De heer Mes hield een drietal lezingen en voordrachten. Heel bijzonder was de gelegenheid die hij kreeg om het Sociaal Historisch Centrum in Eind- hoven te presenteren aan de leden van de Verein deutscher Wirtschaftsarchivare. De overeenkomsten en verschillen tussen instellingen, die zich bezig houden met de verzorging van sociale en economische archieven in Nederland en Duitsland kwamen bij die gelegenheid goed tot hun recht. Ook werkte hij mee aan de activiteiten van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht en aan de samenstelling van een restauratiekalen- der, uitgegeven ten behoeve van fondswerving ten gunste van de restauratie van de Sint Servaaskerk te Maastricht.

De Limburgse overheidsarchivarissen en de archivaris van het Sociaal His- torisch Centrum kwamen in 1984 overeen enige lijn te brengen in het acquisitiebeleid en te proberen tot een taakafbakening te komen. Hun voorstellen werden voorlopig door ons bestuur aanvaard om bij wijze van

experiment ervaring op te doen. Evenwel, de taakverdeling is nog slechts summier geregeld. Aan de hand van een evaluatie van het experiment kan bijstelling plaatsvinden.

DOCUMENTATIE

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid documentatie verzameld die noch tot het archief noch tot de bibliotheek kan worden gerekend. Een toenemende vraag naar dit materiaal dwingt steeds meer aandacht te besteden aan de verzorging van deze collecties. Van de pamfletten is een trefwoordenlijst samengesteld. Het ordeningssysteem kan naar believen worden aangepast. De vele vaandels zijn voorlopig beschreven. Zij dienen zo spoedig mogelijk te worden overgedragen aan een museum, dat in staat is de vereiste materiële verzorging te bieden. Ons bestuur heeft met vreugde vastgesteld, dat Gedeputeerde Staten het op prijs stellen deze collectie, die van museale aard is, in het Museum voor Volkscultuur te Limbricht onder te brengen. Een provinciale voorziening voor de bewaring van textiel, dat met zoveel specifieke zorgen moet worden omgeven, zal een passende oplossing bieden. Verder is de verzorging van het beeldmateriaal verbeterd. Alle foto's, affiches, albums en films zijn zorgvuldig geconserveerd. Doordat ook in 1987 in het kader van een der sociale regelingen een fotograaf ter beschikking stond, konden de plannen om van oude foto's contactafdrukken te maken zodat de originelen bij gebruik niet langer worden beschadigd, verder worden uitgewerkt. Er kwamen middelen beschikbaar om de voor dit doel noodzakelijke investeringen te verrichten. De beschrijving van de fotocollectie is voortgezet. De 8500 foto's worden geleidelijk middels steekkaarten toegankelijk gemaakt en beschreven. Op de kaart, waarop een beschrijving van de foto staat, wordt een afdruk in klein formaat geplakt, op grond waarvan onderzoekers hun selectie uit het fotomateriaal kunnen bepalen. De heer A. Bleeser werkt gestaag aan dit project verder.

JAARBOEK

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een grote belangstelling. Hoewel ook in 1987 een aantal geïnteresseerden om economische redenen zijn abonnement moest opzeggen en enkele trouwe lezers overleden, nam het aantal contribuanten

dank zij een aantal spontane meldingen toch slechts met een tiental af. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. Door het vrijwel gelijkblijvend aantal lezers kon de oplage op 1350 worden gehandhaafd. Aan het einde van 1987 was van het XXXIIe deel van de Studies nog slechts een beperkt aantal exemplaren in voorraad. In dit deel waren vier artikelen opgenomen.

G.J.P.M. Corten, *Alignements Droits – De ontwikkeling van het wegennet in het Departement van de Nedermaas 1784-1814.*

G.C.M. Vromen, *Personeelsbeleid bij de Nederlandse mijnen tijdens de jaren dertig.*

H. Vossen, *De Mater Amabilis en Pater Fortisschool 1947-1955, het ontstaan van een nieuw schooltype in Maastricht.*

J.F.R. Philips, *Valse kreukels in een strijdbaar boek.*

Aan het Jaarboek werd toegevoegd een literatuuroverzicht, alsmede het Jaarverslag 1986 van het Sociaal Historisch Centrum. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd en uitgegeven door Van Gorcum te Assen. De omvang was 211 pagina's. De druk werd met behulp van een tekstverwerker versneld.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren zoals gebruikelijk aanzienlijk. In de reeksen, die door deze Stichting worden uitgegeven, verschenen drie delen. De belangstelling voor de uitgaven bleef constant. Het aantal vaste afnemers beliep 1400. In de reeks Maaslandse Monografieën verscheen in januari als deel 44:

J.L.H. Hartmann, *De Reconstructie van een Middeleeuws Landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eijsden bij Maastricht (10e – 19e eeuw), Van Gorcum, Assen-Maastricht 1986, XIII + 376 pag. + map kaarten.*

In september verscheen deel 45:

Dr Th.L.M. Engelen, *Fertilititeit, Arbeid, Mentaliteit. De vruchtbaarheiddaling in Nederlands-Limburg 1850-1960. Van Gorcum, Assen-Maastricht 1987, IX + 262 pag. + grafieken, tabellen, kaarten.*

Beide boeken werden als dissertatie cum laude verdedigd aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Aan het einde van het verslagjaar was de zesde publicatie in de grote reeks in druk.

J. Renes, Geschiedenis van het Zuid-Limburgse Cultuurlandschap, Van Gorcum, Assen-Maastricht 1988, XIV + 265 pag. + kaartband.
Twee delen in cassette.

Deze zeer kostbare uitgave werd gesponsord en verzorgd door het Limburgs Dagblad te Heerlen.

De samenstelling van het Bestuur en de Raad van Advies onderging geen wijzigingen. In de Redactie werd in de vacature, ontstaan door het overlijden van Prof. Dr W. Jappe Alberts, voorzien door de benoeming van Prof. Dr R. van Uytven.

Het bestuur van de Maastrandse Monografieën zag zich genoodzaakt de overeenkomst met Uitgeverij Van Gorcum te Maastricht en Assen op te zeggen. Financiële argumenten hebben de doorslag gegeven bij deze moeilijke beslissing die een einde maakte aan een samenwerking die ruim 24 jaar heeft geduurd. Van 1 juni 1988 af zal met een andere uitgever worden gewerkt.

De dames M. Mommers-Bakker en E. Muyres-Schilder verwierven zich ook dit jaar bijzondere verdiensten door alle manuscripten persklaar te maken en de proeven te controleren. Door de automatisering van de drukprocessen werd hun taak aanzienlijk verzwaard. Steeds meer facetten van het publicatieproces worden aan hen overgelaten. Mede dank zij de administratieve hulp, verstrekt door de heer N. Soeters, verliep de afwerking der activiteiten vlot en was de verkoop van publicaties bevredigend.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

Er wordt steeds frequenter gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. Speciaal de faciliteiten van de studiezaal en de bibliotheek worden gewaardeerd. Het aantal bezoekers wordt in onderstaande tabel gespecificeerd.

Jaar	Aantal bezoekers
1983	214
1984	280
1985	277
1986	296
1987	316

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studiezaal en aan gegevens van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informaties zijn daarin niet begrepen.

De bezoekers komen de laatste jaren vaker terug. De frequentie, die in 1976 en 1977 nog slechts twee bedroeg, nam sedert 1978-1979 toe tot vier bezoeken per gebruiker. Sedert 1984 is het op vijf bezoeken per gebruiker gekomen. De begeleiding vergt daardoor meer tijd en inspanning dan voorheen. De bibliotheekmedewerksters geven aan bezoekers adviezen omtrent beschikbare literatuur. In de studiezaal is continu een toezichhoudend ambtenaar aanwezig. Sedert jaren heeft mevrouw M. Wijnands-Van Someren haar archivistische werkzaamheden weten te combineren met deze dienstverlening. Als gevolg van de groeiende toeloop bleek het in 1987 wenselijk de dienstverlening van bibliotheek en archief te combineren. Vanaf 1 juli 1988 zal de dienstverlening in de studiezaal worden verzorgd door de dames Okrogelnik Nagornik-Willems en Wijnands-Van Someren, ieder voor de helft van de werktijd. Mede daardoor zal de dienstverlening in de studiezaal op nog hoger niveau worden gebracht.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, waardoor het mogelijk is de studiezaal van maandag tot vrijdag ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang voor bezoekers, die een lange reis moeten maken, ongeveer de helft van het totale aantal. Overigens is het verheugend dat het aantal incidentele bezoekers afneemt ten gunste van de groep, die hier langere tijd onderzoek doet. Een direct gevolg van deze verandering is immers dat het gebruik van de archieven intensiever wordt. De wetenschappelijke betekenis van het verrichte onderzoek neemt toe. De gebruikers maken zowel gebruik van bibliotheekgoed, dat kan worden geleend, als van uniek archiefmateriaal, waarvoor een langdurig verblijf in Maastricht nodig is. Diverse studenten maken grote kosten voor een langdurig onderzoek in Maastricht, ver van de universiteitsstad, waar zij studies volgen. Ook daaruit blijkt de toegenomen belangstelling voor het hier bewaarde materiaal.

De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderscheiden.

	1985	1986	1987
studenten en medewerkers van universiteiten	101	99	104
studenten en medewerkers van hogescholen	83	103	110
andere instellingen van onderwijs	21	21	20
instellingen en bedrijven	41	42	43
privé-belangstellenden	30	32	37
onbekend	1	-	2
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
totaal	277	297	316

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft de laatste jaren enige wijziging ondergaan ten gevolge van de uitbouw van de studierichting geschiedenis aan de Nieuwe Lerarenopleiding te Sittard en de universiteit te Maastricht. Drie/vierde van de bezoekers is studierend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt sterk de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan instellingen van hoger beroepsonderwijs. Het aandeel van de 'liefhebbers' blijft stabiel op 10%. De groep die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengt, vertoont eenzelfde beeld.

De categorie studenten en medewerkers van universiteiten, hogescholen en M.O.-opleidingen maakt ongetwijfeld het meest intensief gebruik van onze diensten. Veelal bereiden zij een scriptie of dissertatie voor. Het leek derhalve zinvol speciaal voor deze categorie de herkomst en het studievak na te gaan. Behoudens de T.H. Twente waren alle Nederlandse instellingen van wetenschappelijk onderwijs vertegenwoordigd. Vanuit België kwamen studerenden van de Katholieke Universiteit te Leuven, de Vrije Universiteit te Brussel en de Universitaire instellingen in Diepenbeek. De Technische Hochschule uit Aken leverde enkele bezoekers. De diverse instellingen voor hoger beroepsonderwijs leverden 98 bezoekers, afkomstig van lerarenopleidingen te Sittard, Tilburg, Groningen, Nijmegen en Amsterdam.

Een aanzienlijk deel van de gebruikers, afkomstig uit de sector van het H.B.O. en wetenschappelijk onderwijs, studeerde geschiedenis. Naast historici kwamen nog geografen, kunsthistorici, juristen, andragogen, economen, bouwkundigen, sociologen, theologen, ingenieurs, bouwkundigen, landbouwkundigen, cultureel antropologen, biologen en gezondheidskundigen.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen veel spreiding. De eenzijdige oriëntatie op de mijnbouw, de herstructurering van Limburg en de daarmee samenhangende sociale problematiek, die kenmerkend was voor de jaren zeventig, neemt af. Thans overwegen onderzoeken, waarin de eerste helft van de twintigste eeuw aan de orde komt. Speciaal de belangstelling voor emancipatie, gezondheidszorg, industriële archeologie en nijverheid, neemt toe. Onderstaande tabel geeft daar een gespecificeerd overzicht van.

	1985	1986	1987
vakbeweging	17	20	18
arbeidsvoorwaarden	19	14	16
onderwijs, pers, vorming, jeugd	10	16	14
emancipatie van bevolkingsgroepen	9	10	12
gezondheidszorg	12	14	16
arbeidsmarkt	11	6	5
overige sociale geschiedenis	25	6	10
geschiedenis van de mijnindustrie	15	16	14
overig bedrijfsleven	18	22	24
industrialisatie en herstructurering Zuid-Limburg	12	10	13
handel en prijzen	5	6	7
landbouw en ambacht	6	18	14
industriële archeologie	4	10	11
verkeer en vervoer	16	10	8
volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	18	12	14
politieke partijen en stromingen	15	22	20
verzet tijdens de tweede wereldoorlog	5	14	11
kunst en cultuur	8	20	21
biografie en genealogie	6	16	14
historische geografie	9	8	9
kerkgeschiedenis	7	7	8
lokale geschiedenis	14	7	10
historische demografie	6	2	3
natuur en milieu	4	3	5
algemene onderwerpen	6	3	6
onbekend	6	3	5

In het verslagjaar heeft het Centrum een exemplaar ontvangen van een ongepubliceerde dissertatie en negentien scripties:

Vaticaanse diplomatie tegen een moderne ideologie : de Romeinse staatssecretarie in de strijd tegen het liberalisme in de Lage Landen, 1870-1878 / door Monique Nijsten. – Leuven : [s.n.], 1987. – 362 p. ; 30 cm
Omslagtitel. – Proefschr. Kath. universiteit Leuven. – Met lit. opg.

De ontwikkeling van het wegennet in het Departement van de Nedermaas, 1794-1814 / G.J.P.M. Corten. – Heerlen : [de auteur], 1986. – 48 p. ; 30 cm
Aan de kop van de titelp.: Alignements droits. – Skriptie MO-B Geschiedenis Kath. Leergangen Sittard. – Met lit. opg.

Een impressie van het georganiseerd overleg in de mijnen : het jaar 1957 / R.J.C.M. Jagtman-Smits. – Nijmegen : [de auteur], 1986. – 64 p. ; 30 cm
Omslagtitel. – Doctoraalscriptie sociaal-economische geschiedenis K.U. Nijmegen. – Met lit. opg.

De André Dumont-mijn van Waterschei, (1907-1940) : bijdrage tot de mijnwerkersproblematiek / door Noël Paesen. – Leuven : [s.n.], 1986. – 2 dl. : ill. ; 30 cm

Licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit van de wijsbegeerte en de letteren. – Dl.1 Tekst. – Dl.2 Bijlagen. – Met lit. opg.

‘Gebroken stakingsgolven’ : een analyse van de stakingen in de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie, 1880-1920 / Rob de Vries. – Nijmegen : [s.n.], 1986. – 121 p. ; 30 cm

Doctoraalscriptie Nijmegen. – Met lit. opg.

Van thema’s naar structuren : een beschrijving en analyse van het gvo-beleid van de Rijksoverheid in de volksgezondheidssector, in de jaren 1962-1980 / door Marianne Boenink. – Maastricht : [de auteur], 1987. – VI, 146 p. : ill. ; 30 cm

Scriptie Gezondheidswetenschappen Rijksuniversiteit Limburg, Maastricht. – Met lit. opg.

De brug tussen Vlaanderen en Nederland : de Limburgse reacties op de Vlaamse beweging 1830-1875 / Th.J.Fr.M. Bovens. – Maastricht : [s.n.], 1987. – IV, 96, XXXIII p. ; 30 cm

Omslagtitel. – Doctoraalscriptie Nijmegen. – Met lit. opg.

Limburg-Overmaas, ingezonderd het Land van ’s-Hertogenrade, onder de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën, 1632-1635 / Jo Busch. – Nijmegen : [de auteur], 1987. – 2 dl. [V, 278 p.] : ill. ; 29 cm

(Dl.1): Tekst. – (Dl.2): Bijlagen, noten, geraadpleegde archivalia, gepubliceerde bronnen, geraadpleegde literatuur. – Omslagtitel. – Aan kop titelpag.: ‘synde onderdaenen van desen Staet’. – Doctoraalscriptie nieuwe geschiedenis K.U. Nijmegen.

Gevr. voor Brussel : R.K. meisje : arbeidsmigratie van Limburgse meisjes naar België [voor WO I, na WO II] / Annelies Dassen. – Nijmegen : [s.n.], 1987. – 149 p. : ill. ; 30 cm

Doctoraalscriptie K.U. Nijmegen. – Met lit. opg.

Kruiswerk in Limburg, inpakken of aanpakken : een diagnostisch onderzoek naar de effecten van het overheidsbeleid op de structuur van het Limburgse Groene Kruis sedert 1974 / E.M.A. Hessels. – [Maastricht : s.n.], 1987. – 92 p. : ill. ; 30 cm

Doctoraalscriptie RL Maastricht. – Met lit. opg. – Met samenvatting in het Engels.

Een standsorganisatie in de periode van verzuiling en ontzuiling / [Richard Hofman]. – [Sittard] : [s.n.], 1987. – 146 p. : ill. ; 30 cm

Omslagtitel. – Scriptie Kath. Leergangen Sittard. – Met lit. opg.

De transformatie van de zandgrondlandbouw in Zuid-Nederland : 1850-1914 : een case-study van de gemeente Heijthuisen / Jo Janssen. – Nijmegen : [s.n.], 1987. – 163 p. : ill. ; 30 cm + Losse pag.

Doctoraalscriptie economische en sociale geschiedenis K.U. Nijmegen. – Met lit. opg., met bijl.

Maussen : van marskramer tot grootwinkelbedrijf / Antoine Jessen. – Maastricht : [de auteur], 1987. – 129 p. : ill. ; 30 cm

Scriptie Geschiedenis Katholieke Lerarenopleiding Sittard.

Het schuim der natie : 'onmaatschappelijkheidsbestrijding' in Maastricht, 1945-1982 / Judith Mertens. – Maastricht : [s.n.], 1987. – 98 p. ; 30 cm

Doctoraalscriptie K.U. Nijmegen. – Met lit. opg.

Wielder, een verdwenen villa in de Maasgouw? : verslag van een onderzoek naar een Wüstung in de gemeente Born / J. Meuwissen. – Einighausen : [s.n.], 1987. – 91 p. : ill. ; 30 cm

Scriptie MO-B Geschiedenis Kath. Leergangen Sittard. – Met lit. opg.

Het Limburgse groene kruis in ontwikkeling / C.W.M. Nijskens. – Maastricht : [s.n.], 1987. – 62 p. ; 30 cm

Doctoraalscriptie RL Maastricht. – Met lit. opg. – Met samenvatting in het Engels.

Standen en klassen in een Middenlimburgs maasdorp : Linne 1860-1910 / R.J. Theunissen. – Amsterdam : [s.n.], [1987]. – 71 p. : ill. ; 30 cm

Omslagtitel = Linne 1860-1910. – Doctoraalscriptie universiteit Amsterdam. – Met lit. opg.

Democratische bewegingen in de Republiek der Nederlanden, 1702-1787 / A.H.J. Vorbach. – Venlo : [de auteur], 1987. – 46 p. ; 30 cm
Scriptie Geschiedenis MO II Kath. Leergangen Tilburg. – Lit. opg.

Staats-Venlo aan het einde van de achttiende eeuw, 1770-1795 / A.H.J. Vorbach. – Venlo : [de auteur], 1987. – 75 p. ; 30 cm
Scriptie Geschiedenis MO II Kath. Leergangen Tilburg. – Lit. opg.

De sociale begeleiding van de industriële herstructurering van Zuid-Limburg : een reconstructie van het beleid in de periode 1965-1972 / Eric Weusten. – Sibbe : [de auteur], 1987. – 148 p. ; 30 cm
Omslagtitel. – Doctoraalscriptie geschiedenis K.U. Nijmegen. – Met lit. opg.

Het was verheugend dat een redelijk aantal onderzoekers bereid bleek het resultaat van hun onderzoek hier te deponeren. Wel moet worden opgemerkt dat nogal wat scripties werden ontvangen in het kader van de subsidieregeling voor werkloze historici. De aanwezigheid van een groot aantal scripties voorkomt het herhalen van hetzelfde onderzoek door studenten van verschillende wetenschappelijke instellingen.

BESLUIT

Het jaar 1987 was voor het Sociaal Historisch Centrum voorspoedig. Er werden veel resultaten bereikt. Het aantal publicaties van medewerkers en de vraag naar begeleiding was aanzienlijk. Ook landelijk neemt het besef toe dat een regionaal historisch instituut een belangrijke plaats inneemt in het historisch onderzoek in Nederland.

In een advies van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid over para-universitaire instituten werd vastgesteld dat het S.H.C. krachtig participeert in het streven middelen voor onderzoek te verwerven bij derden. Met 28% externe middelen scoort het S.H.C. onder de alpha-instellingen bijzonder hoog. Kennelijk wordt een onderzoeksveld bestreken met relatief hoge maatschappelijke relevantie.

Velen in Limburg en daarbuiten waren bereid het instituut in deze tijd van bezuinigingen financieel te steunen. Dank zij hun inspanningen kon het jaar ook in materieel opzicht bevredigend worden genoemd. Graag spreekt het bestuur daarvoor zijn dank uit.

BIJLAGE I
SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1987

Katholiek Documentatie- en Onderzoekcentrum (KADOC)	Leuven (B)
RABO-Bank Nederland	Utrecht
Gemeentebestuur Beek	Beek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek	Heerlen
Nederlands Christelijk Instituut voor Volkshuisvesting (NCIV)	Heerlen
Burgerlijk Armbestuur	Maastricht
Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL)	Maastricht
Bibliotheek Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Provincie Limburg Hoofdgroep Welzijn	Maastricht
Bibliotheek Rijksuniversiteit Limburg	Maastricht
Medisch- en Maatschappelijk Informatiecentrum van de Rijksuniversiteit Limburg	Maastricht
Mr W. Raskin	Bilzen (B)
D.A. Munnik	Eersel
A.P. Dalm	Heerlen
P.J.H. Baghus	Kerkrade
Ing. G.J. Schuurman	Landgraaf
Pater Dr Remigius Dieteren O.F.M.	Maastricht
J.H. Ensink	Maastricht
Mevrouw J. Gielen-Drehmanns	Maastricht
Dr J.F.R. Philips	Maastricht
Mr P. Pluymakers	Maastricht
H.A. Stevens	Maastricht
Drs J.J. Cortenraad	Meerssen
L. Lucassen	Meijel

BIJLAGE II
LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1987

958	Sociaal Pedagogische Zorg in Limburg te Roermond, 1968-1980, (J. Cortenraad, Meerssen)	4 meter
959	Dr T. Broekema te Maastricht, 1938-1973	1 meter
960	Sicof Siroopfabriek te Beek, 1880, 1893-1931	
961	Stichting Katholieke Levensschool Maastricht, 1951-1984, (Bestuur KMBO, Maastricht)	20 meter
962	Staalwerken De Maas, 1925-1966, (fragm.)	0,5 meter
963	Katholieke Plattelandsjongeren (K.P.J.), afdeling Bestuur, 1931-1972	1 doos
964	Mevr. J.M.F.A. Gielen-Drehmanns te Maastricht, 1975-1985, (Mevr. J.M.F.A. Gielen-Drehmanns, Maastricht)	1 doos
965	Meubelmakerij/meubelhandel Fa. J. Muris te Beek, 1920-1956, (P. Mennens, Beek)	2 meter
966	Regionale Raad voor de Arbeidsmarkt van de Provincie Limburg, 1969-1984, (Kamer van Koophandel, Maastricht)	7 meter
967	Productieboek van melk en boter door leden van de melkfabriek in Beek van maart 1915-februari 1917, opgemaakt door M.H.E. Stassen (J. Aussems, Beek)	1 deel
968	Coöp Limburg te Hoensbroek, 1910-1985	30 meter
969	Provinciale Raad voor het Bejaardenbeleid Limburg te Roermond, 1959-1985	6 meter
970	Ir A.H.W. Martens, stukken als voorzitter van de Stichting Openluchttheater Valkenburg, 1962-, (Ir J.M.J. Bots, Valkenburg)	1 ordner
971	Adviesgroep Partners BV, buro voor ruimtelijke ordening en vormgeving te Maastricht, 1957-1988	56 meter
972	Commissie Herstructurering Zielzorg binnenstad Maastricht, 1966-1967, (Drs Ch. Gemmeke, Maastricht)	1 doos
973	De Valk BV Echt, 1911-1982	5,5 meter
974	Boerenbond Sevenum-America, 1900-1960	7 meter
975	J. de Groot, 1941-1952, (J.M.J. Baars, Klimmen Ransdaal)	2 meter

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

DR G.C.P. LINSSEN, voorzitter (1973)	Roermond
CH.H.F. FRIJNS, secretaris (1988)	Maastricht
DRS J.J.C. HUYBEN, penningmeester (1980)	Kessenich (B)
DR REMIGIUS DIETEREN OFM, adviseur (1949)	Maastricht
MR H.J.J.M. VAN DER BRUGGEN (1987)	Roermond
MR P.M.M.C. PALMEN (1968)	Heerlen
DRS J.H.M. WIELAND (1979)	Valkenburg aan de Geul

ALGEMEEN BESTUUR

DRS J.C.A. BASTIAANSEN (1985)	Maasbree
MR J.H.J. DANIELS (1985)	Roermond
M. DEBATS (1972)	Maastricht
TH. HOOFWIJK (1986)	Roermond
DRS A.J. HUTSCHEMAEKERS (1953)	Roermond
DRS J.W. JANSEN (1985)	Maastricht
L.J. LUCASSEN (1975)	Meijel
DRS B.C.M.E. NIESSEN (1979)	Maastricht
MR H.J.J.M. ODERKERK (1985)	Venlo
DRS H.R. VAN OMMEREN (1972)	Maastricht
IR A. PEETERS (1986)	Maastricht
G. PETERS (1988)	Maastricht
DR J.F.R. PHILIPS (1983)	Maastricht
DR IR J. STUFFKEN (1973)	Heerlen
DRS P.C. TIELROOIJ (1967)	Sittard
J.M. WEIJERS (1952)	Heerlen
DRS TH. WÖLTGENS(1984)	Kerkrade
PROF. DR A.M. VAN DER WOUDE (1979)	Wageningen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Gennep (1961)	Gennep
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Onderbanken (1951)	Onderbanken
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Simpelveld (1951)	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1953)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem

Bedrijven

Aannemersbedrijf Jongen B.V. (1978)	Schaesberg
Aannemersbedrijf Gebr. Theunissen C.V. (1982)	Maastricht
Aannemingsbedrijf J. Geraedts en Zonen B.V. (1978)	Swalmen
Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Algemene Bank Nederland N.V. (1958)	Maastricht

Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Ankersmit Holding B.V. (1978)	Maastricht
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Bakker, Versteegh en Co. Accountants (1974)	Maastricht
Bates-Cepro B.V. (1958)	Maastricht
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Boekhandel 'Veldeke' (1961)	Maastricht
Boekhandel Winants (1975)	Heerlen
Boel Kleiwaren B.V., Van de (1988)	Thorn
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Bouwmaatschappij Gebr. Janssen B.V. (1962)	Venray
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij 'De Ridder' B.V. (1957)	Maastricht
CCV Landbouwbelang B.A. (1988)	Roermond
Credit Lyonnais Bank Nederland (1978)	Maastricht
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Distilleerderij Jacq. Hennekens B.V. (1988)	Beek
D.S.M. (1978)	Heerlen
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
FSI/SBF (1988)	Brunssum
Gorcum-Zuid, Van (1983)	Maastricht
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hahmes C.V., Fa. P. (1949)	Maastricht
Hasselt's Baggermaatschappij B.V., Van (1988)	Echt
Hepworth-N.G.I. B.V. (1978)	Belfeld
Hobru Hoensbroek B.V. (1978)	Hoensbroek
Holthuis B.V. (1986)	Venlo
Hostellerie 'De Hamert' B.V. (1979)	Wellerlooi
Ingenieursbureau Van Kleef B.V. (1988)	Roermond
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken N.V. (1949)	Maastricht
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Cultuurtechniek H. Dolmans B.V. (1988)	Bunde
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Limburgse Kaarsenfabriek C.V., Van de Weyer en Zn. (1958)	Maastricht
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie Limagas N.V. (1958)	Nieuwenhagen
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Linden & Co. B.V., Van der (1988)	Panningen
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Maison Louis Kledingmagazijnen N.V. (1958)	Maastricht
Mayfran Limburg B.V. (1988)	Landgraaf
Miniware B.V. (1988)	Nederweert
Mora Snacks B.V. (1978)	Maastricht

'Mosa' B.V. (1949)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Ornatex B.V. (1988)	Kerkrade
Papierfabriek 'Gennep N.V.' (1958)	Gennep
Pieters-Dortu N.V. (1958)	Heerlen
Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij N.V. (1949)	Maastricht
Rabobank Maastricht (1988)	Maastricht
Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Roermond Papier B.V. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Sekisui Alveo B.V. (1978)	Roermond
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Spaarbank Limburg (1988)	Maastricht
Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Trefilarbed Bouwstaal Roermond B.V. (1978)	Roermond
Tummers-Cremers Installatiebedrijven B.V. (1987)	Roermond
Valkenburg Offset B.V. (1988)	Echt
V.B.F. Buizen B.V. (1988)	Maastricht
Verenigd Streekvervoer Limburg (1958)	Heerlen
Verenigde Spaarbank N.V. (1958)	Maastricht
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Vissers' Wegenbouw – en Aannemingsbedrijf C.V. (1961)	Drunen
Volvo Car Produktie Born B.V. (1969)	Born
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Worms Techniek B.V. (1988)	Sittard
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden
Zuid Nederlandse Aannemers Vereniging (1979)	Heeze
Zuid-Ooster Autobusdiensten N.V. (1978)	Gennep

Organisaties en instellingen

Algemeen Maatschappelijk Werk (1958)	Maastricht
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Bernardinuscollege (1987)	Heerlen
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard
Bisschoppelijk College voor Atheneum en HAVO (1978)	Echt
Buro voor Stedebouw Maastricht	
Hoën-Ubachs-Roomans B.V. (1970)	Maastricht
College 'Sancta Maria' (1977)	Kerkrade
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Valkenburg aan de Geul
Culturele Raad Limburg (1959)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's Gravenhage

Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen (1967)	Venray
Franciscanessen (1979)	Maastricht
Geerlingshof, Volkshogeschool en Europahuis, Stichting (1978)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Archiefdienst (1979)	Maastricht
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St. Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Arcen
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Heusden-Zolder (B)
Huisvesting Alleenstaanden, Stichting (1986)	Sittard
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Katholieke Economische Scholengemeenschap, afd. MEAO-St. Servaascollege (1978)	Maastricht
Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1970)	Hoensbroek
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's Gravenhage
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempfen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Landcommanderij Alden Biesen (1988)	Rijkhoven (B)
LEAO-School (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard

Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Maaslandziekenhuis (1960)	Sittard
MAVO-School Maria Regina (1978)	Blerick
MAVO St. Jacobus voor Born en Omstreken (1978)	Born
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Middelbare Landbouwschool (1978)	Horst
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Minderbroeders, Provinciaal (1959)	Utrecht
Missionarissen van het H. Hart (1979)	Bree (B)
Montfortanen (1959)	Valkenburg aan de Geul
Mijnmuseum, Stichting (1984)	Heerlen
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Openbare Bibliotheek (1958)	Heerlen
Openbare Bibliotheek (1979)	Venlo
Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Valkenburg aan de Geul
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Opleidingen voor Middelbare Akten (1965)	Tilburg
Pedagogische Academie Dr Van Gils (1966)	Roermond
Peutz Architecten B.V. (1974)	Heerlen
P.O.B. (1979)	Hamont-Achel (B)
Procuratuur P.P. Augustijnen (1960)	Venlo
Provinciale Bibliotheek (1979)	Hasselt (B)
Provinciale Bibliotheek Centrale Limburg (1978)	Roermond
Provinciale Inspectie der Archieven (1973)	Maastricht
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingen- verkeer in Limburg (1960)	Valkenburg aan de Geul
Provinzialinstitut für Westfälische Landes- und Volksforschung (1967)	Münster (D)
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)	Kerkrade
Rooms-Katholieke MAVO-School Bergen (1978)	Bergen
Rooms-Katholieke MAVO-School Het Wormdal (1978)	Ubach over Worms
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St. Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	Horn
Rijksarchief in Limburg (1964)	Maastricht
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijksopleiding voor Onderwijzers(-essen) (1978)	Maastricht
Samenwerkende Bouwverenigingen Eigen Haard, Gezond Maastricht en St. Servatius (1977)	Maastricht
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en MAVO 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen

Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum en HAVO van het Bisschoppelijk College Schöndeln (1978)	Roermond
Sociaal Pedagogisch Onderwijs voor Limburg, Katholieke Stichting (1978)	Sittard
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stedelijk Lyceum en HAVO (1979)	Maastricht
Streekarchief Zuid-Oost Brabant (1974)	Eindhoven
Thermenmuseum en archiefdienst (1979)	Heerlen
Universitätsbibliotheek (1982)	Münster (D)
Universiteit voor Theologie en Pastoraat (1958)	Heerlen
Universiteitsbibliotheek Economisch- Historisch Seminarium (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aalsma, P.R.A.J. (1981)	Schiedam
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979)	Maastricht
Acker, B.M.J. van (1981)	Heerlen
Admiraal, Mr W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, Drs F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Akkermans, M. (1988)	Wijnandsrade
Aretz, J.A.W. (1980)	Ubach over Worms
Augustus, Drs L. (1975)	Heerlen
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Baeten, Mr A.M.I.H. (1958)	Maastricht
Baghus, P.J.H. (1988)	Kerkrade
Baltis, C.H.J.M. (1974)	Sittard
Baltus, C.J. (1975)	Rosmalen
Banens, J.H.M. (1987)	Maastricht
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Bartelds, J.H. (1988)	Zwolle
Bastiaansen, Drs J.C.A. (1977)	Maasbree
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht
Becker, Drs H.J.G. (1982)	Maastricht
Beckers, J.J. (1974)	Ubach over Worms
Beckers, P.B.H. (1982)	Heerlen
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Bellefroid, J. (1988)	Borgloon (B)
Berden, Drs J.V.C.M. (1977)	St. Geertruid

Berebrouckx, H.A.R. (1979)
 Berger, Mr E.A. (1974)
 Bergers, H. (1981)
 Bergh, J.E. van de (1979)
 Bergmans, N.H.M. (1974)
 Bertens, Drs J.W. (1975)
 Bertrand, C. (1979)
 Betteray, Mevr. J.J.H. van (1979)
 Beugels, J.J.P. (1982)
 Beumer, Mej. J.G.M. (1988)
 Biggelaar, J.C. van den (1977)
 Bisschops, H.J. (1979)
 Block, Ed.J. (1982)
 Bloemen, H.A.C. (1966)
 Bloemen, M. (1979)
 Blok, Prof. Dr A. (1974)
 Boelens, F.P. (1966)
 Boersma, H.J.L.M. (1976)
 Boersma, M.Th.L.W. (1982)

Boesten, H.M.P.L.B. (1979)
 Bogman, B. (1974)
 Bokken, H.L.M. (1979)
 Bonnet, J.J. (1979)
 Bönninghausen, Dr Jur. A. Freiherr
 von (1974)
 Boom, Th.M.P.M. (1982)
 Boonstra, B.P.A. (1970)
 Bos, Dr R.W.J.M. (1974)
 Bosman, Prof. Dr H.W.J. (1969)
 Bosmans, Dr J.L.J. (1974)
 Botman, S.G.J.M. (1974)

Bots, Dr A.C.A.M. (1976)
 Bouwens, J.G.T. (1967)
 Boven, J.H.H. van (1981)
 Bovens jr., Th. (1979)
 Brans, Dr Med. H.O. (1988)
 Brasse, Ch.J.P. (1973)
 Brassée, J.H.J. (1958)
 Broens, J.W. (1974)
 Brokamp R.A., Drs P.P. (1988)
 Brorens-Verzandvoort, Mevr. L. (1960)
 Brouwer, Ir J.F.H. (1979)
 Brouwers, E.H. (1974)
 Brouwers, P.C.M. (1975)
 Bruekers, A.W.J. (1988)
 Bruggen, Mr H.J.J.M. van der (1986)

Ekeren (B)
 Ottersum
 Maastricht
 Beek
 Haelen
 's Gravenhage
 Wijlré
 Haarlem
 Amstenrade
 Amsterdam
 Wintelre
 Velp-Grave
 Kerkrade
 Zeist
 Kaulille (B)
 Soest
 Oldenzaal
 Banholt
 Valkenburg
 aan de Geul
 Buchten-Born
 Brussel (B)
 Thorn
 Maastricht

Willich-Anrath (D)
 Roermond
 Luenen
 Leersum
 Tilburg
 Nijmegen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Nijmegen
 Eijsden
 Nuth
 Maastricht
 Stolberg (D)
 Landgraaf
 Oirsbeek
 Roermond
 Venlo
 Munstergeleen
 Heythuysen
 Klimmen
 Utrecht
 Nederweert
 Roermond

Brylka, M.F.A. (1987)	Maastricht
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Bult, C. van de (1974)	Ransdaal
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busch, M.J. (1983)	Nijmegen
Can, Drs A.J.M.L. van (1959)	Roosendaal
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Celen, A. (1985)	Borgloon (B)
Chambille, Ing. H. (1974)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, Drs C.M.H. (1978)	Maastricht
Claessen, W.Q.J.G. (1981)	Steyl
Claessens, Ir J.M.M. (1979)	Maastricht
Claessens, Drs Th.J.A.H. (1960)	Dommelen
Claessens, V.Th.J. (1982)	Maastricht
Closset, Drs P.L.J.L. (1982)	Maastricht
Cluitmans, Drs J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, H.P.M. (1988)	Beek
Coenegracht, J.N.J.A. (1987)	Maastricht
Coenen, Dr H.L.M. (1973)	Tilburg
Coenen, J. (1988)	Heers (B)
Coenen, Ir J.M.J. (1986)	Eindhoven
Coenen, L.W. (1958)	Hoensbroek
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Colsen, J.H.M. (1959)	Venray
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Cornips, J.H.A. (1979)	Breda
Corten, Alb. J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, G.J.P.M. (1985)	Heerlen
Courtens, Dr N.G.M. (1974)	Maastricht
Cox, Drs G.W.H. (1958)	Goirle
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Creemers, Drs P.L.W.B. (1982)	Weert
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, Dr A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, Mr O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Crutzen, F. (1979)	Wijlré
Crijns, Ir A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Daamen, J. (1979)	As (B)
Daems, J.G. (1973)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, Mr J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs R.M.C. (1974)	Haarlemmermeer
Defesche, H.F.H.G. (1981)	Weelde (B)
Defesche, Mr H.J.M. (1974)	Venray

Delissen, Th.M.J. (1958)	Simpelveld
Dewez, Dr J.Th.M. (1960)	Sittard
Diederren, Drs J.A.M. (1958)	Monnickendam
Diederiks, Dr H.A. (1973)	Amsterdam
Dierick-Van Loo, Mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dingjan, Drs F.C.M. (1982)	Knegsel
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dittrich, Drs M.J.A.R. (1958)	Broekhuizenvorst
Donker, Mr J.G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M.K.W. (1975)	Roermond
Dormans, E.H.M. (1979)	Munstergeleen
Douben, Prof. Dr N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Duynstee, Mr J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr H.F.J.M. van den (1968)	Tilburg
Einig, Drs P.C.A. (1974)	Roermond
Engelen, C.F.M. (1979)	Sittard
Engelen, J.P.J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs Th.L.M. (1982)	Cuijk
Ensink, J.H. (1958)	Maastricht
Erkens, W.Th. (1988)	Schinnen
Erp, A.F.C.M. van (1974)	Oss
Erps, J. (1979)	Zutphen
Essers, H. (1979)	Maastricht
Eurlings, Mr P.A.H. (1988)	Voerendaal
Eussen, R. (1984)	Terneuzen
Faessen, J.H. (1977)	Arcen en Velden
Feller, Drs J.C. (1979)	Venlo
Franssen, Drs G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frantzen, J.W.H. (1959)	Sittard
Frederiks, Dr P.W.I.M. (1974)	Geleen
Frederix, Drs L.L.M. (1980)	Maastricht
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Gales, B. (1975)	Maastricht
Geelen, Ch.H. (1974)	Voerendaal
Geenen, Drs W. (1982)	Wijlré
Gemmeke, Drs Ch.E.A. (1960)	Maastricht
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerrits, H.P.A.J. (1958)	Blerick
Geurts, A.J. (1977)	Veenendaal
Geurts, J.H.J. (1974)	Nijmegen

Geux, A.J. (1972)
 Ghelen, J.D. (1979)
 Gielen, P.M.P.J. (1978)
 Giesen, J.J.H. (1979)
 Gilen, Dr T. (1988)
 Gillessen R.A., J.H.M.J. (1979)
 Glaudemans, F.J.T.H. (1982)
 Goes, Mej. H.M. (1974)
 Goossens, H.M.H. (1979)
 Gootzen, P.J. (1969)
 Grimbergen, J.M. (1974)
 Gulikers, J.H.J. (1982)
 Gijbels, G. (1968)
 Gijsen, Chr. (1958)
 Gijsen, Mgr Dr J.M. (1969)
 Haanen, Drs E.P.H.P.T. (1974)
 Haas, Dr J.A.K. (1963)
 Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)
 Hall, J.H.M. van (1960)
 Hamans, P. (1986)
 Hamburger, Dr M. (1984)
 Hamelers, Ing. H.H.M. (1982)
 Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)
 Hardy, L.V.H. (1958)
 Hautvast, J.P.G. (1979)
 Heggen-Schils, Mevr. M.B.M. (1960)
 Heiligers, G.J. (1988)
 Hélin, Prof. Dr E. (1975)
 Helsen, J. (1981)
 Hendriks, W.Th.M. (1958)
 Henrar, A.F. (1975)
 Hermens, P. (1982)
 Herp, Drs P.J. van (1964)
 Herten, J.H.G.M. van (1987)
 Hertog, C.G. (1979)
 Heus, G.M. de (1974)

Heijboer, Drs H.J. (1959)
 Heyden, R.P.W.J.M. van der (1974)
 Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)
 Hillen, A. (1979)
 Hodiament, Mej. E. (1979)
 Hoebbers, P.C.M. (1974)
 Hoen, J.G.H. (1975)
 Hoen, J.H.M. (1988)
 Hogesteeger, Drs G. (1974)
 Hommes, Mej. Mr A.H.M.H. (1958)
 Hon, A.P. de (1988)

Helden
 Neerharen (B)
 Simpelveld
 Venray
 Sint-Truiden (B)
 Weert
 Maastricht
 Maastricht
 Ubach over Worms
 Melick
 Lelystad
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Roermond
 Swartbroek
 Maastricht
 Heverlee (B)
 Eijsden
 Kerkrade
 Schin op Geul
 Bunde
 Maastricht
 Heerlen
 Heerlen
 Neerharen (B)
 Gulpen
 Luik (B)
 Tongeren (B)
 Venlo
 Maastricht
 Schinnen
 Treebeek
 Roggel
 Heerlen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Heerlen
 Heerlen
 Kerkrade
 Neer
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 Beek
 Rotterdam
 Maastricht
 Sittard

Honings, M.J. (1985)	Venhorst
Horn, H.K.F. ten (1981)	Maastricht
Houben, Drs C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, Mr Drs P.N.J. (1988)	Maastricht
Hout, J.H.M. van (1979)	Venray
Hout, Ir L.W.M. van (1974)	Zelhem
Hucht, C.A. van der (1986)	Mheer
Hummel, R.P. (1975)	Brunssum
Hupperts, Mr A.J.M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mr F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschemaekers, Drs A.J. (1987)	Roermond
Huyben, Drs J.J.C. (1975)	Kessenich (B)
Huijs, Drs T.P.M. (1978)	Venlo
Huijts, F.L. (1974)	Cadier en Keer
Jacobs, F.G.J. (1976)	Maastricht
Jacobs, G.S. (1984)	Tegelen
Jacobs, J.H.M. (1960)	Geleen
Jadoul, Drs F.L.J.F. (1986)	Ulestraten
Jaegers, A.P.J.M. (1973)	Schinnen
Jager, R. de (1988)	Maastricht
Jamar, Drs J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jans, A. (1975)	Oostrum
Jans, L. (1983)	Eben-Emael (B)
Jansen, C.J. (1988)	Mook
Jansen, Drs J.W. (1987)	Eijsden
Jansen, Drs P.C. (1974)	Amsterdam
Janssen, Drs A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, Mr C.M.J.M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L. (1981)	Heerlen
Janssen, Drs H.A.J. (1966)	Nederweert
Janssen, Drs J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.H. (1960)	Hoensbroek
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Sint-Oedenrode
Janssen, Drs J.P. (1982)	Obbicht
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Nijmegen
Janssen, Mr J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Janssen, W.P.M. (1980)	Maastricht
Jenniskens, Drs A.H. (1975)	Maastricht
Jetten, J.M.A. (1982)	Sittard
Jong, Pater Dom. de (1968)	Borkel en Schaft
Jongen, H. (1979)	Zichen-Zussen-Bol- der-Riemst (B)
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Jongh, A. de (1974)	Maastricht
Jonkergouw, A.E.L. (1979)	Sittard

Joosten, E.A. (1988)
 Joosten, J.J.J.G. (1979)
 Jorritsma, H.H.M.D. (1976)
 Jurriëns, Drs R. (1971)
 Kasdorp, J.M.A. (1988)
 Kasdorp, M.M.J. (1988)
 Kempkens, P.H. (1979)
 Kerckhoffs, Drs J.H.H. (1974)
 Kerkhofs, M. (1979)
 Kessels, F.A.H. (1974)
 Kicken, R.J.A. (1986)
 Kirkels, L. (1979)
 Klaassen, Drs W.J.M. (1974)
 Klaassens, D.H.P. (1979)
 Klep, Prof. Dr P.M.M. (1978)
 Kleuters, Mej. M.H. (1959)
 Kleutghen, A. (1979)
 Klomp, J.A.H.M. (1974)
 Knapen, Drs J.G.J. (1975)
 Knoors, H.J. (1979)
 Knoors, J.A. (1972)
 Kockelkoren, J.M.H. (1979)
 Koelman, Drs J.B.H. (1979)
 Kohlbacher, J. (1988)
 Kokkelmans, J.J.M.F. (1979)
 Koldewey, Dr J. (1982)
 Koops, Drs H.A.B. (1988)
 Korsten, Drs H.S.M. (1974)
 Kreuwels, Ir W.G.J. (1984)
 Kunder, J. de (1988)
 Kusters, J. (1984)

Kuypers, Drs H.M.M. (1974)
 Lakmaker, Mevr. F. (1986)
 Lambriex, P.H.M.J. (1988)
 Lamers, Drs J. (1982)
 Lardinois, P.M.J.P. (1975)
 Lauwers, P. (1979)
 Leclercq, R.M.F.M. (1981)
 Leenders, Chr. (1973)
 Lem, W.F.Th. (1969)
 Lemmens, B.M.P. (1974)
 Lemmens, W.L.M. (1976)
 Lendfers, J.M. (1972)
 Leunissen, H.J. (1980)
 Leurs, Ing. C.J.P. (1974)
 Leyen, C.J.M. (1974)
 Lieshout, J.W.V. van (1981)

Swalmen
 Venlo
 Amsterdam
 Overijse (B)
 Montfort
 Maastricht
 Sittard
 Spaubeek
 Schimmert
 Venlo
 Schimmert
 Meerssen
 Alphen a/d Rijn
 Venlo
 Nijmegen
 Roermond
 Overpelt (B)
 Kerkrade
 Bunde
 Roermond
 Grevenbicht
 Haelen
 Heerlen
 Maasmechelen (B)
 Eys
 Buren
 Eijsden
 Venlo
 Geldrop
 Heythuysen
 Eisdien-Maas-
 mechelen (B)
 Heerlen
 Gronsvelt
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Beringen (B)
 Stein
 Maastricht
 Maastricht
 Nijmegen
 's Gravenhage
 Maastricht
 Voerendaal
 Venray
 Heerlen
 Jabeek

Linden, Prof. Dr A.S. van der (1981)
 Linden, Drs P.R.H.M. van der (1971)
 Linszen, Mr A.J.C. (1974)
 Linssen, Drs C.A.A. (1962)
 Linssen, Dr G.C.P. (1960)
 Linssen, H.H.J. (1974)
 Loch, Drs B.J. (1977)
 Loo, A.J.W. van (1982)
 Loo, T.F.J. van de (1979)
 Louer, R.P.M. (1987)
 Lucardie, Drs G.R.E. (1974)
 Lucassen, Drs J.M.W.G. (1974)
 Lucassen, L.J. (1971)
 Lückner, B.P.L. (1974)
 Luthjens, Ir L.H. (1976)
 Luykx, P.M. (1975)
 Luyn, Drs P.B.N. van (1980)
 Maas, P. (1979)
 Machielsen, F. (1982)
 Maenen, Dr A.J.Fr. (1958)
 Maenen, Mr F.J.M.G. (1986)
 Maenen, J. (1979)
 Maes, J. (1979)
 Maesen, Dr Fr. (1981)
 Mandemakers, J.C.M.A. (1981)
 Manders, W.G.A. (1974)
 Mantel, J.L. (1977)
 Marres, E.C.W.L. (1969)
 Martens, Ir A.H.W. (1960)
 Martens, M.E.R. (1981)
 Martens, M.J.M. (1979)
 Mast, Drs E.R.J. van der (1974)
 Mathijssen, Mr H.J.M.E. (1977)
 Matti, Mr J.L. (1979)
 Maussen, Drs M.J. (1972)
 Meerman, M. (1982)
 Meertens, Mgr L. (1974)
 Meessen, H.L. (1981)
 Meeuws, J.B.R.G. (1974)
 Melssen, J.Th.M. (1988)
 Mennens, P.G.H. (1974)
 Mertens, C.G.A. (1958)
 Mertens, Dr F.J.H. (1987)
 Mertens, Ir P.A.M. (1974)
 Mestrom, W.H. (1974)
 Meuwissen, J. (1984)
 Meijer, Ir J.B.M.A. (1961)
 Meijssing, Mej. J.C. (1978)

Maastricht
 Nuth
 Jabeek
 Zuidhorn
 Roermond
 Weert
 Echt
 Klimmen
 Venlo
 Tilburg
 Cuijck
 Gouda
 Meijel
 Landgraaf
 Delft
 Nijmegen
 Limbricht
 Hoensbroek
 Meerssen
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Lanaken (B)
 Maastricht
 Heerlen
 Venlo
 Meerlo
 Heerlen
 Helmond
 Simpelveld
 Maastricht
 Nijmegen
 Warmond
 Wanssum
 Weert
 Schaesberg
 Kerkrade
 Roermond
 Ulestraten
 Nijmegen
 Eindhoven
 Beek
 Blerick
 's Gravenhage
 Hoensbroek
 Pey-Echt
 Einighausen
 Lanaken (B)
 Valkenburg
 aan de Geul

Michiels van Kessenich, Jhr Mr L.M. (1979)	's Gravenhage
Mingels, A.P.Y.M. (1982)	Maastricht
Minis, Drs S. (1981)	Maastricht
Mobers, H. (1979)	Hoogezaand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Molemans, Dr J. (1979)	Hechtel-Eksel (B)
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Monna, Drs A.D.A. (1972)	Utrecht
Mooren, L.W.H. (1981)	Linne
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moors, S. (1988)	Pellenberg (B)
Mosmuller, Drs J.M.H. (1972)	Voerendaal
Muisenbergh, Mr C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Mijland, H.J.M. (1976)	Oirschot
Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Meijel
Naus, J.M.A.M. (1979)	Sittard
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, Dr R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Nicolai, P. (1979)	Duras (B)
Nies, F.F.N.J.W. (1981)	Melick
Niessen, B. (1981)	Bunde
Niessen, H.F. (1974)	Delft
Niessen, Drs L.F.P. (1974)	Klimmen
Nieste, H.M. (1982)	Maastricht
Niesten, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M. (1980)	Venlo
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nissen, Drs P.J.A. (1980)	Heerlen
Notenboom, Drs H.A.C.M. (1958)	Venlo
Notten, J.G.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Nusteling, Dr H.P.N. (1974)	Bemmel
Nijsten, Mevr. Dr M. (1988)	Maastricht
Oderkerk C.J., H.J.J.M. (1987)	Venlo
Offermans, Drs J.P.L.G. (1981)	Sittard
Okhuysen, H. (1988)	Achel-Hamont (B)
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Born
Olieslagers, Drs P.J.J.H. (1964)	Maastricht
Ommeren, Drs H.R. van (1973)	Maastricht
Oojen, T.W.A. van (1981)	Heerlen
Op den Kamp, H.J. (1979)	Munstergeleen
Op het Veld, A.J.G. (1975)	Helden-Panningen
Oppen, Mr M.A.W. van (1960)	Cadier en Keer

Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)	Maastricht
Ottenheim, C.J.C. (1958)	Maastricht
Palmen, C.J.M. (1963)	Heerlen
Palmen, Ir H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Palmen, Mr P.M.M.C. (1958)	Heerlen
Panhuysen, Dr G.W.A. (1964)	Heerlen
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Beek
Parren, Drs H.P.C.M. (1974)	Heerlen
Patelski, A.S.M. (1982)	Valkenburg aan de Geul
Peeters, Drs J.G.H. (1958)	Boxmeer
Peeters, Mevr. M.E. (1986)	Schimmert
Pelzer, Dr L.H. (1958)	Maastricht
Penners, W.J.A.M. (1982)	Holtum-Born
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, Dr J. (1976)	Nijmegen
Pesgens, L. (1986)	Susteren
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Philippe, A. (1979)	Hasselt (B)
Pierey, Drs L.J.M. (1974)	Heerlen
Pieters, H. (1981)	Stein
Piets, J.P.M. (1983)	Maastricht
Pleumeekers, Drs J.B.V.N. (1987)	Simpelveld
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg aan de Geul
Poell, Drs W.A.G. (1974)	Ulestraten
Prett, Ing. P.J. (1987)	Koedijk
Prevaes, P. (1980)	Utrecht
Purnot, J.H.M.G. (1982)	Cadier en Keer
Puts, H.P. (1979)	Rijswijk
Putte R.A., Dr C.P.C. van (1983)	Geulle
Puijenbroek, Dr F.J.M. van (1974)	Arnhem
Pijls, V. (1970)	Gouda
Pijpers, Drs J.H.F. (1982)	Maastricht
Quaedvlieg, Drs N.T.J. (1982)	Kerkrade
Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs M.J.I. (1983)	Geleen
Raedts, Ir C.J.B.M. (1984)	Brussel (B)
Ramaeckers, J.M.G. (1988)	Ransdaal
Renes, J. (1988)	Wageningen
Rensch, Mr T.J. van (1975)	Maastricht
Roberts, P. (1979)	Nijmegen
Roebroek, Prof. Dr E.J.M.G. (1967)	Utrecht
Roebroek, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roemen, Dr H.C.W. (1982)	Maastricht
Roll, J. (1978)	Gulpen
Ronckers, E.M.A. (1979)	Banholt-Mheer
Roosen, Ir M.H. (1959)	Lanaken (B)

Roost, P.M. (1982)
 Ros, Joh. (1979)
 Rosenboom, E. (1979)
 Royen, E.J.G. van (1979)
 Ruyters, Mevr. M.H. (1981)
 Rijcken, R.J.L.M. (1979)
 Rypkema-Mertens, Mevr. H. (1988)
 Rijsselt, E.F. van (1984)
 Saes, Drs J.L. (1964)
 Sampers, F.J.W.A. (1960)
 Scaf, A. (1964)
 Schaaf, G. (1980)
 Schatorjé, J.M.W.C. (1980)
 Schefman, P. (1979)
 Schellinx, Ing. J.H.W. (1979)
 Schlösser, Ir J.C. (1959)
 Schmitz, M.M.R.N. (1984)
 Schreuder, P.F.J.M. (1975)
 Schreurs, Mej. Maria J.J.G. (1973)
 Schreurs, J.W.J. (1976)
 Schroten, Ir H.M. (1987)
 Schrijnemakers, L. (1979)
 Schrijnemakers, Prof. Dr M.J.H.A. (1974)
 Schuffelers, P. (1982)
 Schümmer, P.C.H. (1976)

Schunck-Brouwers, Mevr. J.H.L.M. (1979)
 Schutgens, N.H.J. (1966)
 Schwanen, H.M.M. (1975)
 Schwartz, Drs G.A.H. de (1960)
 Seelen, Drs Th.L.A.M. (1959)
 Seems, J.H.B. (1974)
 Segers, L. (1983)
 Semmeling, R.J.J. (1982)
 Severens, J.J. (1979)
 Sillekens, J.P.H. (1979)
 Sillekens, Drs J.Th. (1972)
 Simonis, J.G.C. (1977)
 Sleijpen, G. (1988)
 Sliepen, Ing. W.L.A.G. (1960)
 Slootweg, G.J. (1980)
 Smeets, Mr C.G. (1979)
 Smeets, H.M.A.A. (1974)
 Smeets, J.H. (1979)
 Smeets, Ir J.J.W.M. (1982)
 Smeets, Drs M.K.J. (1967)
 Smeets, N.H. (1972)
 Smeets, P.J. (1974)

Ittervoort
 Reuver
 Zoetermeer
 Eijsden
 Berg en Terblijt
 Oirschot
 Venlo
 Maastricht
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 's Hertogenbosch
 Heerlen
 Tilburg
 Maastricht
 Eindhoven
 Herten
 Maastricht
 Geleen
 New York (U.S.A.)
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Weert
 Maastricht
 Kerkrade
 Stein
 Venlo
 Horn
 Maastricht
 Maastricht
 Amstenrade
 Heerlen
 Nijmegen
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Geleen
 Limbricht
 Maastricht
 's Hertogenbosch
 Kerkrade
 Merkelbeek
 Maastricht
 Maastricht
 Bocholtz

Smeets, Mr S.H.F. (1971)
 Smeets, V. (1979)
 Smeets, W. (1988)
 Smeijsters, Drs E.M.A. (1974)
 Smisdorn, R. (1979)
 Specker, C. (1968)
 Speth, L.J.H. (1979)
 Spierts, P.J.G. (1968)
 Spiertz, L.J. (1974)
 Spiertz, Prof. Dr M.Ph.G. (1972)
 Spitz, E.J.C. (1958)
 Sporken, Prof. Dr C.P. (1981)
 Spreuwenberg, H. (1977)
 Stals, L. (1979)
 Standaert, C.M.H. (1982)
 Stappers, Mej. M. (1982)
 Starmans, Drs J.C.J.M. (1988)
 Stassen, Mr R.J. (1969)
 Steeghs, W.J.H. (1982)
 Steen, Mevr. Drs I.M. (1985)
 Steen, F.M.J. van der (1970)
 Stehmann, Chr.H. (1979)
 Stekelenburg, M. (1982)
 Steur, A.G. van der (1968)
 Stevelmans, F. (1976)
 Stevens, H. (1988)
 Stevens, M.F.M.N. (1981)
 Stevens-Heinen, Mevr. A. (1975)
 Steijvers, J.L. (1974)
 Stille, Mr A.L.G.A. (1979)
 Stoel, Mej. J.G.M. (1979)
 Stouthart, Drs L.G.M. (1964)
 Straatman, R. (1986)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, Drs J.C.M. van (1965)
 Straus, C.P.L. (1981)

Stroom, A.M.G.G. (1974)
 Stuffken, Dr Ir J. (1978)
 Stuurman, J.A.G.M. (1967)
 Stijnen, P.J.J. (1979)
 Suylen, H.H.G. (1987)
 Swelsen, J.J.P.M. (1979)
 Tagage, Broeder S. (1982)
 Teeuwen, Drs P.J.M. (1980)
 Theelen, J.E. (1974)
 Theunissen, R.J. (1983)
 Theuwis, J. (1987)

Weert
 Hasselt (B)
 Hasselt (B)
 Spaubeek
 Antwerpen (B)
 Waubach
 Maastricht
 Landgraaf
 Kerkrade
 Nijmegen
 Maastricht
 Maastricht
 Amsterdam
 Weert
 Thorn
 Sevenum
 Meerssen
 Roermond
 Zoetermeer
 Eindhoven
 Heiden
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Haarlem
 Groningen
 Maastricht
 Landgraaf
 Venray
 Eelde
 's Gravenhage
 Lomm
 Maastricht
 Amsterdam
 Geldern (D)
 Rosmalen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Nijmegen
 Maastricht
 Venlo
 Roermond
 Linne
 Hasselt (B)

Thewissen, Drs E.J.C.G. (1982)	Wijlré
Thewissen, R. (1988)	Gellik-Lanaken (B)
Thoelen, J. (1979)	Hasselt (B)
Thurlings, Prof. Dr Th.L.M. (1960)	Wageningen
Thijs, Drs P. (1975)	Maastricht
Tijssen, J.H.F. (1979)	Born
Tielrooij, Drs P.C. (1987)	Sittard
Tillemans, H.L.A. (1988)	Weert
Tilliard, R. (1979)	Hasselt (B)
Timmermans, H.J. (1979)	Stein
Timmers, Prof. Dr J.J.M. (1988)	Maastricht
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Nederweert
Trier, Dr W.G.J.M. van (1974)	Venray
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, Dr P.M.J.E. (1971)	Arnhem
Turlings, J. (1982)	's Gravenhage
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Valk, J.C. de (1967)	Roermond
Valk, J.P. de (1982)	Voorburg
Vanderbeeken, G. (1979)	Heerent- Winklese (B)
Vellenga, Dr S.Y.A. (1988)	Utrecht
Velzen, A.M. van (1987)	Maastricht
Velzen O.F.M., Drs M.J. van (1974)	Kerkrade
Venner, Drs G.H.A. (1975)	Maastricht
Venner, J. (1982)	Grathem
Verbeet, Dr G.J.B. (1960)	Maastricht
Verbong-Giesen, Mevr. A. (1979)	Tegelen
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	's Gravenhage
Verheggen-Crousen, Mevr. E.W.M. (1982)	Sittard
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L.M.H. (1974)	Venlo
Verhofstadt, J.H. (1987)	Venlo
Verlonje, Ir W.E.F. (1979)	Oostende (B)
Vermeere, H.M.H. (1986)	Heerlen
Vermeulen, L.P. (1975)	Heerlen
Versteeg, J.H.W. (1974)	Maastricht
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Vinckenroye, Dr F. van (1974)	Hasselt (B)
Visch, Mr G.M. (1987)	Cadier en Keer
Visée, J. (1982)	Heerlen
Vissers, Drs F.A. (1975)	Aerdenhout
Vleeshouwers, J.M.E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, Drs J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel

Vorbach, A.H.J. (1975)	Venlo-Blerick
Vossen, Mevr. H. (1988)	Nijmegen
Vrencken, Ir J.H.A.M. (1979)	Leidschendam
Vries, Prof. Dr Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vroomen, R.J.P.M. (1971)	Echt
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Waes, Ir D.J. van (1988)	Maastricht
Waltmans, Dr H.J.G. (1958)	Landsmeer
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, Mr J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Welten, R.G. (1985)	Maastricht
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Werf, G.H.F. van de (1981)	Neerbeek
Wersch, F.M.H. van (1988)	Maastricht
Westerhuis, W.A.A. (1968)	Venlo
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Weijer, J.J. van de (1979)	Maastricht
Weijers, J.M. (1987)	Hoensbroek
Weijnen, J.P.H. (1986)	Maastricht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Widdershoven, Drs G.M.J. (1965)	Maastricht
Wieland, Drs J.H.M. (1984)	Maastricht
Wieërs, J.L.L.J. (1979)	Hasselt (B)
Wilbers, Drs J.H.M. (1972)	Valkenburg aan de Geul
Will, J. (1988)	Kinrooi-Ophoven (B)
Willard, B.J. (1985)	Roermond
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, J.H. (1979)	Beek
Winckers, J.A.A.G. (1964)	Maastricht
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Wintgens, Mej. E.M.A. (1979)	Maastricht
Wöltgens, Drs Th. (1987)	Kerkrade
Worms, G. (1982)	Oirsbeek-Schinnen
Woude, Prof. Dr A.M. van der (1987)	Ede
Wouters, Dr Mr H.H.E. (1988)	Maastricht
Wijers, Drs J.J.M. (1959)	Brunssum
Wijnands, H.J.G. (1982)	Eijsden
Wijnen, M.H.M. (1988)	Maastricht
Wijnen, Prof. Dr W. (1981)	Bunde
Wijngaard, Th. (1974)	Maastricht
Wijngaarden-Briërs, Mevr. M. van (1982)	Heerlen

Xhonneux, Ir G.S.J.A. (1982)
Zanders, Dr H.L.G. (1969)
Zeekaf, Ing. J.G.M.E.H. (1962)
Zeguers, Mej. D.P.M.H. (1975)
Zeijen, M.P.J. (1982)
Zijlstra, N. (1982)

Gulpen
Lage Mierde
Well
Maastricht
Swalmen
Maastricht